

ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ
COLLECTIONES MUSEI NATIONALIS UCRAINORUM LEOPOLIENSIS

Д-Р МИХАЙЛО ДРАГАН

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ

ЧАСТИНА ПЕРША — ТЕКСТ

Л Ъ В І В

1 9 3 7

Перед читанням слід справити важніші похибки :

сторінка :	рядок :	надруковано :	має бути :
4	18 зг.	Городка	Рудок
15	14 "	зміну	відміну
21	2 зд.	Жуківцях	Жучківцях
22	14 зг.	Должці	Должку
22	24 "	Дмитрові	Дмитровичах
23	1 "	Полянах	Полянї
32	14 зд.	Команьча	Воля Цеклинська
35	1 зг.	Надьфальва	Мядьфальва
52	9 зд.	(рис. 48)	(рис. 41—3)
56	6 зг.	заходу, що	заходу. Це західне
66	10 "	(рис. 160)	(рис. 169)
66	11 "	рис. 225)	(рис. 155)
66	11 "	XVII. в.	XVIII. в.
67	20 "	Команьча	Воля Цеклинська
68	18 зд.	Яворова	Ярослава
69	6 зг.	(рис. 258)	(рис. 268)
69	12 "	Довільна	Дводільна
72	1 "	Бабинець	Балич
73	5 зд.	1564. р.	1732. р.
75	5 зг.	(рис. 140, 141)	(рис. 139, 141)
75	11 "	Глиняни	Перемішляне
75	20 "	1665. р.	1655. р.
77	7 зд.	(рис. 217)	(рис. 227)
78	5 зг.	Кобильці	Кобидець
79	19 "	(рис. 147)	(рис. 152)
81	15 зд.	(рис. 24)	(рис. 159)
84	20 зг.	нерозвинений	недорозвинений
84	24 "	(рис. 147)	(рис. 152)
84	14 зд.	(рис. 159)	(рис. 158)
84	1 "	Гаконичах	Раківци
86	10 зг.	zawiedzone	zawieszono
86	22 "	Кугаїв	Кагуїв
87	10 "	Зіньківці	Зіньків
88	7 зд.	(рис. 161)	(рис. 160)
88	4 "	Смільник	скреслити
90	14 "	Параскевії	Собора св. Ів. Хр.
92	20 "	(рис. 201), Тарнавка	(рис. 210), Тернавка
94	22 "	дріжали	дрімали
94	5 "	Свердликова	Свердликів
97	15 "	Никловичі	Ніговичі
99	1 "	Команьча	Воля Цеклинська
122	3 зг.	Рис. 38, 50	Рис. 50, 51
124	22 зд.	ст. 203—9	ст. 63
127	3 "	Рис. 23	Рис. 13
132	19 зг.	Inhalt einer Holzkirche mit dem	скреслити

в ілюстраціях :

Ч. 1   2 зг.   з тиглями   з тиблями
 Ч. 139 переставити підписи з боку : з піддашшям, без піддашшя

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ
UKRAIŃSKIE CERKWIE DREWNIANE
UKRAINISCHE HOLZKIRCHEN

R. GENYK - BEREZOWSKYI
211 Quebec Ave.
Toronto, Ontario, Canada
M6P 2T9

ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ
COLLECTIONES MUSEI NATIONALIS UCRAINORUM LEOPOLIENSIS

Д-Р МИХАЙЛО ДРАГАН

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ

ГЕНЕЗА І РОЗВІЙ ФОРМ

ЧАСТИНА ПЕРША — ТЕКСТ

Л Ъ В І В

1 9 3 7

Всі права застережені. — Wszelkie prawa zastrzeżone. — Alle Rechte vorbehalten.
Copyright by the Ukrainian National Museum, Lwow.

З ДРУКАРНІ ВИД. С-КИ „ДІЛО“, ЛЬВІВ, РИНОК 10.

ВІД ВИДАВНИЦТВА.

Редакція видань Національного Музею випускає у світ уже четверту книгу присвячену деревляному будівництву української церкви в Галичині. Попередні видання були підготовчими ступнями, по яким мало поширитися і піднестися розуміння стилевої окремішності цього будівництва. Це видання є першою спробою суцільної синтези проробленого досі в науці, та систематики — як опублікованого, так головню зібраного автором матеріялу в часі щорічних літніх екскурсій продовж 1925—30 рр. Управа Національного Музею радо покривала кошти дороги, зужитого фотоматеріялу, помірів та зарисівок церков, бо вважала працю музейника в терені за найкраще джерело збагачення збірок та всебічного вивчення історичних пам'яток мистецтва перед їх остаточною загладою. До покриття дуже поважних коштів отсих систематичних екскурсій причинився Основник Національного Музею, Високопреосвященний Галицький Митрополит Кирило Андрей, у квітні 1930 р. квотою 1000 зл.

Живі пам'ятки старовинних будов та зібраний у музеї матеріял — галицьких ікон від XIV. в., дереворитів з українських видань від XVI. в., та виданих в історичній літературі мініятур XI—XV. вв. — дає нам змогу видіти довгу еволюцію церковного будинку на українських землях продовж дев'яти віків. У цій еволюції немає скрізь так різко виявленого генетичного зв'язку між планом церкви і мешкальною хатою, як це підкреслює автор у своїй досліді. Зате в захованих пам'ятках є безумовна спільнота техніки і прикраси усієї деревляної архітектури України.

Вище згаданий оригінальний і відтворений матеріял дає рівнож деякі вказівки на географію стилевих одмін української деревляної церкви. На це автор книжки звертає увагу читача. Проте дальша дослідна праця над розвитком — як плану, так і зовнішнього вигляду та скупини інших проблем, що не ввійшли в обсяг цієї праці, є все ще дуже бажана, зокрема ж у зв'язку з історичним матеріялом літописів і архівних актів, у яких знаходяться спорадичні згадки про такі подробиці, які не завсе заховалися в матеріялі будов, що ним розпоряджав автор. Ось н. пр. Лаврентівський літопис згадує під 1096 р. про вхід з півночі і півдня до Богородичної церкви над Дніпром у Києві; заховалися такі входи і в Софійському соборі, були вони і в деяких деревляних церквах. Окреме пи-

VIII тання становлять церковні хори і злука жіночої частини церкви-притвору з середньою навою. — Не менше цінним є дослід назовництва церковної будови, до якого у праці нинішній є чимало прегарного матеріалу.

Великою заслугою автора є рівнож підхід до питання про участь людогово елементу в церковному будівництві. В майбутності однако прийдеться присвятити ще більше уваги цьому звязкові між ремісничим і монументальним мистецтвом, щоби остаточно виявити взаїмне проникання людогово в міжнародне і міжнароднього в людове мистецтво. Націоналізація чужого і перехід національного на ступінь міжнароднього творчого чинника є саме тим важливим питанням, відповідь на яке стає основою належного досліду українського національного мистецтва.

Наконець не можна оставити без відповіді чисто економічне питання: як будували в нас церкви, з яких фондів, при якій участі громади, що в минулі часи була в багатьох випадках дуже обмежена правно і економічно. Вивчення цього питання виведе дослідника на площину взаємин між мистцем-майстром і збірнотою, між індивідуальним творцем і збірним споживником, отож кине світло на створення ринку подажи і попиту, та витворення традиції і окремішнього стилю. З другого боку шляхом такого досліду виявиться перехід од мистецтва до ремесла, чи од ремесла до мистецтва: стиль, схема, шаблон, поява справжнього великого мистецького твору і його занепад.

На площині цих дослідів можна буде окреслити місце українського національного стилю у світі.

16. березня 1937.

І. Свенціцкий.

ВІД АВТОРА.

На наших очах гине оригінальна галузь українського народнього мистецтва — деревляне церковне будівництво. Зуб часу і стихійні нещастя невмолимі. Та це більше шкоди наносить дух часу. Непереможний вплив муrowаного будівництва змітає навіть у глухих закутках української національної території останні пам'ятки мистецького дорібку минулих віків і... мабуть ніщо не зможе задержати цього процесу. Руйнуються навіть найкращі зразки на те, щоби звільнити місце для нових, по більшій часті безстилевих церковних будинків. Пропала вже так безліч незвичайно вартісних та важних для історії українського будівництва пам'яток. З року на рік бідніємо ми і навіть не здаємо собі справи з цього.

Тому спішно треба досліджувати кожний навіть не дуже то на око показний і замінний зразок деревляного будівництва, щоби бодай таким робом зберегти його вигляд. Кожний з цих зразків може крити в собі якийсь причинок до історії розвою форм чи конструкції, та досліджений належно може зайняти відповідне місце в історії нашого будівництва.

Не місце тут вихваляти красу й оригінальність української деревляної церкви. Проте треба сказати, що українське деревляне церковне будівництво — це без пересади найбільш багата технічними й мистецькими проблемами група серед деревляних будівництв усіх європейських народів. Воно виказує незвичайне багатство типів, прецікавий сплет проблем і велич розвоєвого розмаху. Не менш багато розгортається перед нами образ цього будівництва зо становища чисто мистецького. У добірно-шляхотному володінні всіми засобами мистецько-архитектурного формування показується повнота своєрідности українського будівництва.

Досліди над українським деревляним церковним будівництвом провадились досі здебільшого досить доривочно і випадково, через те не могли вони дати повного образу. Поважна кількість навіть найстарших збережених церковних будинків ще не досліджена, та навіть не зінвентаризована. І ця праця рівнож не годна вичерпати ще всього багатого матеріялу. Одначе вона вводить у науковий оборот більш суцільний матеріял пам'яток і типів, щоби зблизити дослідників до розв'язки питання

X *генези і розвою українського церковного деревляного будівництва в усьому обемі проблем.*

В оцій праці старались ми зібрати в один образ багату ріжнородність українського деревляного церковного будівництва, щоби причинитися бодай в деякій мірі до пізнання його суті. Нинішній стан дослідів не дає нам змоги вичерпати весь запас форм, тимто перш усього нам ішло про те, щоби усталити головні шляхи й найважливіші досягнення розвою. Наша праця присвячена лише питанню генези й розвитку загальних форм. Усі інші справи, як перегляд і аналіза подробиць (передусім декоративних), архітектурно-мистецьке оформлення церковних будинків, докладніша характеристика обласних прикмет будівництва і т. п., вимагають окремої праці. Рівнож церковні дзвіниці залишили ми покищо на боці, маючи в плані розглянути їх в окремій студії.

Автор оперся головно на памятковим матеріялі Галичини не лише тому, що його дотеперішні досліди відбувалися на цім терені і що цей матеріял є вже в науці більш опрацьований, але передусім тому, що тут збереглися найстарші й найбільш архаїчні памяткы. Наддніпрящина, якщо судити по розмірно скупо досі опублікованому матеріялі, має деревляні церкви на загал вже повіщої формації. Можливо, що докладніші досліди колись виявлять також і там чимало цінних подробиць, з яких складеться повний образ розвитку деревляного церковного будівництва в Україні. Проте ключ до розвязки питання генези й розвою може дати лише будівництво Галичини.

*

Почин до переведення дослідів та фінансову змогу для праці продовж систематичних поїздок на місця в 1925—1930. рр., дала нам Управа Українського Національного Музею у Львові, яка рівнож взяла на себе справу випущення в світ цього коштовного видання. За це автор складає свою найсердечнішу подяку Національному Музеєві. Зокрема ж дякує він дру І. Свенціцкому, директорові Націон. Музею, за поміч заввагами й радами в часі редакції праці для друку.

*

Щоб не перевантажувати тексту даними до поодиноких памяток, наш покачик при кінці книжки є одночасно деяким доповненням до тексту. Там подаємо дати збудовання памяток, дати важлиших перебудов та імена майстрів-будівничих. Усі дати є усталені і на підставі власних відписів з одвірків, сволоків та стін церковних, і виписів з архівних джерел — візитацій, інвентарів, та наукової літератури. Тому, що епархіальні шематизми подають часто не сконтрольовані, а то й зовсім невірні дані, ми користали з цих даних лише в рідких випадках.

*

Зібраний і виконаний автором матеріял — світлин, обмірів, планів і рисунків доповнено з музейних збірок: Націон. Музею (чч.: 5, 7, 60,

93, 102, 106, 108, 130, 143, 173, 174, 178, 182, 183, 187, 197, 202, 205, 208, 217. XI
221, 232, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 262, 264, 266), Музею Наук.
Т-ва ім. Шевченка (чч.: 150, 160, 172, 212, 258), Т-ва „Лемківщина” в Ся-
ноці (чч.: 263, 267), а також завдяки вічливості воевідського консерватора
д-ра З. Горюнга з збірки Консерваторського Уряду у Львові (чч.: 2, 29,
30, 88, 101, 138, 141, 149, 156, 157, 165, 188, 211, 214, 215, 218, 234, 259,
261). Декілька знімків зрепродуковано з збірки Союзу Студентів Архи-
тектури львівської політехніки (чч.: 103, 129, 148, 190, 207, 220, 232), по
одній знімці п. Я. Музикової (чч.: 107) і д-ра Я. Константиновича (чч.: 13),
та один рисунок д-ра В. Січинського (чч.: 257) — за що автор сердечно
дякує власникам.

Рисунки до обгорток виконав Святослав Гординський.

АВТОР.

З М І С Т:

Від видавництва	VII
Від автора	IX
Зміст	XIII
I. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ	
Вступ	1
М. Соколовскі	2
Г. Г. Павлуцький	3
К. Мокловскі	3
В. Щербаківський	4
Т. Обмінські	4
В. Січинський	5
Б. Ягуш	5
Д. Антонович	5
В. Залозецький	6
Й. Стржиговскі	7
Ф. І. Шміт	8
Критика питань і поглядів	9
II. ЗАГАЛЬНІ ПІДСТАВИ ПИТАННЯ ДЕРЕВЛЯНОГО ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА	
1. Суть народнього мистецтва	12
Характер народньої творчості	13
Питання впливів	14
Оригінальна творчість	15
2. Питання методи дослідів	17
Механічне порівняння (Й. Стржиговскі)	17
Стилістична аналіза (В. Залозецький)	18
Систематика форм	18
III. ТЕХНІКА	
Будівельні системи	21
Якість дерева	22
Обрібка дерева	22
Замки в углах	23
Підбудова	23

XIV	Підвалини	24
	Одвірки	24
	Зруб стін	25
	Форма простірної одиниці:	26
	В дереві: квадрат	26
	Транспонована з муру:	26
	Квадрат	26
	Трапез	26
	Восьмибічник	27
	Конструкція верхів:	27
	Чотирибічний верх	28
	Восьмибічний верх	29
	Конструкція копули	30
	Закінчення верхів	31
	Коші	32
	Сволоки	33
	Стеля і склепіння	33
	Дахи:	34
	Гонтові	34
	Соломяні	34
	Піддашшя	35
	Опасання	36
	Церкви без піддашшя	37
	Гзимс	37
	Долівка	37

IV. ПОЗЕМІ ПЛАНИ ДЕРЕВЛЯНИХ ЦЕРКОВ

1. Участь народного деревляного будівництва	39
Паганська святиня	39
Хата	39
Церква-хата	42
Подробиці церкви хатнього походження	45
а) тридільність	45
б) вхід до бабинця	46
в) вхід до пресвітерії	47
г) вікна	47
г) внутрішня сполука просторів	48
д) взаємне відношення величин просторів	50
Примітивні плани тридільної церкви	50
2. Участь візантійського будівництва:	51
Апсиди	51
Притвір-бабинець	54
Гранчастий бабинець	54
Двері й вікна	55
Розвій тридільного плану	56
3. Участь вірменського будівництва:	59
Хрестовий план з більшим квадратом по середині	60
Хрестовий план з п'яти рівних квадратів	62
Десятипростірний план	63
Семипростірний план	64

4. Участь атонського будівництва:	65	XV
Крилоси	65	
Крилоси-каплиці	66	
Апсиди	66	
5. Участь західного будівництва:	67	
а) творчі впливи:		
дводільні плани	67	
б) перетворчі впливи:		
тридільна церква	69	
дводільна церква	69	
хрестова церква	69	
девятипростірна церква	69	

V. ЗОВНІШНІ ВИГЛЯДИ ДЕРЕВЛЯНИХ ЦЕРКОВ

A. Дахові церкви:	70
дах хати	71
дах церкви	72
B. Верхові церкви	74
1. Тридільні церкви одноверхі:	74
формування верха	74
чотирибічний верх	75
восьмибічний верх	76
комбінований верх	78
2. Тридільні церкви двоверхі:	78
верх на пресвітерії	78
верх на бабинці:	79
а) емпора	80
б) молитовниця на емпорі	82
в) дзвіниця над емпорою	84
3. Тридільні церкви триверхі:	85
Генеза	85
Розвій:	86
а) церкви загально-українські й бойківські:	88
чотирибічні верхи	88
восьмибічні верхи	89
комбіновані верхи	91
різні верхи	92
б) лемківські церкви	95
4. Церкви з візантійським і атонським планом:	98
А) з візантійським планом:	
безверхі	98
одноверхі	98
двоверхі	99
триверхі	98
Б) з атонським планом:	
безверхі	99
одноверхі	99
двоверхі	99
триверхі	99

5. Дводільні церкви:	100
Безверхі	101
Одноверхі	101
Двоверхі	101
Готицькі та барокові	101
6. Хрестові церкви:	102
Одноверхі	102
Триверхі	105
П'ятиверхі	106
Десятиверхі	107
VI. ВИСНОВКИ	109
ZUSAMMENFASSUNG	129
STRESZCZENIE	153
Нотки й замітки	115
Показчик місцевостей	137
Показчик імен	150
Список майстрів	151
Доповнення до сторінки 44	152

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Завдяки своєрідному характерові форм і чималому багатству пам'яток і типів українське церковне деревляне будівництво вже віддавна притягає увагу своїх і чужих дослідників мистецтва. Серед збережених пам'яток деревляної архітектури в Європі займає воно окреме місце, не лише завдяки очевидній окремості своїх мистецьких форм, але ще більше через імовірне, на думку деяких дослідників, збереження майже по нинішній день старих будівельних традицій глибокої давнини. Якщо б воно дійсно так було, то для усталення загальних розвоєвих підстав північного і східноєвропейського будівництва безпосередно, а може й європейського посередно, українське будівництво мало би немало-важне значення, тим більше, що у західній Європі не збереглися пам'ятки деревляного будівництва у відповідній кількості й якості, хоча без сумніву це будівництво було колись там досить поширене. Як би не легковажити участі деревляного будівництва у витворі форм будівництва мурованого, — то все таки зовсім заперечити його силу ділання годі. На думку Стржиговського не лише не можна заперечувати участі деревляного будівництва Півночі в витворі форм церковного будівництва, але навпаки участь його тут стоїть на рівні з участю мистецтва полудневого — мурованого. Вчасі поширення християнства з Півдня на Північ південне будівництво муроване стрінулось зо світом будівництва деревляного на Півночі й у наслідок того оба будівництва проникнули себе взаїмно, покликуючи до життя нові форми, що були компромісом і синтезою обох мистецтв. Стржиговські старається цю дуже інтересну гіпотезу розв'язати та при кожній нагоді достарчити нових матеріалів і доказових аргументів. Одним з аргументів є для Стржиговського рівнож форми українського деревляного будівництва.

І хоча література українського деревляного будівництва нині вже має свою історію і є досить богата, то щойно недавно почалися спроби оперти досліди над суцільним образом бодай частини українського будівництва на ширших основах. Більшість праць давніших дослідників обмежувалась до принагідних матеріалів. Дотеперішні спроби відповіди на питання генези й розвою форм на підставі цього матеріялу вели до скороспішних висновків, ба навіть до безпідставних або односторонніх.

2 Мабуть нідне питання з історії мистецтва не викликало стільки суперечних думок, що українське деревляне будівництво. Галицько-українську деревляну церкву ставили в зв'язок з будівництвом — індійським, китайським, норвезьким, вірменським, візантійським, російським, польським і західним у всіх його стилевих перипетіях. Та все таки не бракувало і правильних думок, що зачіпали дійсну суть розвоєвого процесу українського деревляного будівництва. Одначе ці думки були оперті радше на інтуїції, аніж доказані апаратом наукових аргументів.

Переповідати тут все те, що досі на цю тему сказано, не вело б до ціли, а зрештою зробив це досить повно Д. Щербаківський.¹ Ми обмежимося лише до головніших думок, що зачіпають найбільше суттєві справи й які стоять у зв'язку з дальшими нашими думками. Будуть це передусім найновіші праці.

Одним з перших, який вичув характер українського деревляного будівництва, був М. Соколовскі, що при нагоді рецензії на Дітріхсона: „De Norske Stavkirker“ зачіпив українське деревляне будівництво.² яке колись Вольфскрон³ ставив у безпосередній зв'язок з норвезьким. Того зв'язку Соколовскі не бачить. Навпаки, не беручи під увагу навіть форм, він уважає, що вже сама система будови різнить основно оба будівництва. Норвезькі церкви будовані системою прямо-вісно-щоголовою (маштовою), а українські системою вязаних поземих бальків. „Прототипом деревляних церков були безперечно візантійські муровані церкви, а наших (польських) сільських костелів того рода камінні на нашій землі, чи також у тих краях, звідки до нас прийшло християнство, святині... „Деревляне церковне будівництво, що має характеристичні й питомі собі форми в Україні, якому архітектура візантійська нічого не дала більше в спадщині окрім типу й плану, мусіла внаслідок того в своїх основних підставах вироблятися... „Дуже можливе, що побіч норвезьких деревляних церков, найдавнішими пам'ятками деревляного будівництва взагалі що до своєї природи і теслярської традиції є рівнож українські церковки... Порівнюючи зі собою наші деревляні костели з такими ж сільськими церквами, задалегідь приходимо до переконання, що в конструкції і в прикметах цих останніх мусять критися багато давніші традиції, аніж в будівництві наших костелів. Найоригінальніші сторони нашого деревляного костельного будівництва, як усе на це вказувало б, є відносно пізніші, а принайменше можна датовати їх відносно пізнішими часами. Впливає це природно з культурних умовин, в яких оба ці будівництва, костельне й церковне, розвивалися. Україна на своїх грецьких підставах стояла не порушено віками й хоча західні впливи ділали на неї віддавна, хоча цивілізація і в парі з нею західне мистецтво кидали свої різнородні первні на твердий ґрунт, то вони влітаючись в калву її первісного підкладу, не мінялись основно. Романщина, ґотик чи ренесанс, кожний з цих стилів впливав менше або більше, сильніше або слабше, на її орнаментику, на додаткові й де-

коративні форми, деколи запускав коріння глибше але стилю й місцевого характеру не перетворював до підстав. Українські церкви мають завжди один і той самий незмінний тип і треба припускати, що це відноситься не лише до плану тісно звязаного з культом і літургією, але навіть до теслярської техніки й конструкції. Зовсім що іншого є й мусіло бути в латинських костелах. Вони змінювалися значно і трансформувалися майже з кожною великою історичною епохою, підпадали в своїх формах і основних підставах стилевим впливам камінного будівництва і в історичнім ході відзеркалювали життя суспільности й народу, що їх будовав". Може бути, що навіть костели мають деякі незмінні старовічні прикмети, яких не добачив Соколовські, але його думки що до церков заслугоють на увагу.

Докладніше займався українським деревляним будівництвом Павлуцький, який опублікував цілу низку деревляних церков з Поділля й Волині в „Древностях України“.⁴ В передній статті висказує він думку, що: „...до українських деревляних церков не можна прикладати ніоднієї з звисних мистецько-історичних схем; не можна їх віднести ні до готики, ні до стилю відродження, ні до бароку; вони самі становлять стиль, що природно випливає з будівельного матеріялу, стиль, що віками зберігся без змін". Історичні стилі вправді впливали, але: „...не змінили національного стилю і місцевого характеру. Українське деревляне будівництво є мистецтвом національним; мистецтвом, що зберегло свій національний характер завдяки тому, що воно самостійно переробило і зовсім перетравило всі чужі елементи, візантійські чи західні, котрі до нього напливали". У подробицях Павлуцький старається виказати на підставі мініатур старих рукописів (Збірник Святослава 1073 і ін.), що вже в княжі часи існували 3- й 5-верхі церкви.

Ще докладніше старається схарактеризувати деревляну церкву в звязку з історичними стилями К. Мокловські, яким він рівнож не признаєв рішачого впливу на витвір форм церковного будинку, бо українська деревляна церква, на його думку, має свій початок в словянській тридільній хаті. „Треба уважати помилковим твердження деяких учених, немов би то переважна більшість церков мала візантійське заложення. Кількість церков, що мають в плані центральний уклад подібний до знамени грецького хреста, є в дійсності дуже мала. Масово появляються лише на Гуцульщині, а також декотрі церкви монастирські мають подібний уклад. На всім Поділлі й на схід від Сяну переважає тип тридільний, в якому грецький хрест є вже в зникаючій формі, бо оба бічні рамена є відломані. Навіть зовнішній вигляд чим дальше на захід тим більше тратить свої візантійські прикмети. Копули зникають. В Старосамбірщині головна копула зникає, щоби зробити місце звичайному обороговому дахові, нераз подвійно або потрійно заломаному. Видно ділають тут старі сили, що зуміли переломити могучий вплив культу й достроїти церкву в своєму зовнішньому вигляді до

4. селянської хати. Коли в деяких церквах зняти осередні копуласті верхи, то одержимо в дійсності хату з входом від причілка... Коли примінімо нашу методу видлучення з церкви того, що принесли історичні стилі, отже подробиць візантійських, романських, готицьких, ренесансових і барокових в розкладі і в прикрашуванні, то остане в своїй істоті слов'янська хата з закритою призвою-бабинцем, з головною світлицею і коморою (вівтарна частина) та з фартухом, що хоронить підшову святині від вогкості".⁵

Ще раз забрав Мокловскі голос разом з братом після наукової прогулянки в році 1904, подаючи спробу систематизації типів церковного плану й ревідуючи в дечому своє попереднє становище.⁶ Тепер поставив він на перше місце план грецького хреста збережений в гудцільських церквах (Делятин), з якого через знидіння бічних рамен хреста до малих капличок (Долина, Дрогобич, Тилич, Милик), мала повстати на Україні типова тридільна церква. Відповідно до того уложив він вісім типів в такім порядку: 1) церква хрестова з прямокутними просторами п'ятибанна (Ямниця), 2) така сама однобанна (Делятин), 3) хрестова з гранчастою пресвітерією (Новосілки коло Городка), 4) хрестова з гранчастою пресвітерією і бічними раменами, а прямокутним бабинцем (Пійло), 5) хрестова зі зниділими бічними раменами (Долина, Дрогобич), 6) церква тридільна одно- або трибанна, 7) церква з вежею дзвінниці на місці бабинця (Самбірщина і Сяніччина), 8) церква, що наслідувє костел з двома вежами на переді, без піддаша (Воцанці).

В. Щербаківський⁷ прийняв за підставу розвою церкви елемент одної башти, а розвій церкви пішов, на його думку, від одноверхої шляхом дво-, три-, п'яти- до девятиверхої. З його міркувань виходить, що форми церкви на Україні зародилися й розвивалися зовсім самостійно, та допускає західні впливи лише на будівництво Лемківщини.

Ще інакше поставив справу Т. Обмінський.⁸ Форми церкви виводить він із потреб літургії. На перше місце кладе він церкву дводільну (з двох квадратів), що відповідала першим потребам літургії на приміщення для вівтаря і для вірних. Допускає рівнож можливість існування ще більше первісної форми однопростірної, що служила всім потребам. З дводільної розвинулась тридільна через прибудову притвору для олашених. Потреба інкастеляції церкви в тривожних часах ворожих набігів покликала до життя відміну цього типу з надбудованим над притвором новим приміщенням, окруженим зовні галерією, яка мала служити потребам оборони доступу до церкви. Те приміщення приймало іноді вид самостійної каплички для відправи другої служби божої, якої в східній церкві два рази на день при однім вівтарі правити не можна. Форму хрестову уважає наймолодшою формою, що прийшла за посередництвом Манявського Скиту в XVII. віці з Атосу й поширилася передусім на Гудцільщині. Обмінський був думки, що деревляна

перква повстала під впливом візантійської архітектури, а характер дерев'яного матеріалу надав їй спеціальних стилевих прикмет. Перший серед дослідників порушив він також деякі питання з техніки і конструкції.

В. Січинський⁹ допускає можливість впливу хатнього будівництва на дерев'яне церковне тридільного типу, але виводить цей тридільний тип дерев'яної церкви з тридільних мурованих церков, яких пам'ятки маємо з XII—XVI в. (Галич, Рогатин, Риботицька Посада, Залужжє, Львів — каплиця трьох Святителів). Отож на його думку тридільні дерев'яні церкви повстали під впливом тридільних романських. Січинський перший почав докладно студіювати пам'ятки зо всіми по-пробицями й лавати так дуже важні для дослідів поміри. Він дав також першу спробу систематики тридільних планів і бойківського будівництва.

Не признав дерев'яній архітектурі самостійного розвою остаточно рівнож Б. Януш. Початково був думки, що дерев'яний церковний будинок повстав із сподуки хати з оборонною вежею,¹⁰ але опісля став думати, що все українське будівництво є залежне від польського.¹¹

Д. Антонович бачить обопільний вплив архітектури мурованої й дерев'яної, але загалом уся українська архітектура — це вислід впливів історичних стилів, передусім Заходу. Традиції рвалися заведи з приходом нових форм.¹² „Можна відносно розвою форм української церкви напротязі останніх трьох віків сконстатувати три характерні риси: перше, що процес постійної еволюції і зміни форм української церкви ні на хвилину не вгаває, а весь час невпинно поступає, що приводить до того, що в кожному столітті радикально міняється не тільки зовнішній вигляд церкви, але і поземий її план; застю в процесі постійної еволюції форм немає, тому форми української дерев'яної церкви мають в собі стільки мистецької свіжости. Друге, що форми дерев'яної церкви постійно находять собі відгомін в будівництві мурованому і що в кожній добі між церквою дерев'яною й мурованою є певна аналогія, яка іноді доходить до близької подібности; нарешті третє, що кожен з загально європейських стилів, що змінявся на протязі трьох віків в Європі, бароко, рококо, класицизм, находили собі втілення в українському церковному дерев'яному будівництві й модифікувалися в ньому відповідно до місцевого українського смаку. І навпаки, як висновок негативний, мусимо сконстатувати, що огляд постійного і невпинного розвою і зміни форм дерев'яної церкви не дає підстав до того, щоб яку-будь із тих форм вважати архаїчною, збереженою на протязі довгого ряду віків. Коли напротязі 17-го, 18-го і 19-го віків заходили такі різкі зміни в формах української дерев'яної церкви, то немає ніяких підстав думати, що подібного процесу не було і в попередні часи”.

Всі дотеперішні думки властиво мало посунули наперед знання суті українського будівництва. Це були по більшій часті відорвані від матеріалу або оперті на скупім матеріалі, найчастіше теоретичні, мір-

- 6 кування, хоча не раз деякі факти були добре схоплені, але без доказового переведення спостережених справ. Безумовно позитивну вартість задержали лише праці з поданими матеріалами, що відносяться до церковного будівництва.

Найбільше змістовною й інтересною працею про українське церковне деревляне будівництво є праця В. Залозецького, що відноситься до будівництва Закарпаття.¹³ Хоча Закарпаття є на обводі українського будівництва, але ця окраїна сусідє з багатим пам'ятковим матеріалом Галичини, та через те в своїй основі має чимало проблем спільних з проблемами будівництва галицького. Залозецький перший підійшов до справи згідно з сучасними вимогами дослідів мистецьких пам'яток, а саме зо стилістичною аналізою. Все деревляне будівництво Закарпаття, як виходить з його аналізу, є вислідом впливів історичних стилів архітектури візантійської, готичкої і барокової та в незначній мірі в кількох випадках ампіру. Свідчить про те, на його думку, не лише форма плану, уклад просторів, склад зовнішнього виписання, але навіть будівельна техніка. Тим самим годі шукати в деревляних церквах старших передхристиянських традицій деревляного будівництва.

Чисто візантійською формою вважає Залозецький церкву з планом рівнораменного хреста й з одною куполою на перехрестю (Ясіня). Коли хрестова церква має вісь головну довшу від поперечної, то це вже вплив західного довгого базилікального плану (Ясіня - Плитовате) Ще більший вплив Заходу доводить грецький хрест до тридільного плану бойківської церкви з більшим квадратом по середині, а меншими зі сходу і заходу (Студене). Церкви з готичким виписанням мають план базилікальний дводільний, а також тридільний, коли заважив на них вплив бойківського типу. Церкви барокові в більшості мають тридільний план з трьома верхами, які при перевазі західних тенденцій замикають на наві й пресвітерії. Остає тоді лише вежа при вході як акцент фасади.

У зв'язку з питанням деревляного будівництва Залозецький стався вияснити також генезу 3- і 5-тиверхих церков в українськїм будівництві.¹⁴ Обі ці форми повстали, на його думку, в обсягу мурованого будівництва й щойно відтак перейшли до деревляного.

По думці Залозецького триверхий тип церкви повстав у нас щойно під впливом ренесансу. Є це сполука візантійської центральної форми з західною довгою. Не могла ця сполука статися ще в часи готику через противенство будівельно-мистецьких наставлень тодішнього українського й західного будівництва, аж щойно ренесанс відновив інтерес до проблеми центрального будівництва, а тим самим навязав у нас до візантійського будівництва. Першою триверхою церквою у нас, від якої мали піти відтак триверхі деревляні церкви, вважає Залозецький Успенську церкву у Львові, збудовану Петром Римлянином в 1559 р. Триверха теперішня Волоська церква (1591—1630) є повторенням типу попередньої.

Рівнож пятибанний тип повстав на Україні, по думці Залозецького, щойно на поч. XVII. в. під впливом бароку. До того часу не відомо нічого про такі церкви на Україні з візантійського періоду, бо навіть не відомо, чи хрестові церкви грецьких колоній на Україні були пятиверхі. Реставраційні роботи XVII. в. на Україні злучили візантійську основу з новими бароковими ідеями і через те повстав новий пятибанний тип, що не має прямого зв'язку з відомим старим візантійським типом. На думку Залозецького доказує це історія реставрації ц. Успенія Пр. Б. в Києві на Подолі, яка щойно під час реставрації в 1613 р. одержала 5 бань. Реставрацію цієї церкви переводив італійський майстер Себастьяно Браччі. Пятибанна церква в східній Україні — це по ідеї те саме, що трибанна в західній; різниця поміж ними є в тому, що в плані трибанної церкви переважила західна тенденція довжини, в пятибанній — переважила візантійська ідея центральності.

Але найшпирше й найбільш оригінально поставив справу українського дерев'яного будівництва Й. Стрижівські,¹⁵ борець за східне походження християнського будівництва, та горячий оборонець ваги й широкого значення північно-європейського дерев'яного будівництва. На його думку дерев'яне будівництво має старі передхристиянські традиції. При стрічі його з формами християнського будівництва, що йшли зо Сходу на Північ двома шляхами — полудневим посереднім через мур і північним безпосереднім в дереві, витиснулось на ньому своєрідне пятно, випливаюче не лише з будівельного характеру дерев'яного матеріялу, але й зо збережених традиційних форм простору. Українське будівництво, що лежить на розстайних дорогах різнородних впливів, посередничало, на його думку, на північній шляху в передачі східних форм будівництва на Захід та на дальшу Північ. З того посередництва воно до нині задержало в своїх традиціях форми північно-арійського дерев'яного будівництва. Тимчасом на Сході, де витворювались підставові форми християнського будівництва, ми вже маємо діло — в наслідок природних обставин — з транспозицією дерева в мур. Північ, маючи подостатком лісів та мало каміння, не мала на загал потреби переходити до будинок мурованих і через те маємо тут чисті прастарі форми.

Свої міркування опирає Стрижівські на тім факті, що українське будівництво має в засобі своїх архітектонічних форм в дереві характеристичну сполуку восьмибічної копули з квадратом, яка то форма, хоча така часта й характеристична в мурованім будівництві Сходу, все таки має свій початок у дереві. В українському будівництві, на його думку, ця сполука не перенята з мурованого, але збережена традиціями ще з арійського будівництва. Побіч цього крім будівельної системи поземо лежачих вязаних бальків, що має також свою прастару традицію, українська церква має ще й прастаре угрупування складових просторів.

Всі ці питання поставив Стрижівські в формі гіпотези, сам далекий від того, щоб дати остаточну відповідь. Цю гіпотезу треба б ще до-

8 казати відповідно підобраним матеріалом і у відповіднім напрямі поведеними дослідями, що дотепер тяжко було зробити не лише з браку відповідної кількості й якості матеріалу, але передусім з неправильно поставленої досі гуманістами kwestії дослідів, які ніколи не поступали в цім напрямі, але цупко держалися Риму, як осередку всього мистецького християнського руху. Все інше, що не мало звязку з Римом, було примітивне, „варварське”, без значення й негідне уваги. Тимчасом справа мається тут подібно, як з участю Сходу у витворі християнського будівництва. До недавна Схід не входив в рахубу, але нині, коли пізнано форми старої малоазійської архітектури, а передусім вірменської й сирійської, вже немає сумніву про важну роль Сходу в розвою християнського будівництва. Рівнож і Північ, на його думку, передала християнству досягнення й форми свого деревляного будівництва.

Головною прикметою українського будівництва, на думку Стрижиговского, є складання просторів із квадратів. Форма квадрата є безпосереднім витвором матеріалу — дерева. Вона мала чимале значення у витворі будівельних форм не лише деревляних, але й мурованих, де вони повставали на зміну будинкам деревляним. Сталось це там, де була в дереві система вязана, бо система стовпова (риглева) має нахилін до просторів довгих — прямокутних.

Із знаних поземих планів української церкви вибирає Стрижиговські три типи й на їх підставі веде свої міркування про сліди передхристиянської культури в північнім мистецтві. Церква хрестова (Ходорів, Яришів), форма якої, хоч так прийнята зо символічних оглядів в християнськім будівництві, все таки виказує передхристиянські сліди, бо з нею в звязку стоїть церква з чотирма підпорами девятипростірною (девять квадратів). Веде вона свою форму від маздаїстичної святині вогню, яка власне вимагала з культових оглядів цього лучистого укладу просторів довкруги осереднього квадрату. Побіч культу вогню міг існувати культ сходячого сонця, отже тридільна церква (з трьох квадратів під ряд), зорієнтована зо сходу на захід, може крити в собі традиції святині присвяченої культові сонця. Ця форма не могла повстати під західними вимогами довжини, як думає Залозецький, бо вона вже існувала, припускає Стрижиговскі, заки західні впливи зачіпали Україну.

Прихильником Стрижиговского в українській літературі є Федір Шміт,¹⁰ який вважає, що „...український стиль є ніщо інше, як старовинний україноруський деревляний стиль, форми якого відходять ще в глибину дохристиянських часів і повинні найти собі обяснення у фактах прасловянської або праруської історії... Нема мистецтва консервативнішого ніж будівництво, власне тому, що нема мистецтва, яке повніше утотожнялося б з ремеслом. ...Архітектурний стиль раз витворившись живе у витворившого його народа віками, відмінюючись

у подробицях, але не міняючись по суті, без огляду на зміни культурного рівня, політичного й економічного складу життя і т. ін.” 9

Найкращі умовини до збереження традиції, по думці Шміта, були в Карнатах (Войківщина) в захищених самою природою затишних місцях і там треба шукати пам'яток з цією традицією. В церквах характеризує її своєрідна ритміка горизонтальних і вертикальних ліній і зигзаговатий профіль. Такої ритміки не має ні одне будівництво Європи. Споріднена з цією є ритміка лише в Китаю й Індіях, але „...мова може бути тільки про спорідненість, а не про близьку подібність, чи про „стилеву тотожність” в випадковий спосіб, бо не могли її занести кочовики, що приходили з Азії на Україну, тому що вони не знали будівництва”. Іншими словами відповідь можлива лише та, яку дає Стржиговскі.

Коли мова про візантійські впливи на Русь-Україну, то Шміт під словом „Візантія” розуміє термін не географічний, але культурно-історичний. Супроти цього допускає можливість східних впливів з Вірменії через Тмутороканську Русь, що вела живі торговельні зносини з Сходом.

*

На цьому вичерпуються всі головні погляди на справу українського дерев'яного будівництва. Як бачимо погляди дуже різноманітні, не раз зовсім суперечні. Виявляли вони з недостаточного знання матеріалу в одних, та з невідповідного підходу до справи у других. Мало хто з дослідників узяв до уваги найважливішу, дійсно основну для українського церковного будівництва справу, а саме, що воно є народним будівництвом. Як таке, воно мусіло спертися також на практиці й формах звичайного ужиткового народного будівництва. Бо ж народ у своїй збірності не вмів думати інакше, як формами ремесла, навіть тоді, коли наслідок. Алеж не все зводиться до наслідування, децо може впливати рівнож з оригінальної творчості народних будівничих, які довгою будівельною практикою могли доходити до власних розвоєвих можливостей.

Як в інших родах передхристиянського мистецтва сповняє велику роль ремесло, в парі з яким ішли мистецькі моменти, те саме діялося й у будівництві. Тим більше, коли це будівництво не є твором одиниць з чужини, що з приходом християнства стали на службу церкві, тільки стихійною злободневною творчістю місцевих будівничих-ремісників для задоволення нових потреб людської маси. Традиції будівництва-ремесла не минулися з приходом християнства. Продовжали вони далі свою роботу примінену лише до нових потреб, потреб християнського культу. Маємо на увазі передусім дерев'яну будівельну техніку й деякі форми нерозлучно з нею зв'язані.

Врати під увагу далекоїдучі гіпотези Стржиговського про особливі північні форми святиного дерев'яного арійського будівництва в Україні — покищо годі. Немає до цього ні відповідних матеріалів, ні спеціальних дослідів ще й з інших ділянок минулої творчості, в яких можна б

10 знайти potwierдження на відорвані покищо думки Стржиговського.¹⁷ Може бути, що його гіпотеза має все таки бодай в дечім рацію, але тоді доказів треба шукати може в іншій площині, як це він зробив. покищо годі знайти якісь точки заціпу до розв'язки цього питання. Заки вони назріють, треба прослідити справу молодших питань і щойно тоді на їх підставі входити глибше в суть деревляного будівництва. Справа залишків старослов'янської святині в українськiм деревляним будівництві мусить бути покищо завішена, бо про прастарі культові простірні форми на Україні при нинішньому стані дослідів покищо нічого певного сказати не можна. Згрупування просторів вряд недоконче мусить впливати із потреб згодного маздаїстичного будівництва. Може це бути звичайна технічна потенція деревляного матеріялу, на що маємо відповідь в ужитковiм деревляним будівництві. Щож до згрупування осередкового (хрещатого і дев'ятипростірного з чотирма підпорами) — то форма ця є безумовно впливом мурованого християнського будівництва на Україні і годі там шукати дальших традицій в дереві. Легко згодитися можна лише на прастарі традиції будівельної техніки, яка є основою будівельного ремесла, а воно як всяке ремесло, лишається звичайно віками без змін. В часах передхристиянських на Півночі було виключно будівництво деревляне і воно мусіло мати техніку на деякій висоті, випрацьовану в жвавім будівельнім руху, якому сприяла нетривалість деревляного будівництва. Ця техніка як підставова будівельна справа всеціло перейшла відтак до деревляного християнського будівництва.

Оскільки міркування Стржиговського про українське деревляне будівництво йдуть за далеко, то Залозецького навпаки — за близько. Залозецький обмежується виключним діланням історичних стилів і поза ними не бачить більше нічого. З його поглядами лишень вчасти можна погодитись, бо не вичерпує він належно всіх головніших чинників, злучених з формами деревляного будівництва. Вийшов він з заложення, що все деревляне будівництво скрізь було лише наслідуванням мурованого, і тому не признає він йому власної розвової лінії. Ця лінія, на його думку, є лише в будівництві мурованім, а деревляне переймало вже готові форми мурованого, перетворювало їх та комбінувало, але все лише в границях залежності без якихнебудь творчих самостійних замислів.¹⁸ Це апіорне твердження перешкодило йому сягнути глибше в справу.

Безумовно на окраях української території, а тим більше на південно-західних, що були виставлені на постійне ділання різнородних могутніх впливів історичних стилів архітектури західної Європи, мусіли появитися більші та глибші сліди цих ділань. Але щоби дати цим впливам належну міру і границю, годі замикатися у тісних рамках країни й лише з неї розглядати форми її церковних будинків. Будівництво на Закарпатті, не дивлячись на питомі лише свої прикмети, є тільки віткою будівництва Галичини, та лише у зв'язку з цим будівництвом можна звести виявлені в тому будівництві чужі впливи до їх дійсного стану.

Залозецький не звернув належної уваги на підставовий тип бойківської церкви, без якого не можна подумати розвою власне найбільше поширених на Закарпатті барокових церков. Галичина має велику кількість церков бойківського типу. І хоча Залозецький признав, що бойківський тип „є зовсім інший від барокового й готицького”,¹⁹ то маючи на своїй території найчистішої форми бойківську церкву в Студенім, він не поставив цієї церкви в осередку своїх міркувань про барокове будівництво. Такого поставлення справи вимагає сам матеріял пам'яток, що виключає апіорне твердження про виключний вплив готики і бароку. Закарпаття має всього дві церкви з виразними візантійськими впливами — в Ясію на Гуцульщині. Залозецький досить спішно вивів тридільний тип бойківської церкви з хрещатої гуцульської. Цей тип мав під впливом бароку набрати довжинної тенденції на головній осі, задержуючи візантійську центральність.²⁰ Тимчасом тридільний план більшості українських дерев'яних церков має свою історію й є старший від бароку та ренесансу. Думки, що цей тип в дереві є старший аніж в мурі, Залозецький не допускає, бо взагалі виключає можливість впливу дерева на мур. А міжтим більшість барокових церков Закарпаття, це в зрубі властиво бойківські церкви, в яких лише декоративні елементи верхів є запозичені з західних стилів; ці запозичення є нераз зовсім механічно злучені з основою будинку. Навіть з дослідів З-ого видно це інтересне змагання напливових сил з автохтонним тридільним бойківським типом, якого ані готик, ані барок основно побідити не можуть. З дослідів цієї нашої праці виходить, що й погляди З-ого на генезу 3-х і 5-и верхів в українській церкві також не є стійні.

Проте досліді Залозецького над дерев'яним будівництвом мають поважне позитивне значіння, бо роз'яснюють остаточно на конкретних прикладах питання барокізації бойківських церков та подають багато вартісного фотографічного матеріялу з рисунками планів.

Зовсім довільною розв'язкою питання була думка Обмінського і Шербаківського про розвій церкви в Україні від одного простору до двох, а відтак до трьох і т. д. Будинок церковний не мав потреби переходити таких розвоєвих стадій на Україні, бо християнство прийшло на Україну вже в сформулованім виді і з готовими потребами форми церковного будинку, якого поодинокі складові частини мали вже своє установлене культове призначення. Рівнож безпідставний є погляд Мокловського про заникання просторів (рамен хреста), бо того не можна нічим вияснити.

Сказане про Залозецького відноситься подекуди й до Антоновича, Січинського та Януша, що за прототип дерев'яної церкви уважають церкву муровану, а вплив дерева на мур допускають подейно пізніше. Вони не доцінюють тут народньої співтворчости та не добачують в дерев'яній церкві нічого, що виходило би при її генезі поза обсяг форм мурованого будівництва.

II.

ЗАГАЛЬНІ ПІДСТАВИ ПИТАННЯ ДЕРЕВЛЯНОГО ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА

1. СУТЬ НАРОДНЬОГО МИСТЕЦТВА.

У розгляді українського деревляного будівництва вже задалегідь насувається питання про його оригінальність і генезу. Чи дійсно українське церковне деревляне будівництво сягає своїми початками і збереженими традиційними формами передісторичних часів, як думає Стржиговскі, чи розвивалося воно лише під впливом сильного напору історичних стилів, а передісторичне деревляне будівництво вмерло безслідно, як це виводить Залозецький? Питання не легке до вирішення, бо не збереглися старші пам'ятки, на яких можна би у зародках заналізувати походження поодиноких елементів з культур, що співділяли при витворі українського будівництва.

На нашу гадку, твердження Залозецького про велику роллю впливів має більше підстави, як широкі гіпотези Стржиговського. Все таки годі зовсім заперечити думку Стржиговського, що існувало якесь будівництво східно-словянське перед візантійським періодом. Годі прийняти, що народ обходився тоді без будівництва. Було б лише питання, чи це передісторичне будівництво, яке могло бути без сумніву лише деревляне, взяло участь у витворі форм християнського будівництва, — чи потреби й форми візантійського будівництва були настільки різні від будівництва передхристиянського, що треба було починати зовсім наново, значить наслідувати в дереві муровані прототипи? І чи форми зв'язані з технікою дерева, які вже до християнських часів мусіли мати якийсь доробок в розвою, не перенеслись навіть при наслідуванні бодай мимовільно до нового деревляного вже християнського будівництва?

Коли треба здати собі справу з того, з чого почалось це деревляне церковне будівництво й як воно розвивалось, то слід приглянутись характерові народнього мистецтва й обставинам серед народу, в яких це мистецтво, в данім випадку будівництво, повставало й виростало. Особливий характер творчости народнього мистецтва мусить вплинути також на вибір відповідної методи дослідів, коли без старших пам'яток деревляного будівництва треба відтворити повстання й розвій цього будівництва.

Характер народньої творчості. Досі ніхто з дослідників українського дерев'яного будівництва не звернув у належній мірі уваги на його виразно народній характер і з того не витягнув відповідних висновків. Мала вина дослідників в тому, бо для народнього мистецтва не було донедавна спеціального інтересу в істориків мистецтва, а теоретичні підстави науки про народне мистецтво ще й дотепер в належній мірі нерозроблені. Звичайно думають, що народ згодом лише переймає деякі форми з високого мистецтва і по просту їх відтворює. Супроти того народне мистецтво не може мати якихнебудь творчих оригінальних здобутків. Ці погляди впливали з загального підходу старшого типу історії мистецтва, для якої мало вартість лише те, що витворили міста — як збірники культурних цінностей. Це є те саме відношення, яке було до християнського мистецтва Сходу, що його значення для європейського мистецтва ширше показав щойно Стржиґовскі. Не мала заслуга його і в області народнього мистецтва Півночі. Увільнена Стржиґовським з тісних шаблонних рамок наука про мистецтво дозволила глянути ширше й без упередження на факти й явища, що їх колись промовчували або переочували. Знова ж дослідники людвої творчості знайшли в ній багато дечого цікавого для історика великого мистецтва, а висвітлені ними справи показалися далеко складнішими, якби це на першій погляд здавалося.

Українські дерев'яні церкви є в великій мірі народнім мистецтвом вже тому, що будували їх майстри з народу при допомозі будівельних робітників з цього ж народу. Ці ж майстри й робітники будували хати й церкви та господарські будинки оселі. Разом вони творять будівельну „школу”, що переняті старі традиції передає молодшим учням. Лучається, що не раз цілі села займаються будівельним ремеслом, тоді майже кожний мешканець оселі вміє поратись біля будови (Погар, Цінева). Хату чи господарський будинок ставить собі кожний звичайно сам при допомозі свояків, сусідів, наємників. Церква, це складніша річ, яка вимагає робітників з довшою практикою і досвідченого провідника-будівничого, що опанував всі технічні й формальні справи церковного будинку.

Головною рисою народнього мистецтва є те, що воно є безіменне, а радше безіндивідуальне. Але це не значить, що мистецька індивідуальність не грає в ньому значнішої ролі, тільки індивід не вибивається тут із сірої маси співробітників-ремісників, а творчість його є вислідом збірної мистецької думки, опертої на традиційній спадщині мистецького доробку. Народне мистецтво є радше мистецьким ремеслом, а ремісничі форми не дають індивідуальності великої змоги виходити поза межі традиції. З другого ж боку форми народнього мистецтва є завсіди під цензурою консервативної збірности; коли ж появляються не раз якісь відхилення від прийнятих форм, то вони щойно тоді вдержаться на постійно, коли збірна опінія їх приїме. Дуже часто при умові з будівничим церкви — особи, які кермують справами будови церкви, в порозумінні

14 з загалом односельчан — виразно вимовляють собі примінення таких форм, що вони їх мали змогу перевірити на інших будинках округи. Коли десь всетаки побудовано будинок з такими формами, які не припали загальної до вподоби, то їх не дадуть повторити в іншій будові. Нові форми мусять знайти у всіх зрозуміння й виправдання.

Супроти цього зміна й розвій форм в народнім мистецтві відбувається дуже поволі, але за те цей розвій має немов органічний скритий характер. Зміни відбуваються не індивідуальним порядком, але якомсь збірно, немов випливаючи з духа народу, як осушення спільної народньої „творчої волі”. Ніде може так добре не відповідає цей вислів Рігля, як у народньому мистецтві, бо тут власне маємо діло не з одиничною, але позаіндивідуальною творчою волею.

Людова маса живе завжди під суґґестією загально прийнятих — на її думку — незмінних ідей і звичаїв. Супроти цього народне мистецтво має інший характер, як його має мистецтво індивідуальне. З цього характеру народньої творчости випливає довговічна постійність витворених типів церковного будівництва.

Питання впливів. Християнство дало новий напрям розвоєв будівельних форм люду, але при перейманні форм народня естетика має свій власний спосіб поводитися зі складниками історичних стилів. Вона ніколи не руководиться строгими формальними законами історичних стилів, де всі подробиці є підпорядковані одній провідній ідеї. Творці народнього мистецтва допускають вільний добір форм різного походження і приміцають їх в однім і тім самім будинку. Це застосування буває деколи зовсім механічне, але часто також перетворене та стоїлене в одну стилеву цілість по законам особливої народньої естетики.²¹

Перші впливи християнства прийшли з найблищого до України культурного осередку — Візантії. Та під терміном Візантії, по замітці Шміта,²² не треба розуміти лише Царгороду, але й східно-малоазійське християнство, що в перших віках було незвичайно творче й активне. Впливи його пішли не лише на Захід, але й на далекий Схід, навіть аж до Китаю й Індії.²³ З закавказької Вірменії мусяли ці впливи приходити й на Україну, може через Тмуторокапську Русь²⁴ та через купецькі колонії. Візантійські і вірменські впливи панували аж до монгольського періоду. До цього часу західні впливи могли бути лише скромні, і то лише в неістотних декоративних подробицях, бо ще не мали розгонової сили на сході Європи. Щойно, коли Польща стада розвивати свою експанзію на розбитий і занархівований боротьбою зі степом Схід, впливи західної культури налиснули сильніше. Ще сильнішими стали вони після упадку Візантії. Тільки деякий час продовжав впливи Візантії на Україну Афон, але вже своєю формою.

В деяких родах мистецтва України впливи Заходу пераз переіняли характер стилю, та й муроване будівництво їм значно піддавалося,

але будівництво дерев'яне, за виїмком найбільше висунених на південний захід периферії, оперлося західним впливам розмірно сильно. Захід приніс йому лише другорядні елементи, але старі основи його не порушив. Сталося те тому, що дерев'яне народне будівництво йшло своїми власними розвоєвими шляхами, децю іншими як мистецтво суспільних верхів, що звичайно йдуть за „модою”.

Всі сусіди України, що мали високо розвинене християнське будівництво, впливали на формування українського дерев'яного будівництва в різні часи — то більше, то менше, одні в один час, а інші в другий, залежно від історичних обставин життя, що завжди розділюють впливи. На формування українського дерев'яного будівництва мали вплив: Візантія, Вірменія, Афон, Молдавія і Захід, очевидно в різних чергових перипетіях своїх стилів. Ці впливи приносили — чи то ідею нового типу церковного будинку, чи тільки зміну старої форми. Всеж таки сам початок головного типу української дерев'яної церкви має зв'язок з старим народним дерев'яним будівництвом, в якому вже існувала відповідна форма будинку вже відразу пригожого розкладом просторів для потреб культу християнської церкви.

Це завважило, що наше церковне дерев'яне будівництво розвивалося органічно і з опорою на своїх власних традиціях, добираючи з історичного будівництва лише те, що підходило до характеру дерева і що промовляло до уяви народних творців. Сама конструкційна спроможність дерева децю регулювала допливи форм мурованого будівництва, будучи з природи річи схильною до одних форм, а відпорною до інших. Перехід форм муру до дерев'яного будинку міг відбутися лише після попередніх міркувань і спроб в дереві. Форма, взята з муру, мусіла бути створена в дереві наново, з розрахунком на характер дерева й його технічні спроможності. Отож мистецькі форми, нерозлучно зв'язані з технікою, мусіли бути перекомпоновані наново зі становища матеріалу, в даному разі — дерева. Тимто пояснюється, що деякі стилі не прийнялися в дерев'яному будівництві України, коли нелегкою, а то й неможливою була їх транспозиція з муру в дерево.

Дерев'яне церковне будівництво було завжди в Україні в значній перевазі чисельній над мурованим і через те мусіло девчому вплинути також на формування мурованого будівництва. Впрочім навіть теоретично годі обстоювати можливість лише одностороннього впливу муру на дерево²²: бо ж коли є можливий вплив форм муру на форми дерева — то мусить бути можливий також вплив дерева на мур, хочби в деяких лише границях. Дерево має свої питомі форми, незапозичені з муру, тим паче, що дерев'яне будівництво має дуже старі будівельні традиції з власним технічним і формальним доробком, отож і завховану в ньому можливість впливати.

Оригінальна творчість. Не дасться заперечити, що в мурованім будівництві України справа впливів є найважливішою справою

16 в питаннях форми, бо зовсім оригінальна творчість в обставинах життя старої України не мала там пригожого місця до змістового й багатого розвою. Оригінальна творчість в великім стилі розвивається на місцях старої довговічної осілої культури, а не на перехресних дорогах постійної мандрівки народів і оборонної боротьби автохтонів з ними. А що народ не так легко відрікається від традицій, як освічені верстви, тому народне будівництво України оперте на традиціях може мати за собою більше оригінального дорібку, як будівництво муроване.

Одначе, чи народне мистецтво є так само творче, як всяке інше мистецтво? Чи воно лише переймає, репродукуючи витворені форми мистецтва суспільних верхів, а його „оригінальність”, це лише довготривале зберігання традицією освячених форм?

Відповідь на ці питання може дати близьке пізнання творців народнього мистецтва. Вони є членами громади, що живуть спільними інтересами народу, а мистецтвом займаються лише випадково, лише для побічного заробітку. Інтерес до мистецтва виростає в них дуже рідко до свідомого стремління виявити свої творчі мистецькі спроможності. Загал співробітників народнього мистецтва уважає свою роботу за ремесло, яке практикує в заучений спосіб, а після виконаної роботи інтерес до мистецтва у них припиняється. Безумовно не один з них не раз може мати всі дані, щоби в інших умовах життя стати менше або більше свідомим мистцем. Але що в народі поняття мистецтва майже зовсім покривається з ремеслом, усе їх змагання кінчаться на опанованні ремесла й засвоєнні репертуару традиційних форм, яких носієм є загал.

Виймкові індивідуальності, що мають ширше отворені очі на сприймання мистецьких форм та більше живуть інтересами мистецтва, є носіями поступу і розвитку в народньому мистецтві. Поступ заключається з одної сторони в перейманні форм великого мистецтва — а з другої сторони у власній зовсім оригінальній творчості. Одинці більше наставлені на мистецькі інтереси, скоріше зживаються з новими формами та в своїй праці видвигают щораз сильніше також ті мистецькі моменти традиційних форм мистецтва, що витворилися на рідній землі ще в тих умовах, де мистецтво було вислідом природніх умовин життя й ремесла. В сприятливих умовах, як напр. у бойківському будівництві, народні мистці-будівничі розгортають свої творчі спроможності навіть на широку міру. І хоча звичайно цим народнім мистцям визначають певначну роль, то зчасом їх доробок у сумі виростає до повзляжних розмірів, що остаточно дає народньому мистецтву признаки окремішности.

Впрочім вже навіть сам процес простої транспозиції форм мурованого будівництва на деревляне побуджує народнього мистця до творчої думки, а недовготривалість деревляного будівництва, сприяючи живішому будівельному рухові, дає змогу доводити традиційні форми до

щораз більшої досконалости симетрії, пропорції та комбінації різних форм і типів будинку. А до цього потрібно вже розвиненого архітектурного чуття і справжньої творчости, що мусіло довести до розгорнення драматичних в даких будівельних формах розвоєвих потенцій.

В загальному народне мистецтво остаточно підчиняється тим самим законам діючих чинників, що всякі інші мистецтва. Лише в великому мистецтві є динамічне заложення спінного темпа конкуренції поодиноких творців, що стараються виявити свою оригінальність, — зате в народі немає пристрасної конкуренції, а всі зміни в його мистецтві виявляються повільно, здержувані статикою народньої традиції. Характер мистецтва є завжди вислідом середовища, в якому воно повстає. А що суспільні верхи невпинно гоняться за новістю і свіжістю, то й „велике” мистецтво прибирає щораз нові форми. В народі — навпаки: світогляд нераз віками майже не змінється, посуваючися вперед гейби черепашиим ходом. Народ у своїй творчості є немов морем, що на поверхні хвилює і буриться, але на дні його хвилі повільно й тихо струються. Тимто в народньому мистецтві поруч з перенятими формами історичного мистецтва ми стрічаємо збережені подробиці мистецтва давно минулого часу, що ще в прадавніх часах виросло органічно з ремеслом у природних умовах землі й раси, всуміш зо свіжим оригінальним доробком мистців з народу.

2. ПИТАННЯ МЕТОДИ ДОСЛІДІВ.

В розгляді зародку й розвитку деревляного церковного будівництва досі примінювали головню дві методи: механічного порівняння і стилістичної аналізи.

Механічне порівняння. Стржиговські²⁰ зіставив механічно плани українського будівництва з аналогічними планами на Сході, що на його думку мають передхристиянську традицію ще з будівництва деревляного, згодом звязаного з маздаїстичним культом. А що власне в Україні подібні плани заховалися в дереві, то він поставив гіпотезу, що форми планів деревляних церков на Україні заховалися в традиціях безпосередньо з північного арійського деревляного будівництва, яке було колись й на Сході, та згодом перейшло в мур. Стржиговські не розглянув історично-культурних обставин, в яких повстало деревляне церковне будівництво в Україні, ані не взяв ніяких фактів з розвою під увагу, ще й до того виказав недостаточне знання наведених памяток. Така метода дослідів не могла привести до викриття дійсного стану речі в українському будівництві. Само зіставлення подібних форм без підпертя виснівків даними може звести досліди на мнівці субективних здогадів. Хоч такою методою можна іноді інтуїтивно децо встановити, але завжди послуговуватися нею небезпечно.

Стилістична аналіза. Залозецький вийшов з апіорного твердження, що все деревляне будівництво є звичайним наслідуванням пам'яток будівництва мурованого. При досліді примінив він методу стилістичної аналізи лише до чисто напливових справ, коли усталював похідні форми з історичних стилів.

Коли навіть прийняти, що впливи відіграли найбільшу роль, то годі згодитися з тим, що деревляному будівництву бракує своєї розвової лінії²⁷. Під впливом нового стилю прецінь не пропадає старе будівництво, бо сила впливу має свої границі, в яких вона модифікує девчому старі форми на новий лад, але не перемінює до основ такого консервативного мистецтва, яким є мистецтво народне. З прикладу хочби української народної орнаментики на писанках і вишивках знаємо, що вона збереглась подекуди ще з передісторичних часів, міжтим як орнаментика історичних стилів заледви тут і там лишила незначні сліди. Тим то українське деревляне церковне будівництво, як народне мистецтво, мусіло зберегти також бодай дещо з передхристиянських часів. Народні будівничі, хочби і підпадали під вплив форм нового стилю, завсіди виходять зо становища старих традицій, особливо ж у техніці. З цього виходить, що в народнім деревлянім будівництві головною характеристичною прикметою є нерозірвана розвова лінія. Навпаки в мурованому будівництві, як витворі індивідуальних мистців, що мають більшу змогу творити незалежно від традицій, розвова лінія скоріше розривається.

Не можна заперечити дереву також моменту первісно-творчого. Первіснотворчі справи сягають в глибоку старовину і свідчать на прикладах грецького й єгипетського будівництва, що власне цього моменту первісности часто бракувало будівництву мурованому. Отож у досліді народнього мистецтва стилістична аналіза може тільки частинно помігти. Дає вона лише односторонні висліди.

Систематика форм. Зібраний в цій праці матеріал виказує, що українське церковне деревляне будівництво має свою власну розвову лінію в нерозірванім ланцюху тісно звязаних розвових стадій. Всі історичні події та впливи історичних стилів не зуміли перервати цього ланцюха, бо українське церковне деревляне будівництво вирросло на сильно вкорінених традиціях народнього деревляного будівництва. Цю розвову лінію церковного будівництва може виявити лише систематика форм у злучі зо стилістичною аналізою. Збережені найстарші пам'ятки деревляного будівництва церковного сягають лише XVI. в. До того часу рже були усталені всі поодинокі типи, тому розгляд пам'яток у часовому порядку не може провадити до ціли, а топографія пам'яток, супроти перемішання форм, лише в деякій мірі може бути помічною.

Тут слід підкреслити, що багатство типів українського деревляного будівництва є продуктом таких різнородних чинників, що виводити все

багатство збережених до нині типів з одного підставового типу вже не можливо. Різні впливи й обставини покликали до життя що раз то інший тип церкви. Хоча пізніше деякі типи змішалися разом у якомусь мішаному типі, то всетаки на підставі збереженого матеріялу можна намітити розв'язку генези кількох первісних типів дерев'яної церкви, що вже в часи зародження церковного будівництва на Україні мусіли появи-тися, залежно від різних місцевих обставин і впливів. Проте між цими типами був також тип головний, що згодом заважив на всьому розвою будівництва, усталюючи типові форми українського церковного будинку завдяки тому, що він виріс на розповсюджених і усталених тоді старих будівельних традиціях. Ці власне традиції зробили його типом національ-ним. Інші типи, що вийшли з переваги чужих впливів, не стали загаль-ними, зате зберегли до певної міри більшу чистоту первісного вигляду своїх форм, бо не підпали такому сильному перетворові, як це сталось з типом частіше вживаним.

Жвавий будівельний рух і різnorodні впливи так основно вими-напи форми дерев'яного будівництва за час його історичного розвою, що нині лише систематика форм може показати його складники. Один церковний будинок може мати в своїй складі елементи різних істо-ричних стилів. Народні будівничі поступали з залозиченими формами свobodно, рідко задержуючи в чистоті первісні стилеві признаки плану, зрубу, завершень і подробиць стилевого комплекту, але перемішували й комбiнували довільно по своїй впадоби. Крім цього вже сам матеріял дерева перестиглізував і перекомпонував усе своєрідно в своїм характері. Щоби обминути трудність аналізу, доводиться в деяких випадках ви-ходити з поодиноких складових елементів будинку та шукати за їх спільним посвояченням, без огляду на приналежність будинків до різ-них типів чи стилів.

Наша систематика збудована на цій засаді, що розвій йде завсіді від форм і типів простих до більше складних. Важко прийняти погляд деяких дослідників, що напр. план тридільний повстав з хрестового че-рез „обламання” бічних рамен хреста, бо розвій завсіді відбувається в органічному зрості характеристичних стилевих прикмет переходом одної форми в другу і є умотивованій практичною потребою чи вимогою мистецької досконалости.

Досі дослідники цікавилися лише розвиненими церковними будин-ками, лишачи в тіні типи скромні і примітивні; через те важко було здати собі справу з розвового процесу українського будівництва. Браку-вало ланок у ланцюху розвою. Якраз ці примітивні типи церков дають змогу вглянути в початок і розвій дерев'яного будівництва. Примітивні типи не конечно мусять бути спримітивзованими типами з попереднього розвою. Переважно є це традицією переказані й збережені старі форми, що були основою завершених типів похідних. Неодностайні економічні й культурні умовини спричинили, що з розвоєм будівництва не зани-

20 калі старі формы; побіч типів завершених жили своїм власним, хоча вже скромнішим життям — поодинокі типи давні. Пошана, з якою стрічається церковний будинок в народі, не допускає так легко примітивізації, але радше причиняється до зберігання скромніших форм знаних з традиції і нею оправданих. Неоднотайність розвою спричинила також те, що в типах молодших розвинених стрічаються нераз збережені старі традиції в подробицях і навпаки в традиційно старших нерозвинених типах виступають новіші форми подробиць.

Неоднотайним характером розвою народнього будівництва дається також пояснити те, що нині маємо таку велику кількість типів церковного будинку, не тому лише, що ще не вигинули старі типи, але й тому, що нераз традиція будівельна продовжує їх існування незмінною, або мало зміненою реплікою. Типи, що в розвою є надбудовою своїх попередників, живуть даліше разом зо всіма своїми попередниками й наслідниками. Ось тут-то систематика дає нам змогу відтворити порядок розвою і поставити кожний тип як злучну ланку на належному місці в розвоєвому ланцюху, без огляду на хронологію збережених памяток.

Образ розвитку церковного будівництва можна уявити собі в формі генеалогічного дерева. Одні типи церков давали життя кільком слідуючим, а ці в свою чергу ще іншим. Одночасно поодинокі типи впливали на себе і через змішання втворювали ще інші типи. Головним корінем і пнем, що достарчав соків для усього дерева, була прастара традиція народнього деревляного будівництва. Впливи лише формували поодинокі вітки, в яких все таки плив сок традиції.

Виходить, що найважливішим питанням в історії розвою церковного будівництва є питання первозору, який дав початок деревляному церковному будинкові та лишив у ньому сліди по нинішній день.

III.

ТЕХНІКА

Будівельні системи. Вікова практика будівельна в дереві покликала до життя сталі будівельні звичаї і техніку, які колись складені й удосконалені — дійшли до нас. Найявність або відсутність будівельного ліса на даній території є першою важною обставиною, що могла була значно вплинути на витворення деяких будівельних системів. На Заході прийнялась техніка зв'язаних на кінцях замками стовпів-бальків (риг'лів) стоячих, лежачих і схрещених (рис. 1 а). Створені ними рами стін заповнювали короткими деревляними сумцями (сунцями) з бальків, ошварів чи дощок, також глиною на городженім плоті, або виплітали валькованою глиною з соломкою, чи врешті закладали цеглою. На Півночі в спеціальних надводних умовах, як продовження передісторичного палевого будівництва, зродилась техніка стоячих тісно побіч себе стовпів вбитих у землю, або уставлених в рамі підваляни і платви (рис. 1 б). На слов'янському Сході, де лісів величезна кількість, не було потреби щадити дерева й використовувати в будові коротких решток, — складали стіни з лежачих на собі рівної довжини бальків (рис. 1 в).

Україна вживає, крім вязаної системи лежачих на собі бальків, також систему стовпову, зо стінами з дерева або глини. В церковному будівництві заховалася нині майже виключно система вязана, як більше тривала й досконала. Все таки не бракує й рідких випадків будування церков, бодай частинно, системою стовповою. Ця стовпова система мусіла бути колись в церковнім будівництві більше принята, як про це свідчать численні вістки в „Генеральних візитаціях” ХVІІІ. в. Це було вислідом близького зв'язку церковного будівництва з хатнім, де стовпова система переважала. Виключно вязаною системою будують хати лише в лісистих горах, а на долах переважають хати збудовані системою стовповою.

Деякі цитати з „Візитацій” ХVІІІ. в. потвердить сказане; а в цих описах дуже багато.

Церква в Перлові: ...z płotu grodzona lepiona glina...²⁹; церква в Суботові: ...zagrodzona z chrustu oblepiona...³⁰; церква в Перлівцях: ...lepianka pod słoma...³¹. Такі самі церкви були ще в Доляці³² і Жуківцях³³, церква в Хлопівці: ...cała w strychulec lepiona...³⁴; церква в Під-

22 гайцях: ...w strychulec cała lepiąca u pobielona 1728 r...³⁵; церква в Сільці: ...prusko stawiona lepiąca wewnątrz u zwierzchu 1740 r...³⁶, така сама в Вербові³⁷; церква в Желиборах: ...budowana w strychulec lepiąca...³⁸.

Нині такі примітивні церкви зі стінами з городженого плоту, чи плетеними глиняними вальками вже не заховалися. Заховалися лише на Буковині церковні будинки будовані системою стовповою з деревляними сумцями, обліплені глиною й побілені. Ці церкви впрочім взагалі мало чим різняться від хати³⁹. Є рівнож в Галичині ще кілька будинків будованих системою стовповою (Веринь, Рокитно, Тадані, Чумалі, Лісники „Манастирок” — рис. 2), але неліплені й небілені. Маємо також кілька церков типу вязаної системи побілених без підкладу глини безпосередньо по бальках під піддашем. Такі церкви є в Городку, Дрогобичі (Чесний Хрест), Ісаїях, Должці, Могилівці, Камінці Подільському, Залучу, Княж-полю. Вязана ситема, ліплення глиною й білення — вяже ці церкви з народнім хатнім будівництвом.

Якість дерева. До будови уживали дерева дуже різнородного, залежно від багатства даного роду на місці чи в околиці. В горах уживали постійно ялового, на долах ще дубового, букового, липового, тополевого, кедринного. Брали завсіди добірне старше дерево, а коли це було дерево дубове або липове, то нераз дуже великої ширини. Чим старша церква, тим має добірніший матеріал. Ширина дубових брусів буває поза 50 см. Напр. в Малнові (п. XVII в.) 63 см. (рис. 3), в Дмитрові (1655) 55 см., в Тучапах (1680) 55 см., в Мужилівцях (1600) 47 см., в Судовій Вишні (1637) 50 см., в Черчику (1728) 49 см. Грубніша вагається між 14—20 см., найчастіше 17—18 см. В новіших церквах, від XVIII в. починаючи, вже нема на загал такого матеріалу. Ширина рідко переходить вже 30 см., пересічна около 25 см.

Ширина дерева в стінах крім своєрідних естетичних прикмет з вражінням монументальности має ще й таку корисну технічну обставину за собою, що тоді треба вжити меншої кількості куснів дерева, щоб вивести стіни, а тим самим зробити її цінкішою, аніж це є в зрубі з більшою скількістю бальків.

Найкраще дерево вибирали на двері, що бувають з одної широкої дубової дошки: Молотів (1667) 90 см., а одвірки по 60 см.; Дусівці (1641) 80 і 76 см.; Радруж (перед 1650) 93 см. і одвірки по 80 см.; Парипіси (1742) 74 см.

Обрібка дерева бувала різна, як у загальному народному будівництві. Стрічаємо дерево топором оправлене (протеси, бальки, бруси), різане пилою (терте), гильоване, півкругляки — („плениці”, облом назовні), або повні кругляки. Ця різнородність обрібки дерева впадала в очі також церковним візитаторам XVIII в., що вони часто в своїх описах нотують. Для прикладу: церква в Пістині „...z drzewa rzniętego hblowanego...“⁴⁰; церква в Олешкові „...z kruhlaków wybudowana...“⁴¹;

в Полянах „...z bukowego pod topor oprawnego drzewa...“⁴²; церква в Колодієві „...z oblaków gliną polepiona...“⁴³; в Топорчиках „...cerkiewka z kruhlaczków...“⁴⁴; в Староустю „...z kruhlaków ciesanych...“⁴⁵; в Рогині „...z krągłazzków złożona...“⁴⁶; в Плісниську „...црковъ деревомъ вублим вибудованная и до ннѣ стоить...“⁴⁷.

Церкви зложені з повних кругляків не заховалися, але в народі ще живе пам'ять про такі церковні будинки. Тому, що нутро церкви вимагало гладких стін для вішання ікон, чи до мальовання, треба було вирівнювати округляки в стінах глиною. А що глина не була тривала, то замінили цей спосіб будови в церквах півкругляками. Повні кругляки збереглися нині лише в господарських будинках і в найстарших хатах на Войківщині.

З а м к и. Стіни в углах є злучені замками (карбами, пищиками). В деревляних церквах маємо кілька відмін углових замків (рис. 4):

1) Замок „простий“ з двома відмінами: а) в бальку є вирізаний прямокутний односторонній виріз з долини до половини грубости балька; в цей виріз заходить довший бальок своєю невирізаною частиною замку; б) в кожному бальку є вирізи плитші, але з обох сторін. Коли бальки стін є з облом, тоді вирізи відповідно пригтовляється, щоби помістити обло.

2) Замок „риб'ячий хвіст“ або „німецький“ має скісні вирізи згорі й долини та від внутрішньої сторони глибші. Бальки з такими вирізами ніколи не розсуваються на боки.

3) „Канюки“ є це замок з обстороннім вирізом балька зі спеціальним зазубленням у вирізі: а) канюк критий — з схованим всередині зазубленням, і б) канюк звичайний з видимою на зовні конструкцією зазублення.

Простий замок мусить мати поза вирізом рештку, щоби був сильний. Замок німецький і критий недоконче цього потребує, а угли з німецькими і критими замками є найчастіше обрізані гладко. Німецький замок найчастіше подибується у стінах вище піддашя під кожухованням ґонтів і в конструкціях верхів. Стіни під піддашям, що з декоративних оглядів слід їм мати в углах рештки, є звязані замками простими або канюками.

В церквах XVI. і XVII. вв. переважають криті канюки. Німецький замок найчастіший в церквах щойно від XVIII. в. почавши, в старіших церквах є мало знаний. Закарпатські церкви були звязані здебільша звичайними канюками.

П і д б у д о в а. Давня невелика церковна будівля не вимагала спеціального приготування фундаментів, обчислених на великі тягарі. Ви-старчало, як і у звичайних хатах, деяке зрівняння площі, уложення стовпів („штандерів“, „філярів“) з більших каменів по углах плану та по середині стіни між двома углами. Нераз підвалини бували положені безпосередньо на землю без ніяких підкладів. Така примітивна підбудова

24 звичайно по якимсь часі не вистарчала. Каміння під тягарем будинку грізнуло в землю разом з підвалинами і вони відтак від вогкої землі загнивали. Але цей факт в давніших часах не викликав зміни в приготуванні підбудови. Осілу церкву підносили („важили”), вимінювали зігнилі підвалини і підкладали на підсипану землю нові стояки. Це вимагало досить заходів і коштів, та було немаловажною подією в історії будинку, бо при цій нагоді переводили звичайно також ремонт усєї церкви. Для історії нотували таку подію вирізаними або мальованими записами на одвірках, та на стінах церкви. Наприклад на горішнім одвірку північно-західних дверей церкви св. Юра в Дрогобичі: „Сей дом Бжій подваженій пѣвтора лѣкте новѣ стандерѣ каменнѣ фѣляри наоуглахъ майстрове иоанѣ илечко и стефанѣ лунѣвъ. за ринскихъ срѣблѣ лв. за превѣзоров иоанѣ лободич и егнатий лупак за стараліємъ цѣлого брацтва, року. б. аѣке, (1825) мѣа юлія дня а”. На одвірку церкви в Торках: „Року аѣи (1708), важилѣ Василю Тваелка стараниемъ велебнаго о. Василя и Стефана Петружалки вуйта торскаго коншгомъ грамацкимъ мѣ мрта 6”. Церква в Стиборівці з 1702 р. має на одвірку напис: „Podważona R. 1829 Dnia 21 Sierpnia”. Церква в Малнові має вирізаний напис на бантині дзвіниці над західними дверми церкви: „Anno Dom: 1711: церко бист: важенна ипредѣл создан: звонница бист важ: 1723 маи(сте)р: Васил Колтыка Сернѣ(= із Сернів, — сусіднє село).

Щойно набутий досвід підо впливом мурованого будівництва покликав до життя також в деревляних церквах муровані фундаменти з каміння або цегли. Але є в кількох церквах збережений ще інший рід підбудови, на нашу думку дуже архаїчний. Є це деревляні стояки з грубих відземків дерева вбитих в землю рядом побіч себе у виді рисунку плану церкви. На них лежать підвалини. Ці стояки нагадують скандинавську систему палеву. Чи не будуть вони останком будівництва палевого, що зберігся з передісторичних будівельних практик?⁴⁸ Церкви зо згаданими деревляними стояками є нам відомі в місцевостях: Холоїв (рис. 5), Тучали (рис. 6), Никловичі, Полоничі, Цеперів (рис. 7), Печихвости, Довгомостиська, Тетевчичі, Сутче (Полісся)... Ці деревляні стояки бувають звичайно не дуже високі понад землю, крім Тетевчич і Цеперова де вони є вищі. Мають вони своє значіння й місце також в мистецькім оформленні церковного будинку.

Підвалини. На підбудову кладуться підвалини, витесані в чотири грані трами (бруси) з твердшого дерева, найчастіше дубові (в Торках з півдуба 46×63 см.), на яких виводять зруб стін з тонших брусів. Підвалини кладуть звичайно спершу поперечні для визначення довжини всіх церковних просторів. На таких 4-ох рівнобіжних підвалинах, звернених боками до сходу й заходу, кладуть полудневі й північні в ширину церковних просторів.

Одвірки. Перед закладанням стін, щоб мати органічну злуку з ними, ставили на підвалині одвірки з однополими дверми нераз з ба-

гати́м залі́зним оку́ттям. В одві́рках є кругом рі́вєць-фуга, в яку захо́дить зачо́поване дере́во сті́ни.

Констру́кція одві́рків церко́вних бува́є доси́ть різно́родна (рис. 9). Найча́стішою фо́рмою в ста́рших церќвах є фо́рма ч. 6. У церќвах Придні́пря́нщини бува́є тако́ж фо́рма зо зрі́заними го́ри́шніми ку́тами (ч. 12). Го́ри́шня ча́стина одві́рків (клубух, ві́ршель, ле́жух, надпо́рі́жник) є ча́сто про́філюва́на. Кро́мі того́ одві́рки деко́ли є прикра́шені деко́ративною різьбо́ю, найча́стіше по́при вну́трішні кра́ї. О́рнамен́тика одві́рків, ча́сто ма́є дуже а́рхаї́чний — немов магі́чний ха́рактер (ро́зети). В го́рі на одві́рку пе́раз ви́різува́ли да́ту будо́ви церќви. Іно́ді пода́вали та́м на́зви́сько коро́ля, єпи́скопа, фу́ндато́ра, ма́йстра будо́ви, а тако́ж свяще́ника, за я́кого збу́довано́ церќву.

В дея́ких церќвах одві́рки бу́ли немов хро́нікою церќви, де ното́вано да́ти пі́зні́ших пере́будов, на́прав, або взага́лі різни́х поді́й.⁴⁹ Ко́ли до цьо́го дода́мо, що пе́раз на д́верях ма́люва́ли наві́ть і́кони, — то ста́не я́сним, що́ д́вері ма́ли в церко́внім буди́нку я́кесь осо́бливе ви́рїзненн́я і значі́ння.

Зру́б сті́н. Всі́ сті́ни виво́дяться одно́часно ві́нцем до́вкруги церќви та́к, що́ ви́ща ве́рстка ба́льків (пле́ниць) вихо́дить безпосе́редно з до́ли́нньо́ї. В у́глах сті́ни є злу́чені одна з одно́ю за́мками ба́льків. Ба́льки мо́гли бу́ти обте́сані з дво́х сто́рін, зо́вні́шньо́ї і вну́трі́шньо́ї, ме́нше або бі́льше до́кладно, але зго́ри й до́лини́ стесу́вали („спу́скали“) і́х до́кладні́ше, що́б во́ни приста́вали ті́сно до се́бе без шпа́р. Та не за́всі́ди вжи́вали до́ будо́ви зо́всім су́хого дере́ва. Деко́ли дере́во висиха́ючи корчи́лось і па́чи́лось. В на́слідок цьо́го повста́вали помі́ж ба́льками шпа́ри. Шо́би цьо́му бо́дай в дея́кій мі́рі запобі́гти, пере́клада́ли ба́льки мо́хом і вби́вали по кі́лька кі́лків-ти́блів в за́верче́ні отво́ри (рис. 1 в). Ти́блі не до́пуска́ли до де́формаці́ї сті́ни наві́ть то́ді, ко́ли на́рі́жні за́мки, найбі́льше на́раже́ні на за́мо́кненн́я від до́щу, пере́гни́вали і розві́льня́лись. Ти́блі ро́били́сь за́всі́ди з тве́рдого дере́ва, з ду́ба або я́сеня. Але́ не всю́ди бу́ли при́мінені́ та́кі до́кладно́сти, бо́ на́пр. церќва в Цві́тові́й, як сви́дчить про́ це ві́зита́ція, бу́ла „w ścianach przez niespuszczanie drzewa dziurawa“⁵⁰.

У ви́соті, де ма́є при́йти підда́шня, за́клада́ли ба́льки з до́вгими кі́нцями-ре́штками (ви́пуста́ми) на кі́нцях про́філюва́ні (рис. 39). Ці́ ре́шткі підде́ржува́ли пла́тву, зва́ну „підстрі́шником“ або „о́стрі́шиною“, на я́кій опи́ра́лись кро́ковки-„при́пусни́ці“ підда́шня (рис. 8). По́над підда́шнім в отво́ри вкля́дають а́налогі́чно до одві́рків д́верий ві́конні „ва́рца́би“.

Скри́ні зру́бів є за́всі́ди де́що звуже́ні вго́рі, що́ ро́бить будо́ву ці́лкі́шою з констру́ктивни́х і ле́гшою з е́стетични́х о́глядів та́ підви́щує о́птично́ ви́соту.

Неда́леко ву́глових за́мків на́ходяться́ в сті́нах дея́ких ста́рших церко́в про́верче́ні наскрі́зь отво́ри в ко́жнім ба́льку від підва́лин аж до

26 кожухування, уложені в вертикальний рядок (рис. 6). Яку роль мали сповняти ці отвори, невідомо.

Форма простірної одиниці. Вязану систему дерева знаменує квадратована форма. Квадрат цей рідко-коли є зовсім правильний, частіше є між одною і другою стіною невеличка різниця. Коротший бік буває і в стіні поперечної і в поздовжній. Різниця ся в оптичному враженню звичайно зовсім губиться і не грає ніякої ролі. Квадрат впливає з цієї технічно-практичної вигоди, що одної довжини дерева можна ужити довільно до поперечної чи поздовжньої стіни, до того квадратна форма в народнім поняттю є більше шляхотна як прямокутна.⁵¹ У всім українськiм дерев'яним будівництві квадрат грає величезну роль. Переважна кількість просторів є зложена з квадратів, а навіть у формуванні верхів квадрат відіграв немаловажну роль.

Побіч квадрату в дерев'янім будинку є ще форма полігональна: восьмибічник цілий чи пів, а також виїмково трапез. Квадрат слід вважати за прямий вплив технічно-будівельного характеру дерева, зате форма полігональна є вислідом впливів будівництва мурованого, а саме форми гранчастої та передусім округлої, яка лише у полігональній формі може бути точніше транспонована в дерево.

Найпростішою транспозицією округлої форми муру в дереві може бути форма квадратна, тимто квадрат є також найпростішою перестилізацією мурованої форми округлої на дерев'яну. Вказує на це розгляд церковних планів, де стрічаються плани знані з мурованих церковних будинків з заокругленими просторами, а в дереві з просторами квадратними. Що квадрат є первісною формою творення просторів в дереві, маємо ще доказ в кількох церквах, де народній будівничий не міг собі поради з розвязкою многобічного плану в пресвітерії чи бабинці, коли треба цієї многобічник перевести також в даховій партії. Тоді будівничий випроваджує в долині плану многобічник, а в горішній частині зруб вертає до чотиробічника, щоби дати традиційне дахове накриття. Щойно більше досвідчені будівничі переводять многобічну форму даху над многобічним зрубом. Простіші будівничі виходили більше з характеру дерева й тому трудні питання розв'язували радше в духу дерева, аніж позичали головні розв'язки з мурованого будівництва. Для перевірки вистарчить переглянути зовнішнє оформлення пресвітерії у Вицеві (рис. 260), Плосьькiм,⁵² Підлісках (рис. 10 і 11), Ревні,⁵³ Любiню (рис. 12) і Унятичах. У Вицеві горішня частина зрубу пресвітерії є вже прямокутна з опорою на крайній стіні восьмибічника, а зовні закриває цей перехід піддашся. В Любiню й Унятичах восьмибічний зруб сягає до даху, а зовні над піддашсям є замаскований прямокутний зруб. В Плосьькiм, Підлісках і Ревні восьмибічник виведений до піддашся, а на нiм короткий прямокутник так, що висунена зовні частина пресвітерії ховається під піддашсям.

Дальшою спробою транспозиції, все ще примітивною, ведено в характері дерева, але вже з позначками впливу округлого муру, слід ува-

жати появу рівнораменного трапезу там, де частіше стрічаємо півосьмибічник. Цей трапез довшим боком прилягає до головного простору, а меншим на зовні робить вражіння деякого заокруглення. Але ця форма, в народнім поняттю мало мистецька, та в даховій частині незручна, найшла лише випадкове застосування. Подибуємо цю форму лише в кількох будовах: у тридільній церкві в Курниках 1616 р.⁵⁴ (пресвітерія і бабінець), в церкві в Обаримі 1828 р. (пресвітерія і бабінець, рис. 13) і в хрестовидній церкві в Немилові поч. XIX. в. (всі чотири рамена, рис. 14).

Найбільше посушеною транспозицією, усталеною й загально приміненою, є форма восьмибічна, що вже дав близьке вражіння округлості в дереві. Ця форма так припала до вподоби народнім будівничим і так глибоко зайшла в народню естетику, що пізніше — під сприяючим для неї впливом бароку — вона перекомпонувала усе церковне будівництво в усіх його видах.

Обмінські уважав полігональну форму в дереві безпосереднім впливом конструкційної техніки дерева, щоби використати короткі кусні дерева в будові та осягнути побільшення простору.⁵⁵ Слід погодитися з його думкою, що з різних многобічників 8-бічник є найбільше тривалий і цілкий, бо має невеликий кут розпину й тому став частою появою в церковному будинку. Одначе з огляду на те, що восьмибічник так часто виступає лише в одному місці плану, в пресвітерії, яка в мурованому будівництві є звичайно заокруглена або полігональна, то появу його в деревляному будівництві слід уважати впливом не практичних причин, тільки чисто стилістичних.

Стржиговскі, міркуючи тільки про справи дерева, поминув питання впливів муру на дерево і тим самим перецінив давню традицію українського церковного деревляного будівництва.⁵⁶ Недоцінене питання впливу мурованих форм на дерево не дало йому змоги доглянути залежність форм деревляних церков у значній мірі також від мурованого будівництва.

Конструкція верхів. Стржиговскі помилився теж при обговорюванні конструкції верхів деревляної церкви.⁵⁷ Не дослідивши внутрішньої конструкції чотиробічних верхів церкви, він думав на підставі зовнішнього вигляду, що там повинна бути конструкція відома йому з Індії (Пандреган в Кашмірі), де на квадратовій основі є уложеной вище менший квадрат, опертій кінцями на середині боків долішнього квадрату (Uebereckung), а щойно наверху приходить квадрат рівнобіжний до першого.⁵⁸ Такої конструкції в українськім деревлянім будівництві нема. А власне ця конструкція мала Стржиговському служити за один з головних доказів, що українське церковне будівництво є у прямому звязку з арійським деревляним культовим будівництвом.

Конструкція верхів деревляної церкви є двояка: одна в верхах чотиробічних, а друга в восьмибічних.

Чотирибічний верх виказує дві розвоєві стадії. Перша, де на чотирьох стінах квадратного зрубу стоїть пірамідна насада верху. Дуже часто ця піраміда всередині церкви є дещо стята в горі й заложена невеличким квадратним чи прямокутним стільцем на те, щоби можна устатувати на цій малій горизонтальній площі підхрестову конструкцію завершення церкви. Друга стадія розвинулась в дещо вищих верхах, в яких піраміду верха стинали низько й виводили на відрізок з похиленими стінками невисокий чотирибічний зрубик-залом з прямовісними стінками та перекривали його знова пірамідною. В цих зрубках є деколи віконця, що дають церкві лагідне розпорошене горішнє світло. Мистецький момент цієї технічної інновації спричинив дальший розвій ідеї заломання верхів, звідки згодом прийшло кількаразове таке заломання в типі бойківської церкви.

Обговорена конструкція заломів у чотирибічних верхах церкви є впливом конструкційних можливостей виключно дерева. В мури є вона неможлива, бо противорічна статичці муру. А що в ніякім іншому будівництві її нема, то ця конструкція є дорітком українського будівництва й його характеристичною прикметою. Заломи в російських т. зв. многоярусних церквах є під впливом українського будівництва, що приносять згідно навіть російські дослідники мистецтва.⁹⁹ Перейшли вони також до восьмибічних верхів.

Що до традиції пірамідальних верхів на Україні, згадаємо тут не раз цитованого в літературі Вітрувія,¹⁰⁰ що описуючи дерев'яне будівництво надчорноморських Колхидів, звернув увагу не лише на вязану будівельну техніку лежачих у квадрат бальків, але й на характеристичне завершення зрубу дахом у формі вежі, утвореної зо звуження даху з усіх чотирьох боків. Виходило б з цієї вістки, що пірамідальне завершення дерев'яного будинку має дуже стару традицію на південній Україні.

Моциньські¹⁰¹ подає інтересну, певно архаїчну, конструкцію даху в шестибічній стодолі зі Старого Села (п. Столин, Полісся), де на зрубні стіни є уложено стіжковате рунтування із щораз то коротших бальків поземо одна верства над другою (рис. 15). Вистарчить лише зарізати кінці в замки і бальки пристануть тісно до себе, що в результаті дасть відому конструкцію верха церкви.

Чотирибічні верхи церкви з пірамідальним накриттям, що до нині ще заховалися здебільша на Бойківщині, а спорадично майже по всій Галичині й Волині, були колись в переважній кількості церков. У візитаціях XVIII. в. є багато вісток про такі церкви. Часту появу цієї форми треба поставити в звязок з обороговою, отже квадратною формою в народнім будівництві, де квадратні простори подиктували квадратні завершення цих просторів. Старші типи церков, що стоять ближче народнього будівництва, мають в собі більше його форм, — новіші замінили ці первісні форми формами позиченими з історичних стилів, щоби восьмибічними.

Розповсюдженню й закоріненню чотиробічних верхів з народніх традицій в деревляних церквах старого типу не суперечила також форма завершень в романським і готицьким будівництві.

Генезу заломів треба б може поставити в зв'язок з залами солом'яного даху, транспонованими в дерево. Церква в Кутах 1697 р. (пов. Золочів — рис. 16) і Годові 1700 р. (пов. Зборів), має залом, яких зрубиків назовні навіть невидні. Значить є тут момент передусім декоративний, а загальне вражіння таке, як в дахах солом'яних. А коли візьмемо під увагу в першій мірі солом'яні залом в чотиробічній даху оборогу, то аналогія є дуже очевидна (оборіг у Микуличині, рис. 17). У візитаціях маємо кілька вісток про церкви з солом'яними верхами, нпр. церква в Малечковичах: „o dwóch maleńkich wierzach pod słomą“⁶² також церква в Гайворонці мала солом'яний верх⁶³. Значить ще в XVIII в. існували церкви з солом'яними верхами. Колись це могло бути більш поширеним явищем, яке відіграло свою роль у формуванні верха церкви.

В соломі без внутрішньої конструкції може бути більше цих заломів, зрештою стрічаємо також часто обороговий дах з одним заломом (Стриганці — рис. 18). Пошивач хати чи оборогу приміював скількість заломів відповідно до потреб мистецького замислу⁶⁴. В деревляній даху не можна довільно множити заломів так, як в соломі, бо залом в дереві ослаблюють дах. Зрештою в малих церквах, якими завсіди були старі церкви, в невеличких пірамідальних дахах нема місця на багато заломів, звичайно на один-два, як церква в Водниках (рис. 19), каплички в Баличах Подорожних (рис. 20) і Ораві (рис. 21)⁶⁵.

Відомі є ще залом в деревляних дахах передовсім в дворах, заїздах і в міщанським будівництві, але, як твердить Лущкевіч, а за ним Мокловскі⁶⁶, ця форма прийшла туди з французького мансарду. Тимчасом в соломі є це звичайна стара форма, може ще з передісторичних часів⁶⁷. Зрештою залом стрічається в церквах старших від мансарду; стрічаємо їх також в архітектурі церков на українських іконах XVI в., що мають один або два залом.

Децю інакше представляється справа з конструкцією верхів восьмибічних. І хоча можна б згодитися з думкою Стрижовського, що первісна сполука восьмибічника з квадратом (в мурі кола з квадратом), могла вирости в області деревляного будівництва, як більше згідна з духом і характером дерева ніж муру, то застосована вона є в тих деревляних церквах на Україні, яких загальна форма має незаперечний зв'язок з мурованим будівництвом. Могла ця сполука прибрати знову первісну форму в дереві, бо сама техніка матеріалу диктувала таку ретранспозицію.

Конструкція восьмибічника на квадраті в верхах деревляної церкви є така: у відповідній висоті на квадратній зрубі стін є насаджений рівної величини з квадратом восьмибічник в той спосіб, що протилежні стінки цього восьмибічника є безпосереднім продовженням вгору стін

30 зрубу, а стінки по кутах є виведені на своїм долішнім бальку, положеним кінцями на стінах квадратного зрубу. Порожнє місце поміж квадратом, а восьмибічником („пазуха“) може бути заложене поземним накриттям (дном) (рис. 23, ₁) або скісним трикутним пендентивом (рис. 23, ₂). Ця друга відміна, неумотивована конструкційними потребами дерева, є наглядним наслідуванням мурованих пендентивів. Нераз ці пендентиви навіть не є органічно випроваджені в вязанню зрубу, але просто опісля заложені з осібних дощюнок, що наслідують вязання.

Восьмибічний верх може мати також кілька заломів, а крім цього ще й комбінацію з чотири- і восьмибічників. Початкова стадія розвою цієї комбінації відбувалася так (рис. 23, _{3, 4, 5}): на зрубі чотирох стін випроваджували похилені до себе стінки і щойно на них уставляли восьмибічник з пендентивами (Стара Сіль — рис. 24), або без пендентивів (Сушиця велика, ц. горішня — рис. 25). Нераз на похилих стінках уставляли ще зрубик чотиробічний і щойно на ньому восьмибічник (Бусовисько — рис. 26). Коли ж підбудовою восьмибічного барабана верху є не квадратний, але восьмибічний зруб у плані, тоді само собою, ця восьмибічна конструкція тягнеться нерозривно від землі аж до верху (рис. 27). Над просторами квадратними зо зрізаними двома кутами, значить з піввосьмибічником (звичайно в пресвітерії), маємо конструкцію мішану. По стороні гранчастій ця конструкція є однородна від землі, а по стороні прямокутній у відповідній висоті приходить конструкція пазухи з висячим трикутником, або без нього. Деколи бічні верхи можуть бути сліпі, виведені назовні без внутрі видної підбудови. Тоді ці бічні верхи не мають підбанників і є уставлені безпосередно на даху. Такі верхи стрічаються передусім у Золочівщині: Підлисса 1735, Юськовичі пол. XVIII. в. Кути 1750, Цішки 1701⁶⁸, Білий Камінь XVIII. в., Трудовач Гологірський 1784, Сасів 1731 (рис. 28 і 29), Трійця 1760, Опліцко, Свистільники.

Описані форми конструкції є загальними в українськiм будівництві. Крім цього нам є знаний один приклад дещо іншої розвязки восьмибічника на квадраті, примінений в церкві в Підгірцях 1720 р. (пов. Золочів). Там восьмибічник є більший від квадрату, на яким спочиває так, що нарізні бальки восьмибічника опираються не кінцями, але серединою майже на самих кутах квадратного зрубу. Видно це на рисунку плану і перекрою згаданої церкви (рис. 27).

На місці піраміди чотиробічного верха є в восьмибічнім верху восьмибічний стіжок, подібно трактований як піраміда в чотиробічних верхах. У більше розвинених церквах цей стіжок є зрізаний, щоби зробити місце малому восьмибічному зрубикови, а відтак накритий меншим стіжком. Цей залім може бути рівнож кілька разів повторений, бо одна й та сама мистецька ідея кермувала розвитком форм чотиробічних і восьмибічних верхів.

Конструкція копули. Копула внутрі є звичайно восьми-

бічним стійком, лише деколи її внутрішня підбудова є сферична, а в ще рідших випадках безпосередньо на восьмибічній барабані-підбаннику лежить позема стеля (рис. 25). Зовні вид бані може бути дуже різноманітний починаючи від безпосереднього по внутрішнім стійку покриття дахом, значить стійковий (рис. 31, 1), до менше або більше вигненої бані (рис. 31, 2). Ребра бані (копули), є зроблені з вирізаних з дошки „буґштелів” чи з спеціальних з кривого дерева дібраних кроков-кривуль, опертих вгорі на стрижень, що є уставлений по середині на невеличкій поземі, видній з нутра церкви стелі стійка (рис. 21, 2). В долині ці кривулі опираються на горішній беріг восьмибічника, вистаючи дещо назовні для відпровадження дощівки поза стіну (для окачу). Це так, коли копула має вид стійка або шолому. Коли ж баня має вдоліні підогнену форму (з перехватом) з невеличким відпливовим дашком („ковнір”, „криси”), тоді кривулі не стоять самостійно на підбаннику, але є у відповіднім віддаленні від долини вставлені в крокви. На кривулях лежать поземі лати („латкування”), а на них гонта кладена від краю даху вгору.

Закінчення верхів. Верхи церкви є закінчені відразу хрестом, деколи з відповідною кулистою насадою під хрестом, або також маківкою (освітленою або сліпою ліхтарнею). В склад конструкції завершення входить перехрещена квадратна підставка (рис. 31, 3) уложена на зрізаній піраміді чи стійку, а в підставці („лапка”) по середині стоїть стовпець („штибер”, „стрижень”, „стовбур”), підпертий з підставки чотирма застрілами („вітраками”), а на нім насаджений хрест. Коли завершенням є восьмибічна маківка, тоді крім стовпа по середині є ще вісім стовпиків на восьмибічній підставці, що разом творять шийку маківки (рис. 31, 4 і рис. 99).

Забезпечення самого верхка церкви від затіків дощу досить трудне, бо тяжко уцілнити гонтами це гостре місце, тому звичайно вершок оббивали бляхою. Але є ще одна цікава розв'язка цього забезпечення, мабуть дуже давньої традиції, старшої від християнського будівництва на Україні, бо широко застосована рівнож у народнім будівництві в солом'яних оборогах. Є це насада на вершок спеціальної глиняної, а в деяких церквах також шкляної посудини кулистої, або грушкатої форми. В оборогах, де мають вони практичне значіння, такі забезпечення верхка зберігаються досі на просторах української землі, де вживають оборогів. В церквах збереглося вже небогато цих вершкових насад, а крім того в церквах практична потреба уступила місця мистецькій. Бо коли в солом'яних верхах є така насада практично конечна, то в деревляних гонтових, вона могла появитися вже радше з привички до таких завершень. До нині є ще кілька церков на Бойківщині (Висоцько Нижнє, Турка Середна і Турка „на Лікти”, Бусовисько на дзвінниці, Оравчик — шкло). Кілька таких посудин є в збірках Національного Музею у Львові⁹⁹ з Левкової, Ботелки, Потелича, Старого Самбора (шкляні), а з Рад-

32 ружа з фігурними гравірунками святих. Такі посудини-горшки були покриті зеленою або темно-жовтою поливою, також і без поливи. В оборогах такою глиняною насадою буває звичайний хатній горщик (рис. 32), а ще частіше макітра обернена горідном. Для церков ці глиняні насади були спеціально виконували в гончарнях, а коли не було змоги дістати таку посудину для церкви, тоді цю своєрідну декорацію верха наслідували з гонтів, на подоби макітри або горщика. Такі гонтові завершення стрічаємо передусім у бойківських церквах, де саме старі традиції так довго держаться (церкви в Борині⁷⁰, Турці⁷¹ і чимало на Закарпатті). Навіть форма макітри буває перетрапенована в дерево: Бориня, Ужок⁷², Збой⁷³. Деколи виростає вона до більших розмірів, бо з гонт досить трудно зложити дрібні форми⁷⁴.

Побіч глиняних насад в оборозі її церкви може бути ще одна розвязка закінчення верху. В оборозі — це соломяний скрутень чубка з горшком або без, а в церкві відповідно профільований стовпик з голівкою, наприклад в оборогах зі Стриганців (рис. 18, 32) і в церквах в Лопушні (рис. 33), Перепнові (рис. 34), Турці⁷⁵, Бахноватій (рис. 35), Таламаші⁷⁶. Найчастіше є вони на дзвінцях, де саме форма чотирибічного даху переважає.

Над глиняною насадою, що була настромлена на стрижень, був вбитий хрест звичайної ковальської роботи, але формою часто дуже багатий. Таких хрестів опублікував досить Пцербаківський⁷⁷, Гуцало⁷⁸ і Січинський⁷⁹. Ї вони уставлені завжди лицем до сходу і заходу. Сама форма хрестів є звязана з традиціями народного мистецтва і найчастіше мало має спільного з орнаментикою історичних стилів.

Кіші. В українським будівництві проявилась характеристична лише йому питома тенденція до самостійного ведення кожного складового простору церкви, що одержує своє власне завершення у формі верха чи бані. Це відноситься не лише до головних просторів нави, пресвітерії, бабинця чи бічних рамен хреста, але навіть до крилосів (Дрогобич, св. Юр, рис. 37, Команьча), захристії (Закомаря, Черкаське Бішквіні⁸⁰), а деколи навіть до притвору. При конструкції кількох верхів побіч себе заходить та обставина, що для безпеки перед дощівкою, яка стікає межі два верхи, треба прикрити це місце, т. зв. кіш, невеличким вузьким двоххилим дашком. Тому два верхи не можуть стояти за близько основами до себе (рис. 39). Щоби зробити місце на кіш, треба було квадрат зрубу в горішній частині бабинця і пресвітерії зменшити дещо до прямокутника. В пораз вищій вязанню верхів нераз цю різницю поступенно вирівнювали, але деколи замість квадратних чи восьмибічних верхів є вже виведені дещо прямокутні верхи або з видовженим восьмибічником. Щоби все таки не деформувати верхів, треба було вже заздалегідь в вимірах плану узглядити місце на кіш (рис. 39). Тоді квадрат плану мусів бути незначним прямокутником, а верхи були вже правильні. В бойківських та деяких інших церквах, коли входило в гру ще побільшення

місця для емпори, є цікавий вихід із цієї ситуації. Квадратового плану там не порушували і верхів не деформували, але зате горішню частину зрубу, звичайно в бабинці, робили довшою з виступом наперед. А щоб цей виступ не псував оптичного враження, маскували його деколи отвертим притвором під піддашшям на стовпах. Таку конструкцію мають церкви в Хрєвті (рис. 36), Вищеві, Лінійні Малій, Топільниці Долішній⁸¹, Яблонові, Бахповатій, Дрогобичі („Чесний Хрест”, рис. 38 і 40), Тисівці, Зубриці, Должках, Ростоді, Манастирі Ліпнянськїм (рис. 41, 42, 43).

С в о л о к и. В тім місці зрубу, де приходить розтиск тягару верха, є ввнутри церкви перехрестні бальки, т. зв. „сволоки”, „скріпи” або „грядові хрести”, які здержують відосередню силу розтиску, а також децю скріплюють верхи перед хитанням вітру. В бойківських церквах, де звичайно верхи дуже високі, таких перехрестних бальків є часто кілька. В восьмибіччинках уложені нераз на переміну: один хрест у стінках („простівнях”) рівнобіжних з планом, а другий у стінках над кутами (Висоцько нижнє, рис. 44, Кривка, рис. 46). На долішнім сволоку вирізували також нераз, замість на одвірках, інформаційний запис з датою збудовання церкви (Вовче, Турка Середня, Унятичі).

Побіч перехрестних бальків є ще й інші роди скріплення конструкції верхів. В Хрєвті (рис. 36), є кілька поперечних рівнобіжних бальків: в наві чотири, пресвітерії три, а в бабинці два. В Росохачі є чотири бальки рівнобіжні зо стінами і в невеликім віддаленні від стіп⁸², які при кінцях перехрещуються (рис. 45), а в Бусовиньску (рис. 26) і надніпрянських церквах⁸³ — дуже часто — є в кутах чотиробічника скієні бальки-скоби. В Радружі (рис. 47) і Потеличі (рис. 48) є спеціальні конструкції з бальків (риглів), які не лише здержують розтиск, але й підпірають натиск. Дерев'яна конструкція верха могла би остаточно може обійтися без такої безпеки, але будівничі видко для певности її давали.

С т е л я і с к л е п і н н я. Не кожний зруб є завершений куполом чи верхом, деколи в бабинці і пресвітерії є плоска стеля або склепіння. Склепіння може бути півокругле, овальне, або двосхиле-сідлове, аналогічне до даху. Часто востре сідлове склепіння є зрізане поземою менше або більше вузькою стелею (стільцем), а це тому, що стеля є пририта до бантин кроков. Форма простору під дахом має тоді в перекрою вид трапеза.

Плоскі стелі це або до поперечних рідко уставлених бальків підбиті дошки, або на зрубі уложені обрізки кругляків (опшвари, дралиці) облом до даху, горинца. В церквах старших, примітивніших типів у XVIII в. було стель ще досить богато. У візитаційних записах часто згадується про стелі, а коли їх бракувало, то візитатори це відмічають, напр. церква в Олені: „...w ołtarzu i babińcu bez sufitu...”⁸⁴, церква в Бранівці: „...per modum szopy bez powały...”⁸⁵, церква в Підгайцях на

34 передмістю Волощині: „...bez posadzki i sufitu, 1728 r...“⁸⁶, церква в Рудниках: „...bez powały...“⁸⁷.

Дахи. Коли на бабинці і пресвітерії нема копули, тоді є там дах. Він може бути двоякої форми. Одна форма двосхила (сідлова) з причітком, друга трисхила, цебто з похилим, трикутним дашком на місці причілка. Сам причілок може мати знизу вузький дашок з одногодвох рядків гонт, або рівнож; більший причілковий дашок, що сягає пераз і поза половину причілку (рис. 50). Ці форми дахів, є добре знамі в народнім хатнім і господарським будівництві. Вязання дахове в церквах не вимагало великих комбінацій й конструкцій, бо не було високих дахів. Кровки клали кізлами безпосередно на горішнім березі зрубу по сідловім склепінню. Складніше вязання під дахом виступає лише в дзвінницях, щоб від колихання дзвонів не розхитувалась висока дзвіниця.

Найчастішим покриттям дахів і верхів церкви є гонти, на Підкарпатті також „кленя“, цебто грубі дощочки без фуги, що їх прибивають до лат побіч себе, а шпари поміж ними накривають верхнім рядком кленя⁸⁸. На стінах прибивається гонту безпосередно до стін, рідко на підкладі лат (т. зв. кожухування), завсіди в одну верству, бо гонти на стінах звичайно довго видержують вплив атмосфери. Дахи верхів, заломів і піддаш є завсіди покриті гонтою на підкладі лат, густо рядком над рядком, так що властиво дах має дві, а то й три верстви гонтів в перекрою (рис. 51, а). Долішній рядок гонтів на дашку є звичайно відразу подвійний, щоби була краща безпека від загнивання. Лише в копулах для більшого забезпечення перед затіками замість лат є деколи суцільний підклад дощок (Утішків, рис. 49).

Гонта, якою покривають дахи і стіни, може бути на кінці туна, або загострена, на стінах — кожна в рядку загострена або що друга (рис. 51, б, в). Знамі нам лише два випадки, де кожухування стін попід головний окар є зложено в аркадку з коротших і довгих, відповідно вирізаних гонт (Дрогобич — ц. св. Юра, рис. 51, г; Сприня — дзвіниця).

Давніші церкви, про які знаємо з описів візитацій, крім гонтів були вкриті ще дошками, драницями, або соломою: церква в Залучу ...słomą pokryta...⁸⁹; теж в Дебеславцях⁹⁰; в Заболотіві ...słomą pokryta ruinie podległa...⁹¹; в Малечковичах ...o dwóch małych wierzachach pod słomą...⁹²; в Перлові ...pod słomą ad instar stodoły...⁹³; в Суботіві ...słomą nakryta...⁹⁴; в Перлівцях ...lepianka pod słomą...⁹⁵; в Доляці... ..pod słomą...⁹⁶; в Чечелівці ...lubem pokryta 1709 zbudowana...⁹⁷; в Острові bez powały tylko słomą przykryta...⁹⁸; в Красноставцях ...prostym dachem dranicami powopokryta...⁹⁹; в Топорівцях ...słomą pokryta...¹⁰⁰; в Лисії ...sporkami poszyta quo anno non constat...¹⁰¹. — Також і на Закарпатті було чимало церков критих соломою. В Мармарошчині¹⁰² в селах: Каліни, Липша, Задньос, Новоселиця; в жупі Угоча¹⁰³: Комлуш, Сароз-Поток, Бочков, Тарна, Мала Тарна, Крива, Киральгаза, Текегаза, Гудя,

Бекиня, Гетєня, Чєна, Кєкєнюшд, Ботир, Карач-Фальва, Надьфальва, Фанчика, Новє Сєло, Шашвар, а в Вижнїм Шардї — травєю крита.

Нинї вже не заховалася мабуть нї одна церква покрита соломєю. Як могла така церква виглядати, може нам дати приблизне поняття церква в Перегноєві (рис. 34), що була покрита соломєю пїсля зїгниття гонтового даху.

Покриття соломєю могло мати глибше значїння в уформленнї верхїв церкви, а одночасно воно свїдчить про колишнїй тїснїший звязок церковного будївництва з народнїм, де солома була головним покриттям дахїв. В хатнїм будївництвї соломяний дах є головним мїсцем, де виладовується архітектурно-мистецькїй змисл народнього будївничого. Зруб хати майже завсїди є без змїн, затє соломяний дах рїзнородним укладом снїпкїв надає хатї всєї краси. Не мїсце тут давати описи рїзних форм соломяних дахїв, але не можна дєчого помнїнути, що в церквах могло покликати до життя дєякї форми, якї вїдтак вже по традицїї залишилися на гонтовому даху церкви. В церкві є та сама ситуацїя, що в хатї: зруб церкви не так легко пїдавався змїнам, затє дахова партїя, значить верхи, були мїсцем головних мистецьких комбїнацїй її перемїн. Вже ця обставина свїдчить про посвояченнє обох будївництв. Покриття хати соломєю буває на два способи: або поверхня є гладка — солома положєна „плащєм“, „плєсканка“, або поверхня є роздїлена заломами-рядками схїдкїв — „головачки“. Оба способи є уживанї як роздїльно, так і в сполуцї для свєрїдних мистецьких ефектїв. Рядки соломяних дахїв могли повторитися на церквах в заламах гонтових дахїв. На хатї зо схїдковим дахом і в бойкївськїй церкві з дрїбними заломами грає ролю одна її та сама мистецька ідея оперовання свїтлом і тїнню в позємих заламах лїнїй.

Т. зв. бойкївськїй стиль церков з ломаними чотиробїчними верхами був колїсь по всїй Галичинї її Волинї головним „стилем“ церковних будївнкїв. До нинї ще по рїзних околицях далеко вїд себе вїддалєних знаходимо свїдкїв цюго будївництва, а в вїзитацїях є багато описїв таких церков також з тих околиць, де нинї таких будївель вже зовсїм нема.

Пїддашшя. Поруч забезпечєння церкви дахом і кожухуванням перед дощєм, важною справою є ще забезпечєння перед вогкїстю у пїдвалинах, головно тому, що пїдбудова була завсїди в деревляних церквах дуже проста. Щоби стїкаючу дощївку вїдалити вїд пїдвалин, ставили пїддашшя. Іншї служби, напр. конструкцїйної, пїддашшя в українськїй церкві не словняє, бо не пїдпирєє пїчєго¹⁰⁴.

Пїддашшя знає не лїше українське будївництво, а її польське, словацьке, чєське, румунське її норвєжське. Тут годї думати про вплив одного будївництва на другє, бо пїддашшя має свою довговїчну традицїю ще з правїку, і тому задержалось воно скрїзь. Про те, що пїддашшя її опасання має свою дуже давню традицїю в народнїм деревлянїм бу-

36 дівництві Європи, свідчить колоннада грецької святині, що витворилася з опасання первісних грецьких деревляних святинь.

В хатах не треба було особного піддашшя, бо хатній будинок невисокий, а дах має звичайно відразу широкий окарп. Лише в бойківських хатах з опасанням кругом хати є піддашшя злучене з дахом в той спосіб, що дах хати є продовжений припущеними, які накривають опасання. Те саме діється в хатах на Гуцульщині з т. зв. „притулами”. Коли ж будинок має бути високий, тоді піддашшя відлучається від даху і злипається в долині, щоб дощ не досягнув підвалини. Таке піддашшя знаємо в народнім будівництві в особних коморах-шпихлірях, напр. з Дрогобича (рис. 52) і Тиліча (рис. 53). Та сама ідея піддашшя є й в церковнім будинку. Це виходить з подробиць будівельної техніки спільної для церкви й хати.

В хаті піддашшя має радше звичайний ужитковий характер. Лише на Бойківщині воно розвинулось багатіше під мистецьким оглядом. Але що в народнім будівництві за чисто технічною справою поступає в парі й мистецька, особливо ж у церковному будинку, то це піддашшя розвинулось в церквах у своєрідне багате формами опасання.

Найпростішою формою можна би вважати піддашшя механічно зачіплене до стін (завішене) на трикутних консолях з риглів (рис. 54), на яких лежить платовка (підстрішник), що на неї опираються припущенці від стіни церкви. Відтак при більшій організуванні будівельної техніки в церкві заступлено консолі випустями (рештками) зі стін в углах (рис. 8). Ці випусти дуже розповсюдились і стали своїм профілем також одним з важних декоративних елементів церквен (рис. 55—59).

Піддашшя обігає звичайно довкола церкви. Стоїть воно особно, або починається зараз під дахом бабиця чи пресвітерія (Деренівка)¹⁰⁵, або навіть зростається з дахом в одну цілість (Підвисоке)¹⁰⁶.

Оп а с а н н я. Підстрішник піддашшя може також лежати на особних стовпах, що відповідно уложені дають своєрідний мистецький ефект. З цього розвинулось багате піддашшя у виді аркадових опасань кругом церкви в кількох одмінах. Можуть це бути уставлені стовпники на підвалинці (Камінка Струм., рис. 60, Ст. Хуторі і Дашківці¹⁰⁷), часто вгорі з півокруглою аркадкою (Виниця¹⁰⁸, Переволочна — рис. 61), чи скісними застрілами (Плутів, Тадані — рис. 62). Деколи поїд аркадку приходить ще трамбк-бар'єрка (Соколівка — рис. 63, Кути — рис. 16, Сасів, Полове, Юськовичі). Буває також таке опасання, що на підвалинці є вязала стінка, а щойно на ній невисока аркадка (Цішки¹⁰⁹, Полонне¹¹⁰). Така стінка є відома рівнож у хатнім будівництві Бойків. Який тісний є звязок між опасанням хати й церкви видно з порівняння церкви в Росохачі (рис. 64—6) із місцевими, чи доколичних сіл хатами (рис. 67—9). В обох випадках опасання є звязане в долині з лежачих бальків, а на нім рідко уставлені профільовані стовпники, часто на під-

кладі врізаного балька. Характеристичною прикметою бойківського опасання хати й церкви є одвірки з застрілами і з заокругленим вгорі отвором.

Опасання в хаті рідко обігає кругом будинок. Є воно звичайно лише вздовж полудневої стіни, деколи ще від заходу і сходу. В церкві опасання обходить звичайно кругом усю будову в менше-більше однаковім віддаленні від усіх стін (Сасів, Соколівка — рис. 63), або в одній лінії вздовж полудневої і північної стіни (Кавчий Кут¹¹¹), або також в одній лінії побіч нави й бабинця, а заломане на переході до пресвітерії (Куті — рис. 16). Але є також опасання лише довкруги бабинця, а в інших частинах церкви звичайне піддашся (Дрогобич, рис. 37—40). В цім випадку опасання церкви є споріднене ближче з опасанням хати, бо є воно положене при входовій партії будинку так, як в хаті. В ще рідших випадках опасання обнимає бабинець і наву (Криниця, п. Дрогобич), або є лише кругом бабинця і пресвітерії, а по боках нави звичайне піддашся (Чистопаді¹¹²). Кожна відміна опасання надає церкві осібних мистецьких ефектів.

Церкви без піддашся є пераз кожуховані аж до землі (Лемківщина, Закарпаття), а при основі мають деколи невеличкий з одного-двох рядків ґонтів дашок. В новіших церквах, зокрема ж на Наддніпрянщині, кожухування нетривалими ґонтами заступили шалівками. В деяких випадках, у церквах з невеликими площами й висотами, це шалювання дуже зіпсувало давню красу оптичного вражіння. Навпаки у церквах Наддніпрянщини, високих і з великими площами, обрахованими на більш суцільне вражіння, якого не могла дати дрібна луска ґонти, шалювання дошками має позитивну мистецьку вартість (напр. церкви Слобожанщини).

Г з и м с. Подібну роль, як вдолинні піддашся, вгорі під окалами дахів сповняють гзимси, що рівнож віддаляють окап від стін церкви, а рівночасно закривають отвори поміж кроквами під дахом. Поява їх у деревлянім будівництві є підо впливом мурованого будівництва (ренесанс, барок). Звичайно є це скісно уставлені під окапом даху гладкі дошки (штавбляти), первісно вузькі, відтак широкі, а деколи також профільовані гзимси з різьбленими зубчиками горою і долиною (Дрогобич, Ісаї, з зубчиками уложеними в шахівницю на романський лад, Сприня, Жовква і ін.).

В старших церквах замість гзимсу стрічається деколи під окапом рядок висячих ґонт, прибитих до крайньої лати й вирізаних долиною у гарпу зубчасту мережку (Радруж, рис. 100; Кульчичі). Таку мережку робили також з дошки (Рудка, рис. 157).

Д о л і в к а. Будову церкви закінчує уложення долівки. Звичайно є вона з грубших деревляних дощок, прибитих до кількох ошварів, уложених облом на землю, або на камінні підклади. Старпі церкви мають пераз долівку виложену також камінем різаним у квадрі, або непра-

38 вильної форми. Візитації згадують нам ще про церкви, які зовсім не мали окремої підлоги, тільки як у хатах, долівки з утопаної глини: церква в Підністриах 1701 р. „in integro bez posadzki“¹¹³, в Черниці 1718 р. „rawiment z deszczek ukladany tylko w oltarzu maiąca, de resto bez posadzki“¹¹⁴, в Олені „bez posadzki cała“¹¹⁵, в Колодієві „posadzki niemasz“¹¹⁶, в Підгайцях на Волощині 1728 р. „bez posadzki“¹¹⁷, Ц. св. Духа в Рогатині „posadzke z kwadry kamienney in toto ułożoną maiąca“¹¹⁸.

Рівень підлоги найчастіше в старших церквах є однаковий в усій церкві, але деколи у пресвітерії на 10—15 см. вищий. Тоді переходить він не раз з пресвітерії до нави і творить перед іконостасом східок. Інколи рівень долівки бабинця рівнається долівці пресвітерії, а в наві є він нижчий.

*

Як виходить з подрібного розгляду будівельної техніки церковного будинку, чимало подробиць цієї техніки є в нероздільному звязку з загальною технікою всього народного дерев'яного будівництва. Цю техніку дала довга практика будування в дереві, тим-то без вагання можна припустити, що в часи приходу християнського будівництва на Україну, ця техніка в головних подробицях вже була вироблена й усталена. Пізніше могли ще прийти лише деякі зміни й доповнення, викликані своєрідними вимогами подробиць в церковнім будинку (напр. бані). В кожнім разі впливи мурованих форм були всецільно перетранспоновані в форми, які дає можливість дерева, і навіть ще даліше випрацьовані й розвинені в духу дерева. Нові форми вливались у вже готові технічні шаблони, якими оперувало дерев'яне будівництво. І коли нині видно, що на всій українській території, по мимо пізніших розвоєвих розгалужень, дерев'яне церковне будівництво виказує спільну основу: матеріально-технічну і конструкційну, то слід прийняти, що ці справи мусіли прийти до церкви в спадщині від уже усталеного загально вживаного на Україні дерев'яного будівництва передхристиянського. В парі з технікою мусіло прийти туди також дещо з загальних форм просторів і їх лучення.

Ідея дерев'яного церковного будинку могла прийнятися й розвинути тільки на відповіднім ґрунті на основі практики дерев'яного будівництва, коли різні типи церковного будинку з різних кінців етнографічної території України можна звести до одного знаменника — звичайного хатнього будинку, що мусів мати не лише усталену будівельну техніку, але й усталений вигляд і усталений розклад просторів.

IV.

ПОЗЕМІ ПЛАНИ ДЕРЕВЛЯНИХ ЦЕРКОВ.

1. УЧАСТЬ НАРОДНОГО ДЕРЕВЛЯНОГО БУДІВНИЦТВА.

Паганська святиня. Найбільшу трудність у виясненні зв'язку між історичним церковним будівництвом і передхристиянським культовим на Україні становить повний брак давніх деревляних пам'яток. Літературі джерела вправді згадують про паганські святині, але про їх вигляд немає ніде докладніших вказівок. Правдоподібно було їх взагалі не багато. Нічого не знаємо про те, який склад просторів мала ця первісна деревляна святиня, а саме чи мала вона свою окрему вироблену форму, чи була може лише відміною звичайної хати. Деякі дослідники здогадуються, що була вона лише приміщенням для божества. Тож коли прийшло християнство з потребами будинку рівнож для вірних і для особливих вимог культу, то паганська святиня не могла своїм складом і укладом просторів відповісти вимогам християнської святині.

Деякі основи для думки про зв'язок церковного будинку з паганським дає нам нині лише архаїчне положення церковного будинку. Старші церкви є рідко положені серед хат в селі, але звичайно оподалік села, нераз на осібнім горбку, чи навіть на вищій горі¹¹⁹. З первісним народнім культом може в'язатися ще також обов'язкове обсадження церкви деревами, на долах звичайно липами. Ці дерева є в пошанівку і нераз доходять до глибокої старости. Обсадження в старших церквах має найчастіше форму овальну, рідше прямокутну. В Рогатині збереглася усна традиція, що церква стоїть на місці давньої паганської святині¹²⁰. Але про сам вигляд паганської святині та про її евентуальну участь у витворі форми деревляного церковного будинку при нинішній стані дослідів — окрім здогадів, годі щобудь позитивного сказати.

Хата. Народ користувався якимись усталеними формами свого господарського й мешкального будівництва, якого техніка, склад просторів і ви́посаження без змін переходили традиційно від покоління до покоління і збереглися в основних рисах бойківської хати або гуцульського оседку ще до нині. Вищі верстви по містах мали також дерев'яне будівництво, яке хіба ви́посаженням, розмірами і добірністю матеріалу могло різнитися від простого сільського, але техніка мусіла бути таж сама. Отож вміру поширення християнства — міг народ підійти лише

40 примітивним способом до розвязки питання церковного будинку, як по-звлялися йому на те примітивні будівельні обставини на селі, значить опертися на свійому будівництві.

Ми приймаємо, що початком церковного народнього деревляного будинку на Україні була звичайна хата, яка щасливим збігом обставин своїми формами могла відповісти першим пекучим потребам християнського культу¹²¹. Приймаємо це не лише з теоретичного розміркування обставин будівельних у часах ширення християнської віри, але й на підставі порівняння деяких архаїчних типів церковного будинку з хатою і досить численних літературних вісток, що potwierджують наші здогади. Правда, виразніші з цих вісток походять щойно з XVIII в., але ці вістки відносяться до тоді вже старих церковних будинків. Підставову форму хатню в українській церкві інтуїтивно вичували деякі дослідники¹²², але не подали на potwierдження своєї здогаду конкретніших доказових даних.

Поодинокі дослідники хатнього будівництва, словянського і староукраїнського, ствердили в різних місцях, що одним з типів старої хати була однорядова тридільна хата у формі довгого прямокутника з квадратом світлиці по середині і двома прямокутниками сіней і комори по боках. Цей тип занотував Матлаковскі¹²³ і Гльоґер¹²⁴ на Підгалю, Зд. Вірт¹²⁵ в Чехах (siň, jizba, komora), Мошиньскі¹²⁶ в Польщі (Bocho-tnica, р. Puławy; Cisów р. Kielce) і на Лемківщині (Команьча п. Сянік), Мокловскі¹²⁷ в Познанщині (z pod Gąbina) і в Галичині (Камінецьчина і Трускавець). Уся Галичина засіяна цим типом. Майже нема села де не було б ще бодай дві-три такі хати, а кілька сіл у найбільше архаїчному закутку Войківщини (Тухолька, Мита, Росохач, Криве, Тисовець, Риків, Головецько, Плава) мають майже виключно, не рахуючи найновіших будинків, постійний тип цієї тридільної хати. Також на Гуцульщині цей тип хати є дуже поширений¹²⁸.

З усіх будинків на селі на найвищій ступні розвою стоїть мешкальна хата, а тридільний її тип це найдосконаліший тип хати в давнім духу. Щоденні однакові потреби і звичаї поклонили до життя кількість і розподіл її складових просторів, це значить устійнили її одностайний знормалізований тип. Цей тип хати, як можна догадуватися з його поширення, був мабуть колись загальним типом словянської хати, цебто й у час появи християнства в Україні.

Не диво, що хата, як найвищий продукт народнього будівництва, могла стати вихідним будинком для розвою „дому Божого“ — церкви. В первіснім деревлянім церковнім будинку мусіли силою обставин виявитися будівельні категорії, якими досі думає народній будівничий, бо окрім хати не мав він ніякого іншого деревляного будинку, щоби на нім опертися при витворі форм деревляної церкви. Щойно в дальшому розвою цієї початкової форми церковного будинку відіграли свою важну роль також форми мурованого християнського будівництва.

Тридільна однорядова сільська хата є завжди зорієнтована своїм широким боком до полудня, оскільки не заходить потреба іншої орієнтації, напр. до дороги селом. Хати, що стоять уздовж дороги, нерозмають усталене традиційне відношення до неї. Лише хати, що стоять зосібна, даліше від головної вулиці, є зорієнтовані обов'язково до сонця.¹²⁹ Ілюструють цей тип хати знімки з Тухольки (пов. Сколе — рис. 69), Стібенця (пов. Перемишль — рис. 70), Петранки (пов. Долина — рис. 71), Кривки (пов. Турка — рис. 72), і типовий план такої хати (рис. 73).

З трьох замкнених стінами просторів перший це сіни з входовими дверми від південної сторони, а ніколи західної (деколи є додаткові двері ще з півночі для виходу у садок, чи на подвіря, але незавсіди). Двері все є положені децо блище середньої частини будинку. Сіни не мають вікон. По середині стіни, що розділює сіни від середньої, усе квадратної частини, є двері до світлиці. Середня частина (світлиця) має двоє або троє вікон. Двоє вікон є в стіні південній; можуть вони бути зосібна, або злучені в одно подвійне. Третє вікно, якщо воно є взагалі, буває деколи децо менше і поміщене посередині північної стіни. Образи в хаті висять все на східній стіні світлиці напроти дверей. Третя частина, це комора, такої величини, як сіни, а лише деколи менша, або більша, відповідно до спеціальних потреб. Двері до комори є звичайно зовні, з полудня. Комора не має вікон, лише деколи є в ній вентиляційний отвір із засувкою посередині в східній стіні. Світлиця може бути нераз получена з коморою дверми, які є положені блище північної стіни, або посередині. Комора і сіни можуть деколи міняти в хаті взаємно свої положення. Наприклад сіни є від заходу, а комора зо сходу, або навпаки. Це залежить від зовнішніх обставин вигоди доступу до хати, хоч цей другий випадок є рідший, бо сіни переважно є від заходу, згл. — коли хата інакше зорієнтована — ліворуч, як станути лицем до хати.

Так виглядала теж давніша хата. Німецький дипломат Г. Вердум, подорожуючи по Галичині в рр. 1670—2., звернув увагу на її типову тридільність: „Селянські хати діляться звичайно на три часті. Перша частина, через котру входиться до хати, то стайня¹³⁰, друга світлиця (ізва), з неї збоку залізи можна до третьої діри, котру називають коморою”¹³¹. Отже маємо тут занотовану не лише тридільність, але й рівнож сполуку світлиці з коморою і вхід до сіней збоку. Про ще старшу таку хату довідуюся з Ревізії замків волинської землі з року 1545, з опису замку кременецького: „...Станислав Фальчевський в середині дім деревляний зробив світлицю, сіни і комору...”¹³², отож навіть у замках хати багатішої шляхти нічим не різнилися по суті від селянських.

Хата може бути збудована в різних техніках в залежності від місцевих звичаїв: в горах переважає система вязана, на долах ще буває будова „в стовп”, плетена ліпанка, або з валькованої глини.

Хата є покрита спільним для трьох частей дво- або чотири-схилим дахом. Деколи, а в гуцульських хатах завжди, кругом хати під продовженим при допомозі припусниць дахом є ґанок („опасання“, „притули“, „міст“) на стовпиках простих або профільованих, — в бойківських хатах ще й з осібними одвірками („одвіря“) напроти дверей.

Зовнішньо хата представляється як замкнена цілість не дивлячись на поділ просторів, звичайно, зокрема в горах, з великою перевагою дахової партії. Обі ці прикмети мусять мати за собою прастару традицію, бо наприклад ці прикмети замічає Екарт Сидов¹³³ рівнож у будівництві первісних народів (Geschlossenheit des Raumes, Uebergewicht des Daches): „1) Одноцілість простору виражається браком, або невеличкої величини віконних отворів і малої висоти отвору дверей. 2) Незаперечний чар будов первісних народів лежить передусім у зовнішній замкненій одноцілістості будівляного організму. Це вражіння одноцілістости викликає передусім величезний дах, що всім своїм тягарем радше тисне на стіни, аніж на них спочиває... На найнижчих ступнях будування вся хата це ніщо інше, як самий дах.“

Хоча українська хата далеко вже віддалена в своїй еволюції від будівництва первісних народів, то ці загальні прикмети примітивного будівництва вповні дадуться віднести її до неї завдяки одноцілості загального вражіння, невеличким розмірам і кількості вікон і дверей, та перевазі дахової партії. Підкреслюємо ці прикмети, бо побіч інших подрібніших аналогій ще й це загальне вражіння свідчить про спільну основу церкви й хати. Передусім справа даху в церкві є дуже важним питанням, тому що головний акцент в еволюції церковного будинку лежить власне в його даховій партії.

Церква-хата. Християнські громади вірних вже були на Україні до офіційного прийняття християнства. Не беремо тут під увагу грецьких колоній на півдні України і великих осередків, які мали свої церкви, лише гуртки християн розсипані поміж паганським населенням, що свої культові обряди заспокоювали лише в скромний спосіб, може навіть без спеціальних на ту ціль призначених будинків, а по своїх власних хатах. Ще й нині може звичайна хата тимчасово служити за церкву, коли вона згорить (напр. Гребенів 1925), або коли її будують. В таких випадках приспособлюють хату для вимог культу, наприклад на Закарпатті, при заснуванні монастиря Кривецького „создана бысть... хыжа въ которой и служили, пакъ себѣ цркъвъ справили 1702“¹³⁴, значить і на самім початку XVIII. в., як і тепер, така процедура була також можлива. Тимпаче такі відносини мусіли бути після введення християнства, коли ще не було церковних будинків, а треба було почати виконувати практики культу. Не без впливу були тут і початкові звичаї, звязані з потребами християнського культу. Були ж тоді у багатіших свої власні домові церкви в звичайному домі устроєні, отже й невеличкі, може лише зазначені зовні хрестами¹³⁵.

Розклад тридільної хати є дуже вигідний для потреб християнської літургії. Головна частина (світлиця) для зібрань вірних (нава), сіни для притвору чи бабинця, а комора получена з навою вирізом царських і дияконських воріт для пресвітерії. Коли для порівняння з хатою візьмемо найбільше поширений на Україні тип тридільної церкви, — то знаходимо в ній багато спільних подробиць з хатою. Головними прикметами хати, які знаходимо також у церкві, є тридільність плану, вхід до першого простору (сіни-бабинець) з полудня і брак там вікон, квадратний середній простір (світлиця-нава) отриманий дверми з першим, двоє вікон з полудня і еventуальне третє з півночі, третій простір (комора-пресвітерія) без вікон, деколи з дверми зовні від полудня і внутрі зо світлиці, спільний дах для всіх трьох просторів. Правда, в однім церковнім будинку рідко вже можна знайти нині всі ці подробиці разом заховані, бо ж пізніший розвій вніс перегрупування і заміну одних форм другими, але маючи перед собою більший ряд пам'яток досить легко установити зачас характеристичних прикмет хати в церковнім будинку.

Розвій церковного будинку не відбувався рівномірно на всій території і в усіх складових частинах церковного будинку. В одних місцях одні справи стали вихідними в дальшій розвою, в других інші так, що в одних церквах збереглися одні архаїчні прикмети, а в інших другі без змін. Щойно докладніше стеження за цими подробицями дає змогу зреструувати запас і порядок подробиць церковного будинку спільних з хатою. Цей нерівномірний розвій церковного будинку впливає з характеру народнього мистецтва і з того, що церковні будинки будували різні незалежні від себе гуртки будівничих, з котрих кожний на свій спосіб вносив деякі переміни і цим спричиняв різнорідний розвій форм.

Такі церковні будинки, що своїм зовнішнім видом зовсім нагадують звичайну хату з докладно тим самим розподілом просторів, положенням дверей і вікон, збереглися до нині ще в Бесарабії²⁰. Для прикладу згадаємо церкву в Хотині з XVIII. в. і церкву в Каплівці з початку XIX. в. Обі ці церкви, коли не брати під увагу прибудівок захристії й притвору та усунути неорганічні насади копулок на даху, це докладно сільські хати, навіть поліплені глиною і побілені вапном. Щербаківський вчисляє кільканацять таких церков і констатує в них типові прикмети хати, отож вхід із півдня, тридільність плану і спільний для трьох просторів дах.

Таких церков не заховалося до нині багато. Давніше було їх більше, як стверджують генеральні візитації з пол. XVIII. ст. Мабуть ці церкви мали довшу традицію, бо з ними, як з пережитим типом, візитатори гостро воюють, наказуючи під карою „інтердикту” богослужбну відправу в них, та наказуючи будову нових церков, або перебудову церковного будинку на більш відповідну для церкви форму. Церков таких у візитаціях находимо ще досить багато, а що офіціальна опінія оречень візитаторів була вже рішуче проти них, — то мусіли вони відтоді швидшим темпом зни-

44 кати й робити місце типам церкви більше розвиненим. Лише в рідких випадках стрічаємося ще нині з такими пам'ятками, в яких народ не міг вийти поза їх форму просту і зрозумілу для своїх скромних мистецьких вимог.

В коротких описах такі примітивні церковні будинки, що з них можемо догадуватися про форму зближену до хати, візитатори зневажливо називають не раз попоєю, стололою, а навіть хлівом:

Церква в Коршові: „...drewniana stara na groncie zdawna poświętnym per modum Szopki wystawiona od Kogo benedykowana nie pamiętaią...“, в декреті: „...ponieważ cerkiew bardzo nizka y ciemna pokazała się przeto Parochianie na wiosne Cerkiew podwyższyć pod karą zauprężenia by się starali i okna poprzecinać...¹³⁷. Церква в Фереськулі: „...drewniana per modum izby¹³⁸ bez krzyża i kopuły bez okien, tylko zasuwy z deszczek...¹³⁹ Церква в Перлові: „...z Płotu grodzona Lepiona gliną pod Słomą ad Instar stodoły, ...zobaczywszy Cerkiew Tuteyszo wcale niepodobną do Świątnicy Pańskiej y Nieprzystoyną do odprawowania w Niey Straszliwej Ofiary Boskiej Onę Interdicto Subjecti y Nabożęstwo odprawować Zakazał puty puki inszey nie wystawią przystoyney...¹⁴⁰. Церква в Бузуполі: „Cerkiew Tituli Sancti Nicolai drewniana per modum szopy zbudowana słomą pokryta czym sumptem erygowana y od kogo benedykowana nie pamiętaią...¹⁴¹. Церква в Бишові: „...lepiona słomą pokryta per modum szopy zbudowana...“¹⁴². Церква в Острові: „nieprzystoynie per modum chlewa zbudowana i tylko słomą nakryta...“¹⁴³. Церква в Сапогові, „...drewniana per modum szopy zbudowana słomą pokryta czym sumptem erygowana y od kogo benedykowana nie pamiętają¹⁴⁴ okienek w drzewo oprawnych 2...“¹⁴⁵. Церква в Янах: „...Lepianka słomą nakryta per modum szopy...“¹⁴⁶. Церква в Залучу: „...Budynek szpiklirzowi podobny nie cerkiew zastałem słomą pokryty, ciemny, cum scrupulo iest cerkwią go nazwać...¹⁴⁷. Церква в Дяжурові: „...niewielka o iednym oknie stara pod Dachem prostym...“¹⁴⁸.

Ще в 1877 р. писав Т. Білоус: „Мы видѣли передъ нѣкимъ временемъ даже дома божіи соломою покрити, а то въ окрестностяхъ Солокіи и Бута; такъ было прежде и подъ самымъ Львовомъ въ Домажирѣ...“¹⁴⁹ Згадуваний вже Вердум ще в XVII в. майже на сто літ перед візитаціями нотує також одну таку церкву в Плугові „соломою крита, дуже нужденна“¹⁵⁰.

Рівнож на Закарпатті знаємо ряд таких примітивних церков критих соломою, описаних в канонічній візитації 1751 р.¹⁵¹

Один запис, докладніше розяснює форму цієї примітивної церкви-хати: „...Cerkwi Zamulinieckiey nomenclatura tylko, ale ex edificio suo nie podobna do siebie na kształt izby z sieńmi y z alkierzem wybudowana słomą pokryta, w węglach iednak dobra mogłaby uysć, gdyby przynaumnepie na łokci cztery w gurę podniesioną...“¹⁵². Ця церква з поч. XVIII в. або з II. половини XVII в., якщо ще не старіша не в нічим іншим, як звичайною тридільною хатою.

Ці примітивні церкви є низькі, покриті соломою, з невибагливим виглядом, мають замало вікон, техніка будівельна спільна з хатою, значить рівнож і ліп'янка.

Нині вже нема мабуть ніде церкви цього зовсім примітивного типу критої соломою, а ще в XVII. і XVIII. вв. було їх поважне число в Галичині, на Правобережжі, Буковині і Закарпаттю! Більше таких церков мусіло бути раніше, коли народ ще не так дуже просякнув був впливами історичного будівництва, а про ідею „дому Божого“ думав у великій мірі категоріями її формами свого власного дому. Бути може, що ось-ті примітивні церкви генеральних візитацій походили ще зперед століть і були такими, які ще в княжих часах подобали на сільські хати (Ібн Даст). Нераз ті згадані в візитаціях церкви є зазначені як старі, що їх часу збудовання люди не памятають (Корпів, Єзупіль, Салогів, Джурів). Коли візьмемо під увагу, що до нині існують церкви в майже незмінній основній формі з XVI.—XVII. вв., значить нині майже чотирихсотлітні, то можна здогадуватися, що в XVIII. в. також могли ще існувати 400-літні церкви, цебто з XIV. в. Вони були вже в пол. XVIII. в. пережитками, бо їх примітивна форма вже не дозволяла візитаторів.

Вже з цих вісток виходить, що хата своїми формами взяла участь у витворі форми церковного будинку. Потверджують це теж деякі розвинені форми церковного будинку, де збереглися деякі реманенти подробиць хати¹⁵³.

Подробиці церкви хатнього походження: а) Тридільність. Хоча церковний будинок впродовж віків перебув різні зміни, то головна підставова справа — маркантна тридільність плану — остала по нинішній день найбільше характеристичною прикметою української церкви на всій етнічній території¹⁵⁴. Цього типу церковного будинку в цій формі нема ніде в сусідів України або донебудь. Дрібні й спорадичні приклади, а тим самим немногочисні можна знайти¹⁵⁵, але приклади ці мабуть не раніше XVI. в. Тимчасом наш тип, хоч і його пам'ятки збереглися лише з XVI.—XVIII. вв., мусів стояти на самім початку розвою, бо лише в тіснім звязку з ним можна вияснити дальший розвій церковного будинку, який без підбудови цього типу не дається звести в ніякий спосіб до якогось первозору. Розповсюдженість і постійність тридільного плану церкви на Україні можна пояснити лише звязком із глибоко закоріненим у психіці народу тридільним планом хати¹⁵⁶.

Ідея тридільности (троїстости) в народнім мистецтві має свою довгу традицію й окреме місце в характері народнього мистецтва. Тридільність находимо в багатьох прикладах інших родів народнього мистецтва: в орнаментіці, на килимах, вишивках, писанках, навіть у піснях і колядках. Німецький дослідник народнього мистецтва К. Спіс спеціально підкреслює прикмету троїстости в народньому неособовому мистецтві: „Найбільш характеристичною прикметою неособового мистецтва всіх часів є група з трьох“¹⁵⁷. Ідея троїстости лежить глибоко в психіці народу

46 й знаходить свій видимий знак у мистецтві. Ця ідея лягла рівнож в основу народнього будівництва й проявилась не лише в самім плані, але й в зовнішнім виді хатнього і церковного будинку.

Не можна заперечити, що візантійський мурований церковний будинок має також вимаганий літургією поділ на три частинні, але поділ цей є радше ідеального, аніж матеріально-будівельного характеру. Такого різкого відграничення просторів там нема, а тим більше симетричного протиставлення простору бабинця-нартексу просторові пресвітерії. Ідея тридільної форми церковного будинку безумовно прийшла з Візантії, але в Україні візантійська форма церкви наблизилася до готової вже, також тридільної, форми хатнього будинку. Через те деякі частини української церкви прийняли децю інших вид, як у візантійських храмах.

б) Вхід до бабинця. Другою характеристичною прикметою хати, що перейшла до церковного будинку, є вхід до бабинця з півдня, а навіть пересунене положення його децю ближче до нави є те саме, що в хаті. Ні в однім з історичних стилів Сходу ні Заходу входу лише з півдня не находимо, бо там постійно є віт із заходу. Вхід з півдня є деколи застосований в мурованім, а передусім у деревлянім будівництві румунськім, але й там мусить він бути вислідом впливів народнього хатнього будівництва. Може бути, що це явище є вислідом аналогічних будівельних обставин, як в Україні.

Ось низка прикладів церковних будинків, від XVII. в. почавши, з входовими дверми до бабинця з півдня: Долина 1646 р.¹⁵⁸, Коропець 1690 р., Урмань 1688 р., Побереже (к. Журавна), Перегноїв 1726 р. (рис. 34), Рогатин—св. Духа 1-ої пол. XVII. в., Данильче XVII. в. (рис. 150), Кологури XVII. в., Усте 1727 р.¹⁵⁹, Черче 1733 р. (рис. 172), Чижів 1702 р., Плугів 1711 р., Шумляни 1711 р., Новосілка-Кут 1713 р., Лопі 1724 р. (рис. 75), Майдан Голотирський 1727 р., Зарубинці 1737 р., Лузкн 1739 р., Щепанів 1755 р., Могилівка XVIII. в.¹⁶⁰, Доляжок¹⁶¹, Княжпіль XVIII. в.¹⁶², Підгайці (ц. „на Галччі”) 1772 р., Слобода Долинська XVIII. в. Глизна 1720 р., Сулятичі 1766 р., Тадані 1876 р. (рис. 62), Кавчий Кут XVIII. в.¹⁶³, Тейсарів 1780 р.¹⁶⁴, Біла Чортківська XVIII. в.¹⁶⁵, Войнилів — всі три церкви 1602¹⁶⁶, 1700, 1731 р. Це церкви існуючі ще, або недавно розібрані.

Також у візитаціях XVIII. в. стрічаємо чимало вісток про двері до бабинця з полудня: в Роздільськім деканаті в селах¹⁶⁷: Усте 1727 р., Стільсько 1651 р., Явче 1654 р., Воскресінці 1690 р., Підліски 1722 р., Молодинче 1791 р., Голешів — около 1724 р., Чорторія 1705 р., Бориничі 1718 р., Миколаїв 1747 р. Інші села: Давидів („o drzwiach z babińca ku południowi”)¹⁶⁸, Лубяна, Ричигів 1660 р., Підвисоке, Никонковичі, Піски („стара”)¹⁶⁹.

Отож не є це виїмкове і випадкове явище. Багатство прикладів входових дверей з полудня мусить мати за собою давню традицію, коли ще й одночасно находимо його в далеко віддалених від себе місцевостях

Галичини, а передусім на всьому Поділлі. Положення дверей з полудня згодом поступово в молодших церквах уступає місця дверям із заходу¹⁷⁰. Про глибоке закорінення цього явища свідчить те, що в с. Князівське (Долинщина) навіть хрестова церква має вхід до бабинця з полудня, а не з заходу (рис. 76, 77). Положення входових дверей це чергова прикмета, що збереглася в церковнім будинку з первісної підставової форми української церкви-хати, бо ні Захід, ні Візантія його там не знає¹⁷¹.

в) Вхід до пресвітерії. Дальшою подробицею, що остала з церкви-хати, є другі входові двері (призначені для священика й церковної служби) в пресвітерії (первісній коморі) з південної сторони. Ці двері як менше конечні, а не відомі в старім монументальнім будівництві, звичайно затрачувались, але всетаки в деяких церквах XVII.—XVIII. вв. вони ще заховалися. Мають їх церкви в селах: Малнів XVII. в., Лінина Мала 1742 р., Волиця Деревлянська ок. 1680 р., Туре 1690 р., Кульчичі — дві церкви XVII. в., Любині XVII. в. (рис. 12), Царинське 1777 р., Бусовисько 1780 р. (рис. 26), Олієва Корнівська 1782 р., Ступосяни 1787 р., Долина: церква св. Миколи 1761 р., Лецівка 1813 р. і інші. Нераз переносили їх на північ для скорочення дороги, коли дім священика є побіч церкви на північ, — але лише в рідких випадках.

г) Вікна. В історичних стилях вікна сповняють в композиції будинку нераз навіть дуже велику ролю, бо момент освітлення впливає в деякій мірі на стиль, на конструкцію й декорацію будинку. Цієї ролі вікна деревляної церкви зовсім не виконують. Вони є лише звичайними невеличкими отворами для пропуску світла, як і в хаті. В концепції будинків хати й церкви вони не відіграють іншої ролі, як тільки ужиткову.

В хаті маємо вікна лише в світлиці, звичайно два з полудня і деколи одно з півночі. Сіни не мають зовсім вікон, комора деколи отвір зсходу з засувкою. Розміщення вікон деревляної церкви таке ж саме. Нава завсіди має два вікна з півдня, що можуть бути осібні, або злучені в одно подвійне; з півночі нераз нема вікон, а нераз одно по середині. Тільки в новіших часах появляються там два вікна з півночі.

Церкви з двома вікнами в наві від півдня і без вікон з півночі: Лоні 1724 р. (рис. 74 і 75), Надиби 1732 р., Урмань 1688 р., Малнів XVII. в., Новосілка-Кут 1713 р., Торки XVII. в. (рис. 90), Ятвяги 1697 р., Лінина Мала 1742 р., Хревть 1708 р. (рис. 36, 78) і інші.

Церкви, що мають в наві два вікна з півдня й одно з півночі: Молотів 1667 р., Тучапи 1680 р., Зарубинці 1737 р., Сільце 1803 р., Гринів 1781 р. (рис. 86), Черчик 1728 р., Годів 1700 р., Мужилівичі 1600 р., Сулятичі 1766 р., Побереже (коло Журавна) XVII. в., Кошелів 1708 р.¹⁷², Старе Село 1742 р., Стиборівка 1702 р., Трійця (коло Радехова) 1760 р., Сушиця Велика 1768 р. (рис. 25).

Бабинець без вікон це дуже часте явище в деревляних церквах, передусім у старших, наприклад: Зарубинці 1737 р., Урмань 1688 р., Зазулинці 1782 р., Черчик 1728 р., Лоні 1724 р. (рис. 74 і 75), Новосілка-Кут 1713 р., Побереже (к. Журавна) XVII. в., Щепанів 1755 р., Ятвяги 1697 р., Криниця XVII. в., Гнила, Турка (4 церкви), Вовче Доліш., Гвоздець 1791 р., Хревіт 1708 р. (рис. 78), Волосате, Лібухова, Лінина Мала (рис. 167), Недільна 1779 р., Царинське 1777 р., Лопушна XVIII. в. (рис. 33), Супиця Велика 1768 р. (рис. 25).

Лише в пресвітерії з практичних оглядів, щоб видно було читати богослужбні книги, мусіли прийти зміни в порівнанні з хатою. Замість отвору, що є в коморі зо сходу, приходить у деревляній церкві часто, але не завжди, вікно. Зате постійно є вікно з півдня. А всетаки є ще кілька церков, де пресвітерія первісно не мала зовсім вікна, а дороблено його щойно згодом. Церква в Підлісках 1655 р. навіть не має відповідного місця для вікна в стіні пресвітерії, тому треба було його доробити в склепінні стелі, а зовні уставити нескладно на даху (рис. 10). Також церква в Хревіті 1708 р. не мала в пресвітерії вікна, а прорізали його пізніше зовсім низько під піддашшям. Взагалі ж ця церква первісно мала лише одне на всю церкву подвійне вікно в наві з півдня (рис. 36 і 78). Так само церква св. Духа в Рогатині 1-ої пол. XVII. в. (рис. 138).

г) Внутрішня сполука просторів рівнож потверджує нашу гіпотезу про церкву-хату. В хаті сіни є получені зо світлицею дверми поміченими по середині розмежної стіни. В церквах цей отвір (перехід) прибрав дуже різnorodні профілі. В новіших церквах стіна на переході є зовсім вирізана, а сліди її задержались лише в малих рештках. У формах старших отворів-переходів видно виразні сліди первісних дверей з захованими навіть денаде одвірками. Відповідне упорядкування форм профілів переходу дає неспірний доказ на поступенну еволюцію цих переходів від дверей (рис. 80).

Повні одвірки мають лише чотири, відомі нам, церкви: в Ступосянах, Старій Солі, Гусній¹⁷³ і Соколові. Крім того Ромсторфер сконстатував сліди одвірків у церкві 1744 р. в Ревні¹⁷⁴ на Буковині, а Мокловські зазначив їх у церквах у Новиках (п. Збараж) і Халцованню (п. Сколе)¹⁷⁵. Депо змінені одвірки, без горішнього лежуха, мають церкви в Лонях і Побережу (коло Журавна).

Згодом побіч первісних одвірків з'явились у стінах отвори, щоби дати жінкам кращий звязок з богослуженням. Такі отвори мають свою довшу традицію в народнім будівництві. Мокловські знайшов їх у хаті жмудській¹⁷⁶, а Зубржицкі в Живці¹⁷⁷, раз з правої, а раз з лівої сторони зовнішніх одвірків хати до сіней. Отвори з Живця зовсім аналогічні до отворів церкви в Ступосянах. Рівнож російські церкви мають подібну сполуку трапези з церквою¹⁷⁸. На Закарпаттю церква в Сокирниці має такі отвори зовні церкви до притвору в одностаїнній вязалій стіні по боках одвірків¹⁷⁹.

Раз примінені отвори послідовно даліше розвивались. Отвір побільшується (Стара Сіль), одвірки зникають (Хреветь), а лише форма отвору пригадує колишню їх присутність. Деколи ці одвірки зберігаються частинно в зрізаній формі, перетворені декоративно (Тухолька, Зазулинці, Новосілка), або профільовані стовпники заступають їх ідею (Гомів, Орхівчик). Згодом отвір щораз то побільшується і змінюється, затрачуючи поступово щораз більше сліди колишніх одвірків. Врешті з опущенням довгих долішніх бальків зникає останній слід одвірків, а вся стінка, яка первісно ділила світлицю й сіни, зникає (рис. 80).

Дещо відмінна є еволюція сполуки нави з пресвітерією. В хаті є деколи двері зо світлиці до комори; є вони положені по середині східної стіни або пересунені децю ближче північної стіни. Літургія вимагає в східній стіні нави, се-то в іконостасі, трьох отворів для царських і діяконських дверей. Одначе є іконостаси, що крім царських воріт по середині мають лише одні діяконські двері, північні, на місці аналогічних дверей зо світлиці до комори (Ятвяги, Клішівна). Чи є тут якийсь зв'язок між одним і другим явищем, не можна виказати. Мабуть це випадок, але він також піддержує наш здогад, що форми хати могли дуже надаватися для вихідної фази розвою деревляного церковного будинку на Україні.

Давно церкви не мали іконостасів і тоді мабуть лише вирізували двері в стіні для літургічних потреб. Сліди первісної одноствайної стіни між світлицею й коморою можна бачити в тому, що багато передусім бойківських церков (Войнилів, Турка й інші) не має там одноцілого великого вирізу в цілій стіні. Там іконостас є уставлений попри стіну, а в стіні лише вирізані три отвори на двері, так що поміж діяконськими й царськими дверми за намісними іконами є стінки аж до землі. Отвори діяконських і царських дверей не мають ніколи в заіконостасній стіні окремих одвірків, як це було в бабинці. А це свідчить за те, що вирізи на двері є там внесені, а не з первісної традиції.

Еволюція переходу з бабинця до нави вказує, що діло тут з первісно окремими просторами, які злучились відтак тісніше відповідним вирізом стіни. Те саме є зо стіною між навою й пресвітерією. Первісні особні три вирізи на царські і діяконські двері заступили згодом одним повним спільним вирізом і тим способом получили оба простори зі собою сильніше. Правда, перегорода іконостасу з вимог літургії знов розділила ці два простори, але коли йде про чисто архітектурні справи, то виразно видно, в який спосіб відбулася злука первісних особних просторів.

В зовнішнім вигляді відбулося противне явище, бо кожний з просторів набрав щораз більше самостійного виразу, як це було первісно в хаті, але зате всі три простори об'єднував знов мистецький замисл одноцілним об'єднуючим розподілом мас верхів.

д) Взаємне відношення величин просторів. Якщо б дерев'яна тридільна церква була прямим наслідуванням мурованої візантійської церкви без посередництва хати, то мала би величини просторів у такім самім або приблизнім взаїмнім відношенні, як в церквах мурованих. В візантійськім будівництві пресвітерія, а тим більше нартекс займають пропорційно значно менше місця супроти нави, як у церкві дерев'яній, а крім того обі ці частини (пресвітерія і нартекс) у візантійськім мурованім будівництві не стоять в ніякім взаїмнім до себе відношенні що до величини просторів. Тимчасом дерев'яна церква має своє інакше усталене відношення просторів, а однакове з хатою. Нартекс у дерев'яній церкві є рівнорядною одною з трьох складових частин будови, величиною приблизно рівною пресвітерії і в постійнім з нею взаємно-залежнім зв'язку. Зміна у формі пресвітерії викликала пераз аналогічну зміну у нартеці. Це взаїмне протиставлення впливає з почуття симетрії та з того, що фасада хати є з півдня, отож на довшій стіні. Те саме позістало в церкві, якої чільним боком є рівнож бік південний. Західної фасади у тій формі, як це є в мурованім будівництві, типова українська дерев'яна церква ніколи не має.

Всі три простори церкви з їх пропорціями є подібно трактовані нарродом, як аналогічні простори хати і це є рівнож виражене в будові. Бабинець-нартекс по нинішній день задержує характер сіней; вхід до церкви є через бабинець як до хати через сіни. Нава церкви, подібно як світлиця хати, це найголовніша частина будинку не лише величиною, але всіми іншими прикметами. З літургічного боку беручи найважнішою частиною церкви є пресвітерія, але архітектонічно в дерев'яній церкві вона має підрядне місце, подібно як комора хати є підпорядкована світлиці. Дійствя це не лише в церквах розвинених з верхами, але й безверхих.

Примітивні плани тридільної церкви. Крім усіх згаданих вище подробиць лучить дерев'яну церкву з хатою це її простірна форма плану.

Поземий план хати в Петранці (і зовсім подібний план інших того рода хат) має квадрат по середині, а по боках прямокутники рівні шириною квадратів так, що зовнішні стіни хати є одностайні (рис. 73). Церков з докладно такими планами є нині мало. Крім опублікованих Щербаківським з Буковини, знаємо в Галичині ще кілька: в Верині, Уйковичах, Безбрудах, Кульчичах¹⁸⁹, Кропивнику Старім (рис. 81—82), Сопоті (рис. 83), Ямельниці і в Скороднім (рис. 84), але ні в одній з них поза самим планом і спільним у деяких церквах дахом не збереглися вже інші характеристичні прикмети хати. Це зовсім зрозуміле, бо ці церкви збудовані в XVIII—XIX. вв. В міжчасі ослабла традиція не лише зв'язку церкви з хатою, але навіть самі хати не встоювались завсідні в первісній давній формі. В кожному разі ці церкви є спадкоємцями старих традицій в плані. Пять перших має докладний план хати, а три інші

є хвиба на стільки змінені, що пресвітерія і бабинцьє наблизилися величиною до квадрату середущої частини (нави).

Переміна прямокутників бабинця і пресвітерії на квадрати є звязана з замислом завершення церковного будинку. Українська церква дуже скоро усталила триверхе завершення церковного будинку. А що всі три верхи, не дивлячись на різницю величини, звичайно мали одностайний подібний вид, тож і в підбудовах цих верхів мусіли прийти переміни, які давали би змогу випровадити три взаємно собі подібні верхи. Кожний верх мусів мати в підбудові квадрат, тож по аналогії середуцього квадрату нави появляються квадрати пресвітерії й бабинця. Не без впливу була також потреба побільшити простори для поміщення більшої кількості вірних-жінок у бабинці, а пресвітерія побільшалася на квадрат для симетрії. Згодом план з трьох квадратів, що замінили квадрат і два прямокутники, у тридільній церкві під різними впливами міняв лише взаємне відношення величини крайніх квадратів до осереднього, але трикватратність плану позістала в основі тридільної церкви вже на завсіді.

2. УЧАСТЬ ВІЗАНТІЙСЬКОГО БУДІВНИЦТВА.

Апсида. Візантійська базилікальна церква складається з простору нав, замкнених від сходу трьома апсидами, з яких середуща (бема) є більша від бічних (протезіс і діяконікон); всі три апсиди разом займають усю ширину нав. Од заходу є невеликий нартекс на ширину нави.

В українських деревляних церквах находимо цей тип плану в ряді памяток, що збереглися ще до нині, а належать подекуди до найстаріших збережених деревляних церков XVI—XVII вв. Пораз перший опублікував два такі плани Мокловські, з церков у Довгомостиськах і Судовій Вишні¹⁹¹. Два дальші находимо у Січинського в церквах з Потелича св. Духа 1502. р. (рис. 48) і св. Тройці 1593. р.¹⁹². Є ще більше церков з такими планами.

План такої деревляної церкви є тридільний. По середині квадрат нави, від заходу децю менший квадрат бабинця, а зо сходу три простори на ширину нави, з яких середущий найбільший — це пресвітерія, а два вужчі й коротші — по боках, це протезіс і діяконікон мурованих церков. Є ще один зразок плану церкви в Лісковатім, де ці бічні апсиди є зрівнані від сходу з пресвітерією (рис. 85). Це була би найпримітивніша розвязка цих бічних конх у деревляній церкві. Квадрат бабинця поменшився в цьому плані гармонійно до квадрату пресвітерії.

До зміни плану з трьох рівних квадратів на план з більшим квадратом по середині, крім мурованого будівництва, причинилася також техніка будовання вязаною системою в дереві більших будівель. В цер-

52 кві невеличкій, природна довжина дерева вистарчала на всю довжину полудневих і північних стін. У більших церквах треба було поділити простори й пересунути стіни для взаємного зв'язання балок у карби. Це довело до більшого квадрату по середині.

І хоча план триапсидної деревляної церкви є в близькому зв'язку з візантійським планом триапсидальним — то всеж таки перед цим планом церкви, як підбудова його розвою в дереві, стоїть вже обговорений примітивний тридільний план церкви-хати. Тут таксамо, як там є по середині головний квадрат, а два менші з заходу й сходу, протиставлені собі взаємно не лише положенням, але й величиною. А що на ширині наві з сходу первісно був один простір, а тепер під впливом мурованих церков три простори, то первісний квадрат пресвітерії мусів дещо зменшитись; всеж таки, як найважливіший, мусів мати відповідну до потреб величину, тож для обох бічних просторів, менше важних, лишилось небогато місця. В деяких церквах ці бічні апсидиолі змаліли до невеличких „ниш” (Монастир Лішнянський, рис. 41; Потелич — ц. св. Духа, рис. 48).

Переміна в пресвітеріальній партії потягнула за собою аналогічну зміну бабинця. Тут появляється для противаги квадрат відповідаючий менше-більше величиною пресвітерії. В цей спосіб повсталала третя з черги відміна плану тридільної деревляної церкви. Два перші плани: квадрат між двома прямокутниками та план з трьох рівних квадратів, є позичені з народнього будівництва, а третій повстав з цих обох під впливом візантійського плану. Цей план у загальному став на довгі часи головним планом в українським церковнім будівництві. Несуттєві зміни ще приходили пізніше, додавано ще інші простори, або змінювано їх форму, але вони вже не зачіпали основи плану. Всі більші зміни відбувалися пізніше лише в даховій партії церковного будинку.

В мурованих візантійського стилю церквах на Україні апсиди є зовні округлі або гранчасті, відповідно до цього пресвітерія триапсидальної деревляної церкви в більшості випадків рівнож прибирає полігональний вид. Але є також кілька прикладів, де триапсидальна деревляна церква задержала старі ще незмінені чотирібічні деревляні форми, відомі з попереднього хатнього плану, напр. в Монастирі Лішнянським 1698. р. (рис. 48), в Кюмарні, в Гриневі 1781. р. (рис. 86), в Буневі XVII. в. і бувша церква в Знесінню коло Львова 1602. р.¹³². Бічні конхи в деревляних церквах ніколи не мають заокругленої, зглядно в дереві полігональної форми, бо вони такі малі, що з технічних причин трудно було би цей полігон вивести. Вони є звичайно прямокутні, лише деколи східні стінки є скісні, через що вони немов заокруглюють простір. Неокруглі але прямокутні бічні конхи стрічаємо також ще в старім мурованім будівництві церков — у Супраслі поч. XVI. в.¹³⁴, та ще старших балканських (Поді, Майстровина, Ієжевица, Благовештени)¹³⁵.

Малі бічні конхи змаліли в дереві з технічно-будівельних причин і тому втрачено практичне примінення так, що згодом в малих церквах через упрощення вони зовсім щезли. Деколи стрічаємо їх ще лише по одній північній стороні, нпр. в Дрогобичі у трьох церквах: св. Юра (рис. 39), Чесного Хреста (рис. 40) і св. П'ятниць, в Торках, в Кругелі Великій. Вже в одній з малих скромних мурованих церков княжої доби маємо також лише одну прямокутну конху побіч заокругленої пресвітерії (церква св. Василя XII/XIII. в. в Зимнім на Волині)¹⁸⁶.

Змаління, а відтак заник бічних конх вияснює нам будівельна техніка вязання дерева. На підставі візантійської форми зовнішні стіни конх мають бути продовженням стін нави, а що пресвітерія мусіла мати відповідний простір вигідний для відправи богослужб, то бічні конхи мусіли бути зредуковані до мінімум, бо природна довжина дерева ужитого в наві не дозволяла на ширше розширення простору нави. Надточувати („штукувати“, „блятувати“) кожну бальку другим куснем дерева, щоб побільшити її довжину, не було в звичаю, бо це ослабило би ціпкість стіп, яку будівничі завсіди мали на увазі. Через те бічні конхи мусіли згодом зникнути зовсім, а на їх місце прийшли вже неорганічно зв'язані з планом більші захристії. Отже характер будівельної деревляної техніки вязаною системою при транспозиції муру в дерево вніс упрощуючі переміни і викликав чергову форму плану з трьох квадратів, яка відтак стала загальною підставовою формою тридільної церкви.

Відомі нам деревляні церкви в плані з трьома апсидами дають ось таку схему систематичного укладу (рис. 79)¹⁸⁷:

1. Прямокутні всі три простори церкви:
  - а) *прямокутні бічні апсиди*: Монастир Лішнянський (рис. 41), Комарно.
  - б) *бічні апсиди зо скісними східними стінками*: Гринів (рис. 86).
2. Гранчаста пресвітерія:
  - а) *прямокутні бічні апсиди*: Рудка 1693. р., Жовква (церква на Винниках), Лежахів (рис. 225, 261), Корениця, Потелч (ц. св. Духа, рис. 48, і ц. св. Тройці), Тучали 1680. р., Моранці, Підліски 1655. р. (рис. 11), Судова Вишня¹⁸⁸, Мостиська XVII. в.¹⁸⁹.
  - б) *бічні апсиди зо скісними східними стінами*: нам не відомі.
3. Гранчасті пресвітерія і бабинець:
  - а) *прямокутні бічні апсиди*: не відомі.
  - б) *бічні апсиди зо скісними східними стінками*: Камінка Струм. 1617. р. (рис. 87).

Крім цього ще в відміні — лише з одною апсидою бічною, прямокутною з півночі:

- а) *всі три простори прямокутні*: Кругель Великий (рис. 79, 88);

б) *гранчаста пресвітерія*: церква Чесного Хреста (рис. 40) і св. П'ятниці в Дрогобичі.

Чи існують ще інші можливі підваріанти, нам не відомо. Може пізніші дослідники їх ще знайдуть.

Звичайно бічні апсиди дерев'яних церков не мають ніяких вікон, ні дверей, та є получені з пресвітерією вирізом цілої або майже цілої стінки, лише в Комарні і Торках були стінки з одвірками. В Довгім (рис. 89) і в церкві св. Духа в Потеличі в полудневій апсиді нема сполуки з пресвітерією, зате тільки дверми з навою. У візантійських мурованих церквах в Україні є звичайно обі сполуки. В дереві обі сполуки неможливі з технічних причин, бо було би ослаблене вирізами найбільше обтяжене тягаром верха місце: зрештою нема місця на отвір з нави згляду на іконостас, що закриває усю східну стіну нави.

Притвір-бабинець. Поменшення бабинця аналогічно до пресвітерії, з якою стоїть він у звязку, сталося не відразу, бо є ще також плани, де бабинець задержав первісну ширину нави: Знесіння поч. XVII. в. ще з входом з полудня¹⁰⁰, Торки XVI/XVII. в. (рис. 90), Сихів п. XVII. в.¹⁰¹. Є також виїмковий випадок, де бабинець є поменшений, а пресвітерія займає ширину нави (Синевідсько-Вишне — рис. 91). Може бути, що це є упрощена сполука трьох апсид в один простір, тим більше, що власне по боках там є використане місце для потреб, яким служать захристія і паламарня.

Гранчастий бабинець. Є ще деякі відміни усталеного тридільного плану, що появились мабуть у звязку з особливими вимогами в монастирських церквах. Це є церкви з двома полігональними просторами, зо сходу і заходу. Найстарші цього роду двопресвітеріїні (двохорні) церкви є відомі з африканських базилік (Orléansville, Matifu, Dampous el Carita). Відтак була ця форма також у романському будівництві (Mainz, Worms, Laach, Trier). У Польщі відомий цей тип у лещинській колегіаті та в колишній, спаленій романській катедрі на Вавелі. У нас зо старокнязівської доби є відома така мурована церква св. Софії в Полоцьку (1044—66)¹⁰². Конкретні причини появи цієї форми остаточно ще нероз'яснені.

В українськiм дерев'янiм будiвництвi до нинi заховалася ще цiла низка таких церков. Ця форма прийшла до нас скорiше з вiзантiйської области, бо Молдавія, як частий посередник мiж Вiзантiєю й Україною має також пам'ятки цього типу церков (напр. Balinesti - Dorohoiu XV. в.¹⁰³). Рiшальчим чинником при появі у нас цiєї форми мiг бути також факт, що церква св. Софії в Царгороді, як здебільшого основний зразок церковного будiвництва, має власне таку форму головного простору (квадрат по середині і два пiвкола зо сходу й заходу).

Загально такі дерев'яні церкви не рiзняються впрочiм нічим від iнших церков і можуть мати всi рiзномоднi вигляди дерев'яної церкви. Характерною прикметою у них є лише план поземий. Нава цього плану

найчастіше є квадратна, але може бути також восьмибічна, а бабинець має полігональне закінчення пресвітерії. Така переміна сталася не лише в церквах тридільних з більшим квадратом по середині, але теж в церквах, які мають ще примітивний план, відомий нам з церкви-хати, тридільного прямокутника. В останнім випадку план є довгим прямокутником з двома розділовими стінами в середині, лише його чотири роги є стяті. Це свідчило б об тім, що ідея цієї форми прийшла в Україну в той час, коли щойно вироблювалася загальна форма плану деревляної церкви і вплинула на існуючі тоді найпримітивніші плани церкви.

Відповідно до засобів форм деревляного будівництва на Україні, це заокруглення бабинця і пресвітерії може бути випроваджене на два способи: півосьмибічником, або — дуже рідко — трапезом.

Плани церков з двома заокругленнями укладаються в осьтакій порядку (рис. 92):

1. Церкви з восьмибічним заокругленням:

а) *хатний план*: Мошногоря (рис. 93),

б) *тридільний план з квадратом нави*: Дрогобич — св. Юр (рис. 39), Камінка Струмилова (рис. 87), Рогатин (ц. св. Духа, рис. 144, і ц. св. Миколи), Войнилів¹⁹⁴, Черепин¹⁹⁵, Дубецько, Дашківці¹⁹⁶.

в) *план тридільний з восьмибічником нави*: Горохолна (рис. 102),

г) *план з трьох восьмибічників*: Тараща¹⁹⁷.

2. Церкви з трапезним заокругленням:

а) *хатний план*: Обарим (рис. 13),

б) *тридільний план з квадратом нави*: Курники¹⁹⁸.

Такий план церкви відповідав взаємній формальній кореспонденції пресвітерії й бабинця і міг повторятися опісля навіть тоді, коли затратились спеціальні вимоги монастирських потреб. В добі бароку ця форма стала вихідною площиною до дальших заокруглень просторів, аж до повного восьмибічника не лише в пресвітерії й бабинці, але й у наві.

Двері й вікна. Супроти того, що по східним церковним звичаям жінки стояли в церкві окремо від чоловіків, в церкві були окремі входові двері для жінок і для чоловіків. Первісні двері з хатньої традиції були до бабинця з полудня. Під впливом мурованих церков перенеслися вони відтак на захід. Чоловіки мали безпосередній доступ до нави особливими дверми полудневими в наві (рис. 39, 87). Звичайно ці двері були положені по самій середині стіни, але деколи також пересунені дещо ближче бабинця (Бусовисько, рис. 194).

Згодом, коли затерся звичай такого строгого розділу місць для жінок і чоловіків, головними спільними входовими дверми стали двері західні (або зо старих традицій полудневі) в бабинці. Тоді двері полудневі

56 в наві не раз для традиції, а не для практичного ужитку, ще будували, але вже щораз рідше. В новіших церквах вони вже зовсім затратились.

Деякі зміни відбулися опісля також у числі й укладі вікон. Під впливом мурованого будівництва збільшується число вікон у церкві. Нава одержує два вікна від півночі, пресвітерія одно ще від півночі, а бабинць три вікна: з півдня, півночі й заходу, що не раз так, як і східне в пресвітерії, буває округле. Іноді всі вікна бабинця і пресвітерії є округлі (Судова Вишня). В наві округлі віконця бувають лише вгорі в заламах верха, у стінах зрубу ніколи.

Розвій тридільного плану. На основі вище виведеної аналізи подробиць плану української деревляної церкви приходимо до таких висновків: тридільний план деревляної церкви, хоча генетично зв'язаний з візантійським будівництвом, виявляє чималій зв'язок також з хатнім планом. Квадратові простори, взаємне відношення просторів, положення дверей і вікон, еволюція внутрішньої силовуки всіх трьох просторів та засіб техніки — все те в'яже деревляний церковний будинок із будинком хатнім. Муроване візантійське будівництво дало рамки, але зміст у ці рамки внесло народне будівництво.

Зростаючі впливи мурованого будівництва спрямували розвій тридільного плану на нові шляхи та витворили чергові його відміни. Накопець впливи бароку перестиглизували складові простори плану відповідно до мистецьких засад цього стилю. Отож розвій тридільного плану представляється в головних нарисах так (рис. 94):

1) План хатній: квадрат по середині і два прямокутники з боків: Кульчиці (д. сс. Флора й Лавра)¹⁹⁹, Кропивник Старий (рис. 81).

2) План зложений з трьох рівних квадратів: Сопіт (рис. 83), Ямельниця, Скородне (рис. 84).

3) План зложений з квадратної нави і прямокутного бабинця, а в пресвітерії з двома стінками в середині, що відділюють простори бічних конх (рис. 94)²⁰⁰.

4) План зложений з квадрату нави, меншого квадрату бабинця і прямокутника пресвітерії, з двома стінками в середині, що відділюють простори бічних конх. Тут в найпримітивніший спосіб проявився вплив трьох апсид візантійської церкви, а простір бабинця зменшився по аналогії до зменшеної пресвітерії: церква в Лісковатім (рис. 85).

5) План зложений з трьох квадратів, більшого по середині і менших по боках, а простори бічних конх є скорочені, зн. зближені до форм мурованої церкви: Манастир Лішнянський (рис. 41) і Гринів (рис. 86). — Відміною цього плану є план зложений з двох менше-більше рівних квадратів нави і бабинця: Знесіння (рис. 94).

6) План зложений з трьох квадратів, більшого по середині і менших зо сходу й заходу. Це типовий план деревляної церкви, що повстав через пропущення бічних конх. Таких церков дуже багато: Бахновата (рис. 35), Доляжки, Росохац, Кривка (рис. 95), Гниза, Висоцько Нижнє (рис. 44), Турка (3 церкви), Соколїка, Гвоздець, Новосілка-Кут, Крушельниця (2 церкви), Матків (рисунок 96), Сколів (рисунок 97), Ростока (рисунок 98), Тисовець, Тухолька, Вижлів, Кальне, Рожанка Вижня, Мельничне, Черчик, Голів, Мужилівичі, Сулятичі, Коцурів, Уґерці Заплатинські, Лопушна, Бусовисько (рис. 26), Недільна, Лінїна Мала, Ровень, Гошів, Ступосяни, Царинське, Волосате, Хревь. (рис. 36), Молотів, Лоні (рис. 74—5), Полянїця, Присліп, Лузьки, Берлоги, Зарубинці (рис. 99), Подусів, Дусалів, Клішівна, Париси, Радруж (рис. 100), Урмань, Орове, Колпещ, Пїлбуж, Кришїця, Плугів, Утішків (рис. 49), Трудовач Гологірський, Коропець, Красносільці, Ятвяги, Маґера (всл. передмістя), Стиборівка, Трійця, Нагуєвичі, Старе Село²⁰¹, Ладомірова, Бистра-Крайна, Кострипи, Дара, Студене Вижнє²⁰², Ужок, Суха, Вішка, Перехресна, Гусна²⁰³, Чемериси, Хутори Старі і Малі, Полонне (ц. Усп. Пр. Б.)²⁰⁴ і інші. — Відмінами цього плану є плани церков у Кружловій і Яловій²⁰⁵, у яких збереглися по части традиції старшої конфігурації просторів — у Кружловій у бабинці, а в Яловій у пресвітерії (рис. 94).

7) План зложений з квадрату нави, меншого квадрату бабинця й меншої гранчастої пресвітерії. Це є перша спроба заокруглювання простору, дуже популярна в деревляних церквах: Маґера (ц. св. Юрія), Лопатня, Волиця Деревлянська, Тинів (рис. 213), Підлишці, Сасів (рис. 29), Кути (рис. 101), Переволочна, Боложинів, Юськовичі, Підлися, Фирліївка (ц. на Мармазівці), Соколівка (тепер перенесена до Вільшанки Малої), Красне, Лисовичі, Белеїв, Щирець, Вороблячин, Турка (ц. середня), Сянки, Вовче (ц. долішня), Малнів, Жиравка, Сприня, Стара Сіль (дві церкви), Налиби, Викоти, Солець, Глинсько (ц. Усп. Пр. Б.), Кошелів²⁰⁶, Гряда, Дорогошів Малий, Яжів Новий²⁰⁷, Тополя, Новоседлиця²⁰⁸, Печанівка, Камінь, Полонне (ц. Преобр.)²⁰⁹, Чистопади²¹⁰, Городок (ц. Миколи)²¹¹, Ціпки²¹², і інші. — Відмінами цього плану, що відповідають варіантам попереднього, є церкви в Торках і Синевідську Вижнім (рис. 91).

8) План зложений з восьмибічника нави, квадрату бабинця і гранчастої пресвітерії. Тенденція заокруглювання просторів заняла тут середущий квадрат. Могло це статись під впливом восьмибічного верха, до форм якого пристилізовано його підбудову. Такий план є рідкою появою в деревляній церкві, проте він стрічається від Бойківщини до Поділля обабіч Збруча: Ясінка Масьова (рис. 27), Угорці (рис. 54), Буськ²¹³, Чортків-Вигнанка, Трійцїля, Полонне (ц. св. Трійці), Синява. — Варіантом його може бути план зло-

58 жений з восьмибічника нави й двох квадратів по боках: церкви в Стецевій і в Івашківці.

9) План зложений з восьмибічника нави та гранчастих пресвітерії й бабинця. План цей є найбільше поширений на Придніпрянщині: Мошурів²¹⁴, Соловійівка²¹⁵, Левківка²¹⁶, Корнина, Зіньків (ц. св. Михайла)²¹⁷, Грипцинци, Веремя, Ягольниця, Горохоліна (рис. 102). — Варіантом цього плану, більш поширеним у Галичині є план з квадратом нави та гранчастими пресвітерією й бабинцем: Рогатин (ц. св. Духа, рис. 144, і ц. св. Миколи), Войнилів²¹⁸, Черешин²¹⁹, Дубецько, Пилява, Болячів, Дашківці²²⁰, а з деякими іншими додатками в Дрогобичі (св. Юр, рис. 39) і Камінці Струмилової (рис. 87).

10) План зложений з восьмибічника нави і гранчастих пресвітерії і бабинця з додатком скісних стінок у прямих кутах пресвітерії й бабинця, через що ці простори перемінюються на повні восьмибічники: Привитів на Волині²²¹. Галичина таких планів не знає.

11) План зложений з трьох повних восьмибічників, більшого по середині і менших по боках. Барокова ідея заломання площ розвинулася тут до остаточних границь. Рівнож і цього плану Галичина не має, а відомі є вони лише на Придніпрянщині: Тараща, Винниця Стара (ц. св. Миколи)²²², Сverdликів²²³, Конела, Вишопіль²²⁴. Всі оці церкви походять з XVIII. в.

Крім цієї черги розвою плану деревляної церкви є ще друга, яка держиться більш первісного примітивного плану хати. Ці другі плани вже дуже рідкі в деревлянім церковнім будівництві, але мають всеж своє значіння, бо рівнож ведуть поступенно від плану хати (рис. 94).

1—2) Дві перші стадії є спільні з першою чергою розвою.

3) План форми довгого прямокутника, розділеного на три квадрати, при чому квадрат пресвітерії є заокруглений гранчасто: Безбуди (рис. 103), Дашівка (рис. 104).

4) План форми довгого прямокутника, розділеного на три квадрати, при чому квадрати пресвітерії і бабинця є гранчасто заокруглені: Мошногір'я (рис. 93).

Розвій цього примітивного плану є аналогічний до головної черги, бо одна мистецька сила формувала розвій усього деревляного будівництва. — Більшина побічних варіантів першої черги є посередньою ланкою поміж обома чергами, бо вони мають почасти признаки форм розвинених, а почасти звязок із старими формами. Таблиця розвою тридільних планів (рис. 94) подає лише головні відміни цього плану і найчастіші в деревлянім будівництві. Є ще низка таких планів, що мають невеличкі, несуттєві зміни в величинах поодиноких складових просторів. Ці плани не суперечать загальному розвовому образіві.

3. УЧАСТЬ ВІРМЕНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА.

Сусідство Вірменії з високо розвиненим християнським будівництвом також завважило на формуванні старого українського деревляного будівництва. Можливість вірменсько-кавказьких впливів допускає за Стржиговським також Ф. Шміт. Він подає кілька подробиць цих впливів. Ролью посередництва приписує він Тмутороканській Русі, що була найбільше висунена на схід і вела живі торговельні зносини зо Сходом. Стржиговські при розгляді українського деревляного будівництва не видвинув вірменських впливів на Україну в належній мірі. Хрестовидні форми вірменського будівництва в українському деревляному будівництві прийняв він за традиційно старші в Україні, що збереглися через нерозривну традицію з круга північного арійського будівництва, а не за такі, що виійшли з пізніших впливів Вірменії.

Доказати нерозривні арійські традиції у формах деревляного будівництва в Україні покищо годі. Правдоподібніше прийняти можливість впливів вірменських з причини сусідства і звязків, а передовсім тому, що заки в Україні були християнські святині, у Вірменії вже високо розвинулось муроване будівництво. І коли годі відмовити деякого впливу Вірменії на далеко віддалений Захід, то тим більше треба допустити можливість цього впливу на найближчого сусіда на північному заході. Чи вплив Вірменії ішов на Україну враз з муром і дерево вже наслідувало муровані церкви, або чи вірменські форми перейшли безпосередньо в дерево, чи може одночасно і в дерево і в мур, супроти недостатчі літературних вісток і браку інвентаризації пам'яток мистецтва на Україні та докладніших дослідів у цім напрямі, годі покищо виказати.

Побіч Тмуторокані ролью посередництва між Україною й Вірменією міг відограти також Херсонес, який мав церкви з вірменськими планами. Про звязки Херсонесу з Вірменією вказують вірменські написи, які знайдено в херсонеських церквах²²². На Україні були численні вірменські торговельні оселі, передусім на Кримі та в Галичині ще від княжих часів. Вони то власне могли бути звязковими в передачі будівельних форм вірменської архітектури на Україні. Доказом цього є між іншим вірменська церква у Львові (XIV. в.) і церква св. Пантелімона в Галичі к. XII. в., якої романщина була ближча вірменській „романщині”, аніж західній. Зрештою вірменські форми могли приходити на Україну також за посередництвом Царгороду, який рівнож Вірменії завдячував деякі форми своєї архітектури.

Поруч цих впливів могли бути також грузинські, бо хоча знаємо вже депо будівництво вірменське, то деякі опубліковані матеріали грузинського будівництва дають нам багато підстав до признання також його впливів на українське будівництво, тим більше, що Грузія блища до України ніж Вірменія. Зрештою оба будівництва є собі дуже близькі.

За найбільше типову й інтересну форму плану вірменської церкви Стряжівоскі уважає план хрестовий у різних комбінаціях укладу складових просторів і з різними формами цих просторів.

За походженням хрестових форм в Україні зо Сходу, а не з Заходу промовляє передусім їх топографія (Наддніпрянина і Гуцульщина). В будівництві західних сусідів України до часів бароку ці форми є дуже рідкі; щойно барок поширив у них хрестову форму плану, однак не розповсюдив її так широко, як це було на Україні. Дуже рідкі середньовічні хрестовидні ротунди західних сусідів України (Польщі), багато дослідників визнає за східні походженням. Численні варіанти хрестового плану в українському деревляному будівництві мусіли мати на свій розвій вистарчаючий час. Слід думати, що вже в княжих часах була хрестова форма плану в дереві.

Україна має два роди хрестових деревляних церков: Один з них має по середині більший квадрат, до якого з чотирох боків прилягають чотири менші квадрати (Konchenquadrat), а другий рід хреста — це схрещення двох довгих прямокутних нав так, що в той спосіб повстає п'ять собі рівних квадратних просторів (Vierpass). Оба типи хрестового плану відомі вже в старім мурованім будівництві України: перший є в Сутківцях XV/XVI. в., а другий ще в Херсонесі в найстарішій церкві (IV/V. в.) і в найстарішій церкві з княжих часів у Львові (XIII/XIV. в.) в ц. св. Николи²²⁶.

Хрестовий план з більшим квадратом по середині й меншими квадратами по боках. — Оборонна мурована церква в Сутківцях²²⁷ має квадрат по середині, а з чотирох боків півокруглі простори. Найстарші такі плани, як виходить за Стряжівоским, відомі у Вірменії (Мастара). Церква в Сутківцях помімо деяких признаков часу свого повстання (пізний готик у склепінню і в причілках даху нави) може знайти своє вияснення лише в зв'язку з впливами Вірменії. Січинський думає, що цей тип вийшов з Вірменії, але прийшов до нас поворотним шляхом з Заходу, бо хоча знаний він у деревлянім будівництві, в збережених пам'ятках почавши від XVII. в., то муроване будівництво княжих часів цього типу не знало. Проте треба обстоювати радше за прямим вірменським походженням цієї форми, бо ж найближчі наші західні сусіди цього типу не знають, тимчасом в Україні є він у дереві дуже поширений, що свідчить за старшими традиціями. В сутківській церкві є ще одна подробиця, яка може бути вияснена лише на підставі вірменського будівництва. Є це чотири невеликі наріжні вежечки (матешники) в чотирох кутах нави, які мають більше конструкційний аніж декоративний характер. Порівняння з аналогічними вежечками церкви св. Гріпсімі в Вагаршалаат²²⁸ перекопує нас ще більше про залежність форм сутківської церкви від Вірменії.

Техніка дерева змінює в деревляній церкві півокруглі простори на прямокутні, хоча не бракує рівнож прикладів на заокруглені (гран-

часті) простори цього плану в дереві. Дерев'яні церкви цього типу, зложені в плані з самих квадратів, є відомі передусім на Гуцульщині. Але збереглися також у дерев'яних церквах плани зовсім аналогічні до вірменських і до церкви в Сутківцях, значить з квадратом по середині й гранчастими всіма раменами. Частіше маємо форму, що виводиться з попередньої, напр. церкву в Яришеві 1760. р., де середуний квадрат перейшов у восьмибічник. — Ось відміни цього плану в дерев'яних церквах (рис. 105):

1) План із самих квадратів: Десятин²²⁰, Дора, Ясіня²²⁰, Кляждів²³¹ — всі з XVIII. в.

2) Пресвітерія гранчаста, а решта просторів квадратів: Люблинець Новий (рис. 106).

3) Гранчасті три рамена: східне, полудневе і північне: Чуднів²³².

4) Гранчасті всі рамена: Лебедин²³³, Ново-Ропськ²³⁴.

5) Восьмибічник по середині і прямокутні всі чотири рамена: Паланка 1675. р. (п. Ямпіль)²³⁵.

6) Гранчасті всі чотири рамена й восьмибічник по середині: Яришів²³⁶.

7) Гранчасті східне й західне рамя, восьмибічник по середині і повні восьмибічники з полудня і півночі: Сінява²³⁷.

Варіанти цього плану мають бічні рамена, всі чотири або лише два: полудневе і північне, зредуковані до прямокутників.

1) Зредуковані чотири рамена:

а) *квадрат по середині*: Татарів (рис. 107).

б) *восьмибічник по середині*: Вирів (рис. 108), Яблонів.

2) Зредуковані два рамена:

квадрат по середині: Микуличин (рис. 109), Лагодів.

План із зредукованими чотирма раменами стоїть найближче до вірменського, бо має аналогічні пропорції складових просторів. Можливо, що прямокутні простори рамен хреста перемінилися шойно відтак на квадрати, подібно як це сталося в тридільних церквах. Причиною цього в обох випадках могло було побільшення числа верхів. Верхи потребували квадратних підбудов.

Муровані первозори цього плану не мають таких багатих відмін тому, що відміни в дерев'яних церквах повстали по аналогії до форм інших типів плану дерев'яної церкви. Хрестові плани цього типу звичайно не мають вже більше ніяких первісних просторів додаткових у дерев'яних церквах, одного церква в Терпилівці (1781. р.) має по боках пресвітерії два прямокутники (захристі), збудовані одночасно з цер-

62 квою (рис. 115). Цими додатковими просторами нагадує вона децю вірменську церкву в Мастара (рис. 105).

Хрестовий план з пяти рівних квадратів. — Основним планом цієї хрестової форми є грецький хрест, зложений з пяти рівних квадратів. (Бічні рамена цього плану можуть бути також деколи майже квадратними прямокутниками). Відміни цього плану повстали через заокруглення деяких або всіх рамен. Муроване будівництво вірменське має всі відміни цього плану у своїх пам'ятках (рис. 11). Отже план з прямокутників має церква в Aschtarak²³⁸, з заокругленим одним східним раменем ц. св. Стефана в Lmbatawank²³⁹, з заокругленими трьома раменами церква в Mahmudschuk²⁴⁰, а з заокругленими всіма раменами церкви в Sarindsch, Agrak, Ani, Chtskonk²⁴¹.

В Херсоневі були такі церкви, у двох відмінах, з прямокутними просторами і з заокругленою пресвітерією. Третій план цього типу з Херсонесу, з яким можна також поставити в зв'язок дерев'яні церкви — це ротунда окружена трьома півколами конх й одним прямокутником.

У дерев'яних церквах знаємо досі такі відміни планів цього типу (рис. 113):

1) План зложений з квадратів: Підгірці (рис. 30), Рожнів, Липиця, Тростянець, Трійця і інші.

2) План з гранчастою пресвітерією, а рештою просторів прямокутних: в дерев'яних церквах у чистій формі досі не залатований, лише в децю розбудованім плані. Мурований прототип цього плану є в найстаршій церкві Херсонесу.

3) План з трьома гранчастими раменами й західним прямокутником (Trikonchos): Синевідське Нижнє (рис. 111), Тужилів, Тисів, Креховичі, Липовиця, Пійло, Ясінь, Перегінське.

4) План з чотирма гранчастими раменами (Tetragonchos) Ходорів²⁴².

З уваги на те, що заокруглені простори транспонуються в дереві первісно прямокутно, прототипами цих планів у дерев'яній церкві не мусять бути точно ті самі відміни планів вірменських церков. Триконхос відповідає в дереві варіантові 3), але тетраконхос може відповідати варіантам 1), 4), 5). Варіант під 1) може відповідати зовсім аналогічній мурованій формі, що її маємо в будівництві херсонеськім, але й також усім мурованим варіантам.

Хрестовий план з перехрещених двох довгих нав не завжди розпадається на пять рівних квадратів. Деколи північне й полудневе рамя є виразним прямокутником, що довшим боком прилягає до осереднього квадрату. Тоді весь план має витягнену форму. Залозецький думає, що це сталося під західним впливом, а саме під впливом бароку. На нашу думку треба би пересунути час повстання цього видовження в дерев'яних церквах ще перед барок і ренесанс. Такі видовжені хрестові плани

є відомі ще в старім вірменському будівництві, а у нас має загальну форму такого плану церква княжих часів св. Николи у Львові.

Крім скорочених рамен південного й північного, можуть бути також скорочені всі чотири рамена з різними відмінами гранчастих закінчень, подібно як в першій типі хрестового плану. Ось відміни цих планів (рис. 113):

1. Скорочені два рамена:

- а) *всі простори прямокутні*: Сливки (рис. 116), Цінева, Лдзіне, Князівське (рис. 76), Спас, Тулова, Ямне²⁴³.
- б) *гранчасте східне рамя*: Сільце, Бортники.
- в) *гранчасті три рамена*: Надвірна²⁴⁴.

2. Скорочені всі чотири рамена:

- а) *всі простори прямокутні*: Ворохта, Ясіня-Плитовате²⁴⁵.
- б) *гранчасті три рамена*: Слобода Болахівська (рис. 110).

Двятипростірний план: Хрестовий план із перехрещених двох нав розвинувся на план девятипростірний через добудову просторів поміж раменами (рис. 113). Звичайно ці добудовані простори є де-що менші від просторів самого хреста. Такі церкви знає лише лівобережна Україна, в Галичині є відома лише старша стадія з розвою цієї форми, семипростірна, з прибудованими просторами (захристіями) по боках пресвітерії. Девятипростірних церков в Галичині нема. Є також хрестові плани лише з одною прибудівкою біля пресвітерії. Таких церков є досить в Галичині та по обох боках Дніпра.

Стржиговські, на підставі здогаду немовто девятипростірний план церкви має чотири підпори внутрі під головною банею, вважає цю форму плану за найстаршу в Україні, що традиціями сягає арійських часів і має звязок зо святинею вогню. З цим годі погодитися, бо деревляних церков з чотирма підпорами в Україні нема. Лише муровані церкви України мають чотири підпори внутрі, та ці церкви не повстали під впливом деревляного будівництва. У подробицях є вони південного-візантійського чи східного-вірменського типу.

Девятипростірні деревляні церкви можна ставити в звязок із подібною формою церков вірменських і з одною з церков у Херсонесі, що мають план хреста вписаного в квадрат, при чому східне рамя хреста є заокруглене і виступає поза рами квадрату. План херсонеський є під впливом східного будівництва, але чи українські деревляні церкви є відгомном традицій цих впливів, що могли зберігатися не лише в деревлянім, але й в мурованім будівництві в Україні, годі про це твердити без окремих дослідів. Може це бути також нова розвоєва форма хрестового плану. Коли приймаємо, що хрестові плани в українськім будівництві появились під східними впливами, то мусимо припускати, що ці впливи дали також всі відміни хрестового плану з прибудівками, бо ж хрестові

64 вірменські церкви мають також 1—2—4 прибудівки між раменами хреста (Sagindsch, Agrak, Chtskonk, рис. 112).

Систематика форм девятипростірних планів деревляної церкви представляється подрбно так (рис. 113):

1. з дев'яти квадратів: Медведівці²⁴⁶.
2. з гранчастими раменами хреста і квадратними прибудівками: Катеринодар²⁴⁷.
3. з гранчастими раменами хреста і гранчастими прибудівками: Новоселиця (Новомосковськ)²⁴⁸.

Варіанти з одним і трьома гранчастими раменами покищо невідомі.

Семипростірний план деревляної церкви нагадує децю план церкви св. Николи у Львові XIII/XIV. в., де від сходу бічні рамена хреста мають свої апсиди аналогічні до апсиди головної. Годі встановити, чи є який зв'язок між семипростірним планом деревляної церкви, а триапсидальним планом хрестовим. Правдоподібно нема, бо може була би заховалася в деревляних церквах злука дверми або отвором між прибудівками та бічними раменами. В церквах деревляних прибудівки мають злуку лише з пресвітерією, тому можна припускати, що ці плани є залежні від зовсім аналогічних планів вірменських (рис. 112).

Семипростірні плани мають досить багатий розвій варіантів, передусім зо становища оформлення прибудівок. Ці плани поділяються на три групи відповідно до основних форм пятипростірних (рис. 113):

А. Всі чотири рамена рівні, а прибудівки менші від головних просторів:

1. з трьома гранчастими раменами та прямокутними добудівками: Дуба, Дубшара, Вільхівка.
2. з чотирма гранчастими раменами та прямокутними добудівками: Ромен²⁴⁹.

Б. Скорочені два рамена, південне і північне:

1. прибудівки зрівнані зо стінами бічних рамен, а від сходу коротші:
  - а) всі простори прямокутні: (невідома).
  - б) східне рамя гранчасте: Мислів, Климець (рис. 117).
2. прибудівки зрівнані зо стінами рамен бічних і східного: Вікно (рис. 114), Фитків.
3. прибудівки коротші від рамен:
  - а) всі простори прямокутні (не відома).
  - б) східне рамя гранчасте: Нінів Долішній.

В. Всі чотири рамена скорочені:

прибудівки коротші від рамен: всі простори прямокутні: Вітвиця.

Не відомо чи дерев'яне церковне будівництво використало ще й інші можливі варіанти укладу просторів в семипростірній церкві, що могли б міститися в границях закреслених розвоюм цього типу плану. У нашому розгляді є взяті під увагу лише прибудівки первісні в будові, а не добудовані пізніше. Але й пізніших прибудівок не можна зовсім легковажити, бо вони ставали вихідними спробами до нових комбінацій в укладі плану, та різних варіантів, які згодом усталювалися.

Хрестові плани з одною прибудівкою можуть мати ті самі варіанти, що плани з двома прибудівками.

4. УЧАСТЬ АТОНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА.

Багато різних думок викликав тризрубний план церкви з малими прибудівками від півночі й полудня для крилосів. Цей план має зв'язок з архітектурою атонською, проте звичайно вважали його за хрестовий план із зниділеними бічними раменами хреста. Мокловські виводив із знидіння бічних крил хреста типовий для українського будівництва тридільний план церкви²⁵⁰. Подібної думки є й Залозецький. Він також вважає, що тридільний план церкви (Студене) з уложеними просторами на довгій осі та з підкресленим центральним простором, розвинувся з плану хрестового, чисто центрального (Ясіня), під впливом західного будівництва²⁵¹. На тридільно-центральному плані церкви мало зложитися візантійське будівництво своєю осередністю, а західне будівництво (базилика) своєю довжиною тенденцією.

Крилоси. Атонські впливи є видні в тридільному плані церкви з простокутних або гранчастих просторів, в якому квадрат нави має з півночі й полудня по одній прибудівці. Ці прибудівки це наслідування бічних конх-крилосів в атонських церквах²⁵². Поділля (обабіч Збруча) має чимало мурованих церков з цими бічними крилосами²⁵³. Такі церкви появились на Україні під впливом молдавської архітектури²⁵⁴, куди вони прийшли через Сербію з Атону²⁵⁵ (рис. 119).

Нині ці бічні крилоси не лише затратили своє практичне значіння, може тому, що вони первісно служили мабуть спеціальним монастирським цілям, але навіть загубили свою назву. Їх називають тепер звичайно капличками, хоч нема там звичайно ані престолів, ані ікон. Але в візитаціях XVIII. в. находимо низку вісток про церкви ще й нині існуючі, з назвами цих бічних просторів: церква в Поздязчі (рис. 118) має: "...kryłosow dwa z okienkami okrągłemi w okienku prawego kryłosa prąd żelazny nasiekany..."; церква в Торках (рис. 90): "...kryłosy dwa, prawy u lewy, w obydwóch okna z kratkami żelaznymi..."; церква в Дусівцях (рис. 123): "...kryłosy dwa w których po jednym okienku..."; ще виразніше це сказано про церкву в Вишатичах: "...kryłosów dwa per modum kapliczek po jednym oknie z kratkami żelaznymi..."²⁵⁶.

В атонських церквах ці крилоси є внутрі завсіди округлі, а зовні округлі або гранчасті. В дереві ці форми є передані на два способи: прямокутником-квадратом і гранчато-полігоном. В деревляній церкві ці крилоси є присунені до іконостасної стіни в той спосіб, що продовжена східна стіна наві з півночі й полудня є одною бічною стінкою крилосу.

Церкви з крилосами мають такі відміни складових форм просторів (рис. 120):

А. З прямокутними крилосами:

1. *Прямокутні головні простори*: Топільниця Долишня (рис. 160) і Топільниця Горішня (рис. 225)²⁵⁷, Долина (ц. св. Николи — рис. 121), Гавловичі²⁵⁸, Туре (рис. 122).
2. *гранчата пресвітерія*: Дусівці (рис. 123), Поздяч, Ісаї (рис. 124), Унятичі (рис. 125), Торки (рис. 90), Тилич²⁵⁹.

Б. З гранчастими крилосами:

1. *гранчата пресвітерія*: Довге (рис. 89), Долина (ц. Пр. Діви)²⁶⁰, Ревна²⁶¹.
2. *гранчасті пресвітерія і бабинець*: Дрогобич (св. Юр, рис. 39).

Комбінації гранчастих крилосів з чисто прямокутними головними просторами церкви, а також прямокутних крилосів з гранчастим бабинцем є певідомі.

Церква в Ревні на Буковині має дещо інший уклад крилосів, там вони по середині північної й полудневої стіни, як у церквах атонських, а не такі як у галицьких церквах зрослі з іконостасною стіною.

Крилоси-каплиці. — Згодом, коли затратилась давня практична потреба крилосів, вони значно побільшуються і стають каплицями. План перемінюється в „хрестовий”. Залишається всетаки одна подробиця, яка різнить такий план від типових хрестових планів, а саме пересунене положення бічних просторів ближче пресвітерії, те саме, яке мали крилоси. В хрестових церквах бічні простори є уставлені завсіди по середині. З побільшеними крилосами-каплицями відомі нам церкви в Яблінці Вишній з XVII в. (рис. 126) і Волосянці з поч. XIX в. Ця переміна могла поветати підо впливом церкви хрестового плану.

Апсиди. Атонські церкви крім бічних конх-крилосів у наві мають ще й бічні конхи біля пресвітерії. Більшість згаданих вище церков має пресвітерію без цих бічних конх. Лише церкви — в Дусівцях 1641 р. (рис. 123) і в Довгій 1723 р. (рис. 89) мають типовий план атонських церков з бічними апсидами побіч пресвітерії. Решта відомих нам таких церков має дещо змінений уклад додаткових просторів (рис. 120): Церква в Унятичах має бічні апсиди зрівнані від півночі й полудня зо стінами крилосів, бо звичайно бічні апсиди є звязані зо стінами наві.

Церкви в Торках і Дрогобичі (св. Юр) мають лише по одній бічній (північній) апсиді, а церкви в Топільниці Долішній і Горішній та в Турю теж по одній (північній), але примітивнішої розвязки, як в Лісковатім, де східна стінка бічної апсиди є зрівнана зо стінкою пресвітерії. Крім цього церква в Топільниці Долішній і в Турю має цю бічну апсиду злучену зо стіною нави, а церква в Топільниці Горішній зо стіною крилоса, як в Унятичах. Інші церкви мають план уже упрощений, без бічних апсид побіч пресвітерії. Це упрощення сталося ще в мурованим будівництві Молдавщини, а за ним і в українських мурованих церквах.

Впливи з Атосу прийшли розмірно пізно й тому поза подробицею крилосів не внесли ніяких інших поважніших змін. Вони лише доповнили старі усталені форми. Точно годі дослідити, коли дійшли в Україну впливи форм атопського будівництва, але за збереженими пам'ятками можна би вносити, що мабуть не вчасніше XV. в. (Зінків 1521 р.)²⁶². У XVI. і XVII. вв. поширюються форми атопського плану, а в XVIII. в. церкви з атопськими прикметами появляються вже лише спорадично. З поступневим занепадом манашого життя занепадали й форми манастирського будівництва.

Впливи плану з крилосами зайшли далеко аж на західну етнографічну границю (Гавловичі, Тилич, Команьча — деревл. церкви; Замокость — муров. церква).

5. УЧАСТЬ ЗАХІДНЬОГО БУДІВНИЦТВА.

Українське церковне деревляне будівництво формувалося спершу під сильними впливами Полудня і Сходу при рівночасному співуділі народнього будівництва. Західні впливи зовсім не доходили до голосу в плані деревляної церкви — ані в добу стилю романського, ані готичького, ані навіть ренесансу. Вони діяли дещо лише на окраях етнографічної території, що сусідувала з чужинною. В глибині краю ці впливи не помітні, бо наряд держався старих традицій, які окреслювали його національно-релігійно-культурну самобутність і окремішність від культури Заходу. Та все таки згодом після занепаду Візантії Захід силою факту став одинокою діючою зовні силою. Часи бароку принесли вже багато нового зокрема в мурованому, та згодом і в деревляному будівництві.

а. Творчі впливи.

Дводільні плани. Про творчі впливи Заходу в поземих планах української деревляної церкви можна би говорити лише у відношенню до принагідно й рідко вживаного дводільного плану, що його подибується частіше на західних етнографічних окраїнах української землі, передусім на Лемківщині й на Закарпатті. Тут і там стрічається цей план в Галичині й на Правобережжі. Можна би однако думати, що

68 дводільні плани є лише упрощені під впливом західним з тридільних, бо вони мають чимало спільного з тридільними церквами. Ці дводільні є звичайно невеличкими будиночками, найчастіше дочерніми церквами-каплицями. План такої церкви складається з двох просторів, які все таки не мають форми видовжених прямокутників, як це є на Заході, але традиційні для українського будівництва квадрати, або майже квадрати.

Оскільки дводільні плани українських церков були б залежні від західних впливів, то можна б їх ставити у зв'язок із провінційальними скромними польськими, а на Закарпатті семигородськими костелами, Галицькі дводільні церкви є мабуть в деяких випадках вислідом впливу щойно барокових костелів на українській етнічній території. На Закарпатті ці дводільні плани може сягають ще пізно-готицьких часів.

Під впливом перемін, що відбувались відтак в усім деревлянім будівництві й ці два простори одержують полігональні заокруглення, аналогічні до форм плану церков тридільних. Отже маємо тут такі відомі покищо плани (рис. 127):

1) План зложений з квадрату нави і прямокутника пресвітерії рівної ширини з навою; отже план, який є близький примітивному планові первісної церкви-хати: Підгородці пов. Сколе.

2) План з двох квадратів різної величини: Руське (рис. 128), Глишєско (рис. 129), Прислоп²⁶³, Буяків²⁶⁴.

3) План з квадратом навою й полігональною пресвітерією: Гарбарі коло Яворова (рис. 130), Герварто²⁶⁵.

4) План з восьмибічною навою й квадратом пресвітерією: Торговиця²⁶⁶.

5) План з восьмибічною навою й полігональною пресвітерією: Верхрата (?)²⁶⁷.

6) План з двох восьмибічників: Гнильці, Сніжки²⁶⁸.

На тому вичерпувалась би евентуальна участь Заходу в концепції плану деревляної церкви.

б. Перетворчі впливи.

Щойно в часи бароку в XVII. в. західні впливи стали проникати в усі ділянки нашого життя, отож і в деревляне будівництво. Та всеяк барок не приніс тут засадничих змін, що радикально переменяли б вже установлену основу будівництва в плані й елевациї, бо типова тридільність і хрестовидність остали дальше.

Барок зо своїм головним мистецьким засобом в архітектурі, а саме світлом і тінню в заламаних площях, переменяв прямокутні простори церкви на восьмибічні. Всі простори в деревляній церкві були первісно прямокутні в плані; гранчастими були вони лише там, де наслідували

заокруглені простори муру в пресвітерії, або в бабинці. Восьмибічники були вже віддавна також у верхах. Барок не лише зачав заміняти чотирибічник в верхах восьмибічником, але пристосував його послідовно навіть у плані. Отож майже всі форми плану тридільного і хрестового підо впливом бароку одержали гранчасті закінчення своїх складових просторів (рис. 258). Восьмибічники в плані вийшли з усього зовнішнього вигляду церкви. А цей змінений підо впливом бароку зовнішній вигляд церкви потягнув за собою одночасну зміну у формах плану. Сталось це передусім на Придніпрянщині, де барок виявив більшу силу впливу як у Галичині.

Тридільна церква з трьох квадратів перемінилась поступово в три побіч себе за рядом уставлені восьмибічники. Довільна церква підо впливом цієї самої мистецької ідеї рівнож перемінилась остаточно в два повні восьмибічники. Хрестова церква мала вже заокруглення, що випливали із наслідування відповідних форм мурованих будинків. Барок послідовно доповнив ці заокруглення (гранчастість) у всьому плані. Церква дев'ятипростірна, що має в основі хрестовий план і що вже мала здавна заокруглення рамен хреста, одержує ще заокруглення зовнішньої грани в межираменних прибудівках.

Інші стилі після бароку не вплинули нічим помітним на формування поземого плану деревляної церкви.

ЗОВНІШНІ ВИГЛЯДИ ДЕРЕВЛЯНИХ ЦЕРКОВ

Розподіл планів церкви було можна перевести на підставі їх походження з будови народної, церкви візантійської, вірменської, афонської, західної. Однак в розгляді зовнішніх виглядів української деревляної церкви можна це зробити лише в деякій мірі, бо первісні основні плани збереглися традицією в своїх основах до нині майже без змін, зате надбудова плану підпала найрізноманітнішим трансформаціям. І так напр. форма західного плану не мусить мати в українській церкві також західну надбудову, але вона може мати цю надбудову таку саму, як церква з планом візантійського походження. Супроти цього загальну орієнтацію в формах зовнішнього вигляду церков може нам дати не стільки стилістично-формальна аналіза, скільки систематика форм.

Що до кількості і якості верхів українське церковне будівництво є дуже різноманітне. Кількість верхів української деревляної церкви не переходить числа дев'ять. Але що до якості, то тут комбінуються чотири- і восьмибічні форми аж до п'яти заломів. Коли ж скомбінувати якість верхів з їх числом, то одержується велике багатство варіантів в українському церковному будівництві та широкі межі його розвою.

Зовнішній вигляд церкви, що до кількості верхів не є тісно залежний від плану. Деревляні церкви є одно-, дво-, три-, п'яти- і дев'яти-верхі. З виїмком п'яти- і дев'ятиверхих, що конечно потребують хрестового плану, церкви одно-, дво- і триверхі можуть мати всі можливі відміни плану тридільного, а одно- й триверхі ще й хрестового. Осібну групу, досі в дослідях легковажену, творять церкви дахові, без верхів.

А. ДАХОВІ ЦЕРКВИ.

Церкви з планом хати, не рахуючи виїмків, не мають верхів, що свідчить про єдність між примітивним планом і примітивною елевацією. Найбільше таких церков збереглося на Буковині і Бесарабії. Зовнішній вигляд таких церков хатнього типу лише насадою хреста відрізняється від хати. Це низький як хата будинок під спільним одностаїнним для трьох частин дахом. В декретах генеральних візитацій візитатори нерас

замічали, що церкви є западно низькі і рішучо приказували перебудувати церкву на вищій (церква в Замулинцях: „...mogłaby uysć gdyby przynaumney na łokci cztery w gurę podniesiona...“, з гострим приказом в декреті візитації церкву підвищити). Супроти цього підвищували зруб церковних стін і знову покривали спільним дахом.

Але коли в первіснім низькім будинку навис даху забезпечував стіни від вогкості, тепер висока стіна мусіла бути забезпечена ще додатково. Ця обставина спричинила появу піддашшя (фартуха) в половині висоти стіни, яке підпало відтак різним мистецьким переминам і змінило зовсім зовнішній характер церковного будинку. Піддашшя так припало до вподоби народнім будівничим, що вони вчинили його невідлучною складовою частиною церковного будинку по нинішній день. Воно й змінило зовсім силвету церкви й зробило церковний будинок також більше достойним під мистецьким оглядом. Всі галицькі церкви з хатнім планом тим різняться від буковинських, що мають це піддашшя, іншими словами: стоять вже на вищій ступні розвою. Правда, не брак рівнож у Галичині церков без піддашшя, та вони вже не є низькі. Крім цього вони мають часто вже зміненій план. Церкви з планом хати, зпідвищеними стінами і з піддашшям є в Кронивнику, Ямельниці й Сопоті. В Ямельниці лише конструкція даху є трохи інша від хатньої, бо на пресвітерії дах є дещо нижчий як на наві й бабинці.

Що до форми даху такої церкви, то обі форми хатнього даху 2- і 4-схилого є примінені без змін у церковнім будинку. Деколи, таксамо як у хатах, на причілках двосхилого даху є малі причілкові дашки. Але в наслідок переми́н, які відбулися пізніше в плані церкви, рівнож і дахова партія мусіла змінитись згідно з планом.

Дах хати. Все українське хатне й церковне будівництво характеризує один загальний напрям розвитку, а саме: кождей складовий простір будинку прямує до свого найдалше посуненого усамостійнення в комплексі будови. Чим далше посуненні в розвоєвій черзі будинок, тим більше й щораз глибше проявляється ця тенденція самостійнення просторів. У хатнім будівництві є вона в початковій стадії, а в церковнім у повній силі виразу.

Трипростірна хата є прикрита спільним для трьох частей дахом (Стібінець рис. 70, Кривка рис. 72), одначе тридільність плану хати мусіла знайти свій деякий вияв також у даховій партії, бодай в декоративній формі. Таку хату подаємо з Петранки (рис. 71) (гл. також хата й стодала в Бережниці Шляхотській²⁰⁰), а є їх ціла безліч у Галичині, де менше-більше над внутрішніми перегородними стінами зрубу є уложені східчасто на гладкій площі даху сніжки соломи головою (тузірем) вниз у формі двох доріжок з гори на долину. Ці доріжки розділюють дах на три часті. В хатнім будівництві виїмково найшлась ще далше посунена ідея усамостійнення просторів, де дах є зложений властиво з трьох дахів різної висоти, — на середній частині найвищій, а по боках нижчі:

72 хата з Бабинець Подорожніх (пов. Жидачів, рис. 131). Таку форму даху можна стрінути частіше в церкві, якої план вже розвинувся від хатнього до трикуватного. Різна ширина просторів наві та пресвітерії її бабинця дала можливість більш умотивовано прийняти таку дахову форму. В хаті була вона радше випадкова, коли треба було покрити дахом три злучені разом в одно організми. Все таки спосіб, як відбулось це перекриття дав нам відчуття цей мистецький момент у симетричній розложенню висот даху, який розвинувся вповні щойно в церкві.

Дах церкви. При плані церкви подібним до хатнього дах задержував одностаїну хатню форму (рис. 139). А що найчастішою відміною хатнього даху є дах чотироххилий, то маємо його частіше і в церквах, напр. у буковинських і бесарабських оселях: Тириївка, Ширівці Долишні, Задібрівка, Трустинці, Строїнци, Каралчів, Волока, Вілавче, Калівівка і Хотин²⁷⁰ — останні два ще з планом хати, інші вже з виразним тридільним планом трьох квадратів з більшим по середині, але все таки з дахами ще одностаїного первісного хатнього виду.

Галичина має такі церкви в Кропивницьку Старім (рис. 82), Сопоті (рис. 83), Скороднім (рис. 84), Дашівці, Русиліві, Устиянові Долишній (рис. 132) і Угерцях Заплатинських (рис. 133). Усі ці церкви з виїмкою двох останніх мають план довгого прямокутника розділеного на три простори, цебто план хати. (Не беремо тут під увагу гранчатої пресвітерії в Дашівці і Русиліві, яка викликає гранчасту розвязку даху зо сходу, але це ества справи не міняє, — дах остає завсиди одностаїний на всіх трьох просторах церкви).

Другою відміною даху примітивної церкви є дах тридільний. Появі тридільного даху сприяла в церкві та обставина, що в старім народнім будівництві звичайно ставили крокви довгі на ширину прикритого простору. Значить на наві з більшим квадратом прийшли довгі крокви, як на бабинці її пресвітерії і через те підвищили дах на наві.

Тридільний дах церкви відповідно до двох форм даху, застосованих в народнім хатнім будівництві, прибрав у церкві два види. В однім випадку є це три двоххилі дахи злучені або незлучені між собою, а в другім двоххилий дах на наві, а трихилий дахові площі на бабинці її пресвітерії. Ця остання форма стала вихідною для дальших перемін даху, які довели до сформовання ідеї верху в деревляній церкві. Бо хоча вже в перших мурованих церквах на Україні були верхи, то деревляні церковні будинки на самих початках проникання форм з муру, мабуть невідразу прийняли ідею верхів. Форма хати ще сильно тяжіла на первіснім деревлянім церковнім будинку. Могло це статись щойно тоді, коли розвинене угруповання просторів у плані поклікало рівночасно за собою переміни в усім будинку враз з дахом, приготавляючи цим способом можливість щораз кращого переходу форм мурованого будівництва в деревляне. Коли дахова партія в церкві так переформувалась, що насада верхів вже не була механічною причіпкою до даху

церкви, але органічною сполукою церковного зрубів з верхами, тоді цю деревляний церковний будинок мав змогу вийти зо своєї найпримітивнішої форми — хати.

Церква в Кропивнику Старім (рис. 82) і Сопоті (рис. 83), має ще дах чисто двосхилний, у Скороднім (рис. 84) і Дашівці (рис. 104), двосхилний з розвиненими дашками на причілках. Церква в Устіянові Долішній (рис. 132), має план вже з вирізненим квадратом нави, але дах всетаки одностайний з певною вигненою площею на переході між навою і пресвітерією. Церква в Русиліві й Угерцях Заплатинських (рис. 133), має дах чотирохсхилний. Але коли в Русиліві план є довгим прямокутником (з добудованим відтак притвором) із гранчастою пресвітерією, то план в Угерцях є вже типовим трикватратним планом української церкви, однак з одностайним дахом. Широкі відступи під оканом даху в бабинці та пресвітерії (різниця віддалення стін нави і пресвітерії та бабинця) не дають доброго враження; мабуть тому такі дахи на церквах є дуже рідкі. Частіше дах обходить стіни в рівнім віддаленні і в наслідок того бічниця даху на переходах є вигнена, але рівень гребеня верхом даху ще нерозділений. Церква в Тисковій (ще без піддашся! — рис. 134), має двосхилний дах з причілковими долішніми дашками й таку вигнену бічницю даху. Церква в Радловичах має також такий чотирохсхилний дах, але вигнення бічниць даху на наві нахилиються вгорі децю до себе, немов відповідаючи нахилам площ дахів причілкових (рис. 135).

Дальшою стадією розвою є форма дахів церков в Тисові (рис. 136) і Берлогах, де дах є вже розділений на три частини, особні для трьох просторів: на наві вищий, на пресвітерії й бабинці нижчий (рис. 139). Їх бічниця є ще злучені даховим переходом в одну вигнену площу. Ще дальшим етапом розвою є повна розлука трьох частей даху й щораз більша поміж ними різниця висот. В цей спосіб центральність є зазначена вже не лише насадою маківки чи хреста, але ще й передусім відношенням мас, що складають будинок.

Попередні форми даху є вже дуже рідкі та знаходяться по більшій частині на територіях переходових типів, — що є дуже характеристичне, — передусім між Бойківщиною й Лемківщиною та на Буковині. Зате остання форма є ще досить поширена по всій Галичині: Чижевичі (п. Мостиська — рис. 137), Скнялів (п. Золочів) — обі ще без піддашся, Дідушиці Малі (п. Стрий), Попелі (п. Дрогобич), Библо (п. Перемишль), Войшилів (п. Калуш) і дві перебудовані до цього типу церкви в Потелічі 1593. р.²⁷¹ і в Надибах 1564. р. Деякі з цих церков мають різницю висот не лише дахів, але вже навіть зрубів стін (рис. 139) так, що наглядно видно, як розвивалася щораз виразніше ідея центральности в деревлянім будинку й підготовлялася можливість до переходу від дахового прикриття церкви до верхового²⁷².

Слід згадати тут, що є кілька таких церков, які первісно не мали згаданих дахів, а одержали їх пізніше в наслідок перебудови зірваних, звалених чи спалених верхів. Виходить, що дахи на церкві були б вислідом примітивізації. Однак ближчий розгляд цих упрощуючих форм перебудови виявляє, що перебудови відбувалися не довільно, лише скрізь в один і той сам усталений спосіб. Це свідчить, що в перебудові верхів грала ролу традиція ще незавмерлих більш примітивних форм. В цій традиції будівничий находив оправдання для саме такої розвязки перебудови, що накладає в скромніших обставинах. Рахунок з традицією не зникнув ще й до нині, навіть при будові нових церков та проєктуванню форм церков.

В. ВЕРХОВІ ЦЕРКВИ.

1. ТРИДІЛЬНІ ЦЕРКВИ ОДНОВЕРХІ.

Формування верха. Форма двосхилого даху на наві вищого і трисхилого на пресвітерії та бабинці нижчого, де похилі площі даху від сходу й заходу надають масі церковного будинку враження підпорядкованої одноцільности, веде до початкової форми одноверхої церкви. Дальші переміни даху були вже лише мистецького характеру. Вони підкреслювали щораз більше ідею центрального заложення плану. Згодом поступове гармонізування ліній в дахових формах спричинило на наві появу чотирисхилого даху, замість двосхилого. Його дахові площі від сходу й заходу відповідали площам даху пресвітерії й бабинця (Старі Мамаївці — рис. 139)²⁷³. Цей дах, що є відомий і уживаний в народі на оборозі, став відтак основою до розвою т. зв. бойківського типу церкви, який властиво колись був головним і загальним типом української дерев'яної церкви, а нині заховався в більшій кількості лише серед найбільш архаїчних форм культури на Бойківщині.

Центральність плану довела послідовно до центрального заложення верху. Розуміється впливала на це візантійська центральна будівля, але спосіб, в який ця центральність проявилася в даховій партії церкви-хати, переконує, що ця центральність не скопійовано з якогось конкретного мурованого будинку, тільки — подібно, як при творенні плану — витворено шляхом уподібнення з дахових форм народного будівництва.

Виразніші спроби підпорядкувати маси пробиваються в церкві в Білій Чортківській²⁷⁴, (коли не брати під увагу механічної насади конули, як пізньої надбудівки) і в церкві в Радаві (без пізнього органічно незлученого з основною формою — восьмибічного етіжка) (рис. 138). Були такі дерев'яні церкви також у Києві: на Кудрявці і св. Івана Златоустого 1768. р.²⁷⁵ (в обох церквах конулки виразно механічно пізніше дочіплені). В церкві в Старих Мамаївцях ідея центра-

лізації є вже закінчена. Тут верх піраміди на наві є піднесений досить високо понад гребінь даху бабинця й пресвітерії так, що в результаті маємо вже виобразовану одноверху церкву. Ще дальшим етапом розвою є піднесення цієї піраміди зовсім понад гребінь дахів пресвітерії й бабинця: церква в Кудобинцях (рис. 140, 141). Такі перекриття наві стрічасмо також у тих церквах, які під іншим оглядом виказують вже більше розвинені переміни й доповнення, але в наві задержали ще архаїчне перекриття, або його сліди. Такі церкви є в Сихові XVII. в.²⁷⁶, Дрогобичі (Чесний Хрест 1661. р., рис. 38), Залісах 1794. р. (пов. Ковель)²⁷⁷, Кологурах, Блажеві, Березові (пов. Самбір) і Полоничах (пов. Глиняни).

В поступившій досконаленню форм середущий верх слав випростати понад бічні простори, що передше творили з ним одну цілість, і набирати чимраз то більше самостійного становища. Одночасно стали розвиватися також форми дахів на пресвітерії й бабинці. Коли стіни наві піднеслися зрубом понад гребінь дахів бабинця і пресвітерії, тоді часто в церковнім будинку невеликих розмірів дах бабинця зливається з піддашшям в одну цілість. Так само і в пресвітерії, коли не треба було залишити в стіні місця на віконце: Надіби, Рогатин (св. Духа, рис. 143), Черчик, Підвисоке²⁷⁸, Підліски 1665 р. (рис. 10), Лопушна (рис. 33), Сушниця. В інших випадках піддашшя є лише підсунене під дах: Дерезівка, Підліски, Сушниця (бабинець).

Осьтак форми розвязки дахової партії відомі з народнього хатнього будівництва перейшли до церковного і wraz з конфігурацією плану підготували ідею верха в деревлянім церковнім будинку. Сприяла тому не лише центральність візантійського, але рівнож центральність хатнього, а відтак церковного плану з квадратом по середині. В світлі наведених прикладів стає яснішою думка, що центральність мурованого будинку не перейшла прямо з виразними формами до деревляного, але що основа центральности була в дереві створена наново відповідно до будівельного характеру дерева і традиційних форм у дереві.

Чотиробічний верх. Форма верху переходила різні еволюції, передусім у горішній партії. Найстаршою формою, що впливає з характеру деревляного матеріялу та одночасно відповідає формам деревляного плану, є форма чотиробічна. Розвій чотиробічного верху відбувся шляхом заломів.

Тридільні церкви одноверхі з чотиробічним заломом верху є в таких місцевостях (рис. 140):

1) *без залому*: Кудобинці (рис. 141), Блажеві, Березів, Сіде.

2) *з одним заломом*: Лопушна (пов. Самбір, рис. 33), Новосілка-Кут, Волчківці, Унятичі (рис. 125), Радруж (рис. 100), Черчик, Віжомля, Дмитровичі, Раптівці, Лежахів (рис. 261), Суходіл (п. Гусятин), Ляшки Завязані, Никловичі, Великі Очи, Цеперів (рис. 7), Жовтів, Уднів, Перепоїв (рис. 34), Сенява, Нанова, Манаїв, Біще, Цупів.

з) з двома заломами: Водники (рис. 19), Дрогобич (ц. св. Пятниць, рис. 226)²⁷⁹, Тура Мала, Рогатин (ц. св. Духа, рис. 143—44)²⁸⁰, Підвисоке, Торки (рис. 90)²⁸¹, Посухів (рис. 142), Юнашків, Стиборівка, Дверник, Кульчичі (ц. Преображення і ц. св. Лавра і Флора)²⁸², Подусів, Підвисоке, Залоготь, Крипичя, Лопушна (п. Рогатин).

Чотиробічні верхи є завжди лише на планах зложених з квадратів. Ідея прямокутності опановує тут увесь будинок навіть у подробицях форми вікон, дверей, профілів переходу з бабинця до нави і т. п.

Чотиробічний верх звичайно є без маківки. Однак бувають рідкі випадки з чотиробічними „маківками” (Сихів²⁸³). Маківки появляються під впливом будівництва новішої формації за західними стилями.

Восьмибічний верх. Дуже частою формою верху одностовпної церкви є також восьмибічник. Звичайно є він вищий аніж зруб чотиробічний. І хоча восьмибічник на квадраті не є заломом в тому розумінні, як залом чотиробічника, то все таки на зовні є вражіння залому не лише тому, що восьмибічник є розділений від квадратного зрубу дашком на гзімсі, але також тому, що восьмибічник має легшу масу від довшнього чотиробічника.

Коли чотиробічний верх був реалізацією ідеї верха в духу народніх традицій, що впливали з примітивної техніки дерева, то верх восьмибічний з'явився як спроба докладнішого наслідування округлих мурованих форм вже після того, як йому приготував місце в деревлянім будівництві верх чотиробічний. І хоча восьмибічний верх на квадраті може й має в дереві взагалі старшу традицію, як в мурі (Стрижівська), — то в українськїм церковнім будівництві появилася він під впливом християнського будівництва. Слід думати, що це сталося під впливом форм грузинсько-вірменського будівництва, де власне подробиці вигляду верхів є дуже зближені до подробиць верхів нашого деревляного будівництва. Там і тут спільною формою є низький восьмибічний барабан (підбанник) накритий стіжковим дахом без маківки. Пазухи в чотирьох кутах поміж чотиробічним зрубом стін, а восьмибічним зрубом підбанника є покриті двохилими наріжними дашками.

Правда, грузинські й вірменські одностовпні церкви є найчастіше в плані хрестові, а українські тридільні — одно- й триверхі, — проте при питанні форми верха це не важно, бо наше будівництво часто вибирає найрізномодніші наливові елементи й комбінує їх в одну своєрідну цілість. Зрештою можна ще виловити також в українських хрестових церквах сліди й останки стіжкових верхів, які могли послужити переходовим помостом до появи стіжкових верхів у тридільних церквах.

Що верхи деревляної церкви є радше в характері вірменського будівництва, аніж візантійського, виказує ще справа вікон у верхах. Візантійські підбанники мали дати світло середині церкви, до якої не доходило воно добре із бічних нав, тому в них є чимало великих вікон. У вірменських церквах число й величина вікон є дуже часто зменшені.

Старші деревляні церкви найчастіше зовсім не мають вікон у верхах, а коли мають то певеличкі, квадратові або округлі. Поміщені вони є різно, залежно від їх кількості: коли одно віконце, то з півдня; коли їх є двое — то з півдня і півночі, або півдня й сходу, а як чотири — то з усіх чотирьох боків. Більше як чотири, їх ніколи немає в верху старих деревляних церков.

Щойно молодші церкви одержали в підбанниках дещо більші прямикутні чи заокруглені з гори візна, які пераз є приміщені також у стінках над пазухами, передусім у більшевєрхих церквах, щоби верхи не заслонювали собі взаємно світла. Виходить, що хоч ідея вікон у верхах прийшла з мурованого будівництва, то їх кількість, якість і положення є в деревляних церквах примінені інакше, як у церквах візантійських, та радше дещо ближче до церков вірменських.

Восьмибічний підбанник зо стіжковим дахом перейшов до всіх типів української деревляної церкви. Нераз зберіг він свій первісний вигляд, а пераз підпав різним переминам, які приніс зі собою час. Передусім побіч стіжкового накриття з'являється під впливом візантійських копул ще шоломове з вигненою бічницею. Тільки значно пізніше у часи ренесансу й бароку появилася на українській деревляній церкві копула у формі грушки чи цибулі²⁸⁴.

Відповідно до вірменського первовзору стіжок не мав первісно ніякої маківки на вершку, лише просто хрест. Відтак у часи ренесансу й бароку появилася маківка у формі восьмибічної освітленої чи сліпої ліхтарні, яку насадили на вершок стіжка, шолома чи копули. Все такі традиція заховала в українських церквах ще стіжки й шоломи без маківок. Маківки прийнялись згодом подекуди навіть в чотиробічних верхах, де їх первісно не було (Дрогобич — Чес. Хрест, Сихів).

Систематичний порядок форм восьмибічного верха одноверхої тридільної церкви є такий (рис. 140):

1. Верх однородний:

а) *восьмибічний шолом без підбанника*: Целіїв (рис. 259).

б) *з одним восьмибічником*: Деренівка²⁸⁵, Підгороддя, Станівці Долішні, Товців, Ходорів²⁸⁶, Дубецько, Городище, Солонка, Старе Село²⁸⁷, Судова Вишня, Баличі, Довгомостиська, Суходіл, Чертеж, Магєра (ц. св. Юрія), Підбуж, Щепанів, Лоні (рис. 74 і 75), Курники²⁸⁸, Тучапи (рис. 217), Лецівка, Ясеновець, Синевідсько Виягне (рис. 91), Викоти, Сушиця Велика (церква горішня і долишня), Холоїв (рис. 5).

в) *з двома восьмибічниками*: Колнець, Глібів, Нагєвичі (церква горішня — рис. 145), Белеїв.

Церква з одним восьмибічником це тип дуже популярної скромної перковці з Поділля й Волині; з двома восьмибічниками зустрічається рідше.

Деколи верх церкви може бути скомбінований з форм чотиробічних і восьмибічних. Такі верхи можуть бути:

а) з одним чотиробічником і одним восьмибічником: Пядиківці, Воронів, Кобильці²⁸⁹, Улюч²⁹⁰, Яворів (ц. св. Миколи), Цигани, Лисівці, Паушівка, Сулятичі, Молотів, Присліп, Долина (ц. св. Миколи, рис. 121, 146), Станківці, Слобода Долинська.

б) з одним чотиробічником і двома восьмибічниками: Труханів (рис. 147), Корчини, Крушельниця (дві церкви).

Церкви одноверхі без огляду на форму верха мають на загал скромну комбінацію заломів. Значно багатіше представляються церкви триверхі, які на основі форми одноверхої церкви — доводять розвій верхів через помноження заломів до подивугідного висліді. Ця скромність заломів одноверхої церкви її багатство заломів триверхої свідчить, що одноверха церква є типом старшим, а триверха молодшим. Триверхий тип розвинувся з одноверхого, переявши його форми її розвинувши заложені в нім розвоєві потенції. Лише в триверхій церкві стали виявлятися багаті можливості розвою тому, що рівновага пропорцій при більшій кількості заломів можлива лише в триверхих церквах, бо ж заломі дуже підвищують верх. В одноверхій церкві повстала би за велика диспропорція поміж масами бабинця її пресвітерії та середуцим багато розвинутим верхом.

2. ТРИДІЛЬНІ ЦЕРКВИ ДВОВЕРХІ.

Основна напрямна розвою українського церковного будівництва, щоби кожний простір отримав своє самостійне завершення побіч головного завершення, перемінлила одноверху церкву на триверху. Посередню ланкою між ними стала двоверха церква. Є дві відміни двоверхих церков з тридільним планом: з другим верхом на пресвітерії і з другим верхом на бабинці.

Верх на пресвітерії. Верх на пресвітерії міг появитися для достатнішого вирізнення пресвітеріальної партії церковного будинку. Бабинець покищо міг остати без змін під звичайним дахом. Хиба в цей спосіб можна вяснити повстання цього двоверхого типу церкви²⁹¹.

В літературі на цей тип деревляних церков не звернули досі належної уваги. Одну таку церкву з Потелича подав О. Лушпинський²⁹², а другу з Топільниці Горішньої опублікував з планами і подробицями В. Січинський²⁹³.—Є ще згадка в візитаціях XVIII. в. про таку стареньку двоверху церкву в Пісках: „cerkiew pod Tytułem S^o Jana Chryzostoma na podwalinach y daley z dębowego pod topor oprawnego drzewa we dwa nad środkiem y ołtarzem czwórką wyprowadzone wierszchi, gontami pobita, pawi-

ment z tarcic in integro układany maiąca, sama w sobie nie wielka, w ziemię wzięła, o drzwiach z babińca ku południowi na pasach żelaznych wiszących y na takowyże zamek abintu zamczystych, roku dla dawności nie wiedzieć którego wystawiona y od kogo pobenedykwana...“²⁹⁴.

Двоверхі цього роду церкви це не одинока й випадкова через перебудову форма. В різних сторонах далеко віддалених від себе в Галичині збереглося кільканадцять таких двоверхих церков. Не задержали вони вже в кожному випадку верхів чистого старого чотирибічного типу, але це не зміняє справи. Бож всі перехідні типи церкви, що посередничали в розвою церкви з одного типу в другий, жили даліше своїм власним життям підпадаючи одночасно тим самим стилевим змінам і наверстовуванням, що типи чисті. Лише що посередні типи задля своєї мистецької незакінчености чи переходовости є явищем рідшим, аніж типи формально завершені в своїй загальній формі. Двоверха церква це архаїчний тип, який вже від пол. XVIII. в. не вживається.

Відповідно до загального розвою форм верхів в українській деревляній церкві рівнож ці двоверхі церкви мають чотири- і восьмибічні верхи з відповідною кількістю заломів. Систематично це представляється так (рис. 147):

1. Верхи чотирибічні:

- а) *на пресвітерії і на наві по одному заломі*: Кавчий Кут (на наві піраміда, на пресвітерії копула)²⁹⁵.
- б) *на пресвітерії один залом, на наві два*: Вілька Кунинська (рис. 149).
- в) *на пресвітерії два заломи, на наві три*: Дампільче (рис. 150)²⁹⁶.

2. Верхи восьмибічні.

- а) *на пресвітерії й наві один залом*: Гринів (рис. 86, 153, 154), Боложинів, Борусів, Глинсько (ц. Усп. Пр. Б.), Ляшки, Магера (ц. св. Миколи), Мужиловичі (рис. 151), Наконечне.
- б) *на пресвітерії один залом, на наві два*: Топільниця Горішня (рис. 155).

3. Два різні верхи:

- а) *на пресвітерії восьмибічний, на наві чотирибічний, по одному заломі*: Корениця і Потелич (ц. св. Духа, рис. 48)²⁹⁷.
- б) *на пресвітерії чотирибічний, на наві восьмибічний*: Іванівка²⁹⁸, Миколаїв²⁹⁹.

Прийдешні досліді може доповнять цей список ще й іншими церквами та видозмінами їх форм³⁰⁰.

Верх на бабинці. — В другім типі двоверхої церкви верхи є на наві й на бабинці, а пресвітерія прикрита звичайним дахом. Можуть бути три причини появи верха на бабинці-притворі, а саме коли

80 над притвором була емпора, горішня церква-каплиця, або дзвіниця. У всіх трьох випадках, а передусім в останнім, простір над притвором діставав самостійне завершення.

а) Е м п о р а. Частою прикметою візантійського храму є емпора-галерія, що міститься на поверсі західної частини церкви й бічних нав. Емпора служила приміщенням для жінок, які по звичаям східної церкви мали стояти осібно від чоловіків. Цей звичай прийнявся в цілій східній церкві й емпору находимо в будівництві всіх народів східної церкви. Звичайно навіть вхід до цієї жіночої горішньої частини церкви бував осібними зовнішніми сходами й галерійками. Павло з Алеппо в описі своєї подорожі з антіохійським патріархом Макарієм через Молдавіяну й Україну на Московщину в половині XVII. в. згадує між іншими церкву св. Сави в Яесах і зазначає, що „місце, де стоять жінки, находиться наверху в передній частині церкви, закрите решіткою і також прибране іконами. Сходи туди ідуть у стіні від церковних дверей”³⁰¹. Так само було і в мурованих церквах на Україні, Болгарії...

Поки церковним будинком була примітивна церква-хата, ніякої емпори ще не було, а жінки стояли на долинні в притворі-сінях (цей звичай зберігся декуди до нині) за чоловіками, що стояли в наві, розділені стіною з дверми, які відтак поступово розширялися. До нині цей притвір-сіни задержав через те назву бабинця-жіночника.

Коли ж деревляний церковний будинок щораз більше зближався до вигляду візантійського храму, — то й згодом прийшло в деревляній церкві осібно приміщення для жінок на емпорі. Для неї вставили низьку стелю в притворі й на ній устроїли приміщення для жінок. Зв'язок з богослуженням був через вирізаний отвір в стіні до нави. В церкві св. Юра в Дрогобичі є до нині на емпорі невеликий іконостас³⁰² з царськими й діякопськими воротами. Це давало ілюзію осібної церкви-каплиці.

Хоча нині ще заховалися церкви з емпорами, жінки там вже не стоять. Стоять вони на долинні в притворі. Але напр. ще коло половини XIX. в. цей звичай зберігався в Недільній, старосамбірського повіту, як нас інформували старі церковні прислужники. Приміщення для жінок на емпорі у нас могло вийти передусім з традиції монастирських церков, де заховували строгість звичаїв.

Вихід на цю емпору в деревляній церкві драбиною або східками був звичайно в північно-західному куті притвору через отвір в стелі, або осібно з надвору виходом. В останнім випадку на висоті емпори зовні бабинця мусів бути улашований місток-галерійка, а з неї двері до емпори в західній стіні понад дверми долішнього притвору. А що на приміщення драбинки чи сходів на цю зовнішню галерійку нема місця з заходу біля дверей притвору, тільки з півночі або півдня, то галерійка звичайно обхоплювала притвір з трьох боків: південного, західного й північного на ширину різниці поміж розмірами бабинця й нави. Галерійка майже завжди була з півночі і півдня в одній площі зо стіною нави. Але

були також церкви, що мали галерійку лише з заходу (Торки, Попелі, Крушельниця). В своїх формах є вона на подобу опасання. Церква з емпорою не завжди мусіла мати зовні галерійку. Емпора є лише в церквах тридільних — в хрестових ніколи.

Сама ідея галерійки відома рівнож в народнім будівництві, як свідчить про це хата з Улюча (рис. 148).

Розміри простору емпори не завжди покривалися з розмірами долішнього притвору. Стеля між обома просторами давала змогу замаскувати пересушення просторів. Дуже часто для приміщення більшої кількості жінок емпора мусіла бути більша. Тоді продовжували простір емпори в західнім напрямі, а в долині, коли це побільшення було надто велике, крім звичайного притвору був ще отворений простір на стовпах під галерійкою й піддашшям: Манастир Лішнянський (рис. 43), Дрогобич (Чесний Хрест, рис. 38, 40). Нераз не покривається також форма притвору й емпори. В Дрогобичі в церкві св. Юра притвір є полігональній, а емпора прямокутна (рис. 39).

В зв'язку з емпорою є ще хори, як одна з подробиць візантійської церкви, призначені для співаків. Вони містилися в наві на західній стіні на галерійці невеличких розмірів біля 1 м. ширини, на висоті емпори, з якою була злука меншим або більшим вирізом стіни. В старіших церквах без емпори хори були також в наві. Вихід на хори був драбинкою в наві, звичайно при полудневій стіні біля лавки крилосу. Коли ж у церквах вигасла потреба емпори, а стіна між навою і притвором була вирізана разом з емпорою в великий і високий отвір, тоді хори перенесли на західну стіну бабинця. Здавен місцями також усю емпору уживали як хори для співаків.

Емпори захопались пині в церквах одно- і триверхих. В одноверхих емпора прибирала нераз зовні вид самостійного верха й через те перемінювала таку церкву на двоверху: церква Чесного Хреста в Дрогобичі (рис. 38, 40) й Св. П'ятиць в Старій Солі (рис. 24). В обох випадках емпора має восьмибічний верх накритий гострим готичким шоломом, а верх нави є чотирибічний. Деякі церкви мають над емпорою внутрішню конструкцію верха, але зовні є вони прикриті дахом (Торки, рис. 90; Гошів). Буває також, що емпори одноверхих церков мають звичайну стелю одоверхої церкви, а зовні дах (Сулятичі, Новосілка-Кут, Підліски — рис. 10, 11, Манастир Лішнянський — рис. 41—43).

Церкви з куполовим засклепленням над навою і над нартексом або над емпорою є відомі в візантійськім будівництві, напр. церква св. Ірини в Царгороді, церква св. Пантелеймона (Ісакіє-Джамі) в Салоніках — перша з них з емпорою, а друга без емпори. Українські двоверхі деревляні церкви це відгомін аналогічних форм візантійського будівництва через посередництво будівництва молдавського.

Емпора затрачувала згодом своє первісне значіння, бо з одного боку — старий примітивніший тип церкви з приміщенням жінок на до-

82 лінії жив і розвивався ще даліше, а з другого — зчасом прийшли на Україну сильніші західні впливи з децю іншими церковними звичаями, де того строгого розділу поміж вірними вже не було. Потверджує це факт, що в деяких бойківських церквах навіть зовнішня галерійка затрачує свій ужитковий характер, не має помосту ані місця для переходу, ні дверей з галерійки на емпору, і має заниділі отвори аркадки. Ужитковий характер галерійки перемінився в чисту декорацію. (Турка: — церкви долішня і „на Лікти“). Коли емпора затратила своє примінення, тоді її або зовсім усували, або примінювали її простір для інших потреб, передусім для каплиці, а коли й каплиці стали пережитком, то на церковний магазин.

б) Церковця-капличка на емпорі. В деяких церквах, головню в монастирських, емпора була перемінена на осібну каплицю. Нераз ця горішня каплиця була посвячена іншому празникові або святому, як сама церква. Донедавна напр. був звичай відправляти в церкві Рояд. Пр. Богородиці в Лісковатім (п. Доброміль) в тій каплиці богослуження на празник св. Дмитра³⁰¹. Нині вже таких церков з устроєними капличками нема, хоча сліди заховалися. Колись було їх досить багато по свідоцтву генеральних візитацій пол. XVIII. в.:

Пі с т и н ь, церква Благовіщення: „nad Przytvozem iest kaplica sub invocatione Sanctorum Petri et Pauli Apostolorum“³⁰⁴. — Городенка: „cerkiew Sub Invocatione Nativitatis B. M. V. o trzech kopułach w gurę wyprowadzonych modną strukturą, z kapliczką nad babińcem Sub Titulo Sancti Stephani Archidiaconi Protomartyris będącą“³⁰⁵. — „Cerkiew S. T. Transfigurationis Ch. D. o trzech wyniosłych kopułach z kaplicą gorną Sub T. Conceptionis B. M. V.“³⁰⁶ та інші згадали в візитаціях церкви Городенки мали горішню каплицю. — Торки: „nad dźwiami kaplica z ołtarzem Matki Nays. Sumptem JPana Jacentego Kucharskiego sprawiony z antymisem nieparuszonym y trzech obrusami“³⁰⁷. — Поздзяч: „nad Przytvozem kaplica w ktorej ołtarz Wowedenya malowania Rybotyckiego“. — Хотинець: „nad Cerkwią niwistką kaplica Włahowiszczzenya w ktorej okien dwie, trzecie male“. — Сторонна Горішня церква з 1662. р.: „Super Vestibulum Ecclesie Altare cum Imagine Annuntiationis B. V. Mariae Structurae non adeo perfectae sumptibus et impensis Rndi Gregorij adpraesens Parochi Stronensis Anno Dni 1738-vo erectum et eodem anno benedictum, cujus mensa lignea“. — Залокоть, церква 1702. р.: „Altare in Capella Super Vestibulum Ecclesiae erecta cum Imagine Salvatoris Christi Dni Structurae sat decentis sumptibus et Impensis Laboriosi Fedio Łazorow subdido Zakłocens. 1744-to Anno erectum, cujus mensa lignea“.

Найстаршою відомою церквою, але мурованою, з каплицею над бабинцем є церква в Посаді Риботицькій XVI. в. В шематизмі перемиської єпархії 1879. р. так про неї занотовано: „...на горѣ на поверху єсть каплиця, где сходилися на молитвы, на утрєню и вечерню, а Богослужєніє отпавляли на долѣ...“. Такі верхні церкви були ще в церквах:

у Гнилий, Либохорі Турч., Висоцькому Нижн., Кривому, Миті — по записам поїздок в 1905. р. директора Нац. Музею.

По східному звичаю в церкві є допустимий лише один престіл для відправи одної богослужби одного дня. Відокремлена каплиця давала змогу відправляти ще другу богослужбу. А може бути, що ще в манастирських церквах, як це бачимо в Риботицькій Посаді, ці каплиці служили для спеціальних відправ, на які не приходило багато людей, або для щоденних обов'язкових у монастирі богослужб, що передусім зимою в менших приміщеннях було практичніше³⁰⁸.

Ці горішні каплиці мають свою довшу традицію. Є вони вже в деяких дерев'яних церквах з I-ої пол. XVII. в. Після Унії, коли зачали вводитися західні звичаї, що допускали довільне число престолів, ці каплиці ще більше прийнялися. З вістою, що їх подають візитації, бачимо, що деколи в існуючих церквах шойно пізніше приспособлювали каплички над бабинцем (Сторонна, Залокоть).

Погляд Мокловекого³⁰⁹, що це були православні каплички для вірних нез'єднаних після унії не має правдоподібности, бо ворожнеча поміж вірними обох обрядів не сприяла таким відносинам. Перечить теж тому записка про Сторонну, де капличку уладив місцевий парох, в якого розпорядженню була уся церква. Зрештою каплиці є відомі ще з перед унії.

Обмінські³¹⁰ уважав повстання церкви з галерійкою й каплицею впливом інкастеляції церкви. Галерійка мала служити обороні, як це є в укріплених церквах мурованих, а каплиця була для оборонців на взір відомих з мурованої архітектури оборонних веж з каплицями на поверсі. Такі вежі-дзвіниці з каплицею всередині є відомі рівнож в українським дерев'яним будівництві (Ясениця Замкова, Добра), але в церкві ця каплиця на горі є іншого походження. Церква з галерійкою й каплицею не має нічого спільного з обороною. Свідчить про те та обставина, що галерійка не обігає всієї церкви довкруги, але обіймає лише бабинець, отож не служить обороні церкви. Як би навіть галерійка мала боронити лише двері церковних, то й це не правильне, бо церкви з галерійками мали часто ще й інші двері крім західних, напр. полудневі, — а їх вона вже не могла боронити. Галерійка служила лише потребам емпори. Правда, є церкви з емпорою, що не мають галерійки, але зате нема церков без емпори, щоби мали галерійку.

Коли утерлась традиція капличок на емпорі, тоді будували їх також спеціально, вже зовсім окремо без вирізу в стіні до нави. Вихід до цієї каплиці міг бути зовні або всередині притвору драбинкою. Найбільше таких капличок заховалося у триверхих церквах.

Відокремлені каплички на емпорі, завершені верхом, також переміняли одноверху церкву в двоверху, напр. церква в Дусівцях 1641. р. (рис. 123).

в) Дзвіниця над емпорою. Третьою з ряду розвязкою верха на бабинці є дзвіниця. Було це вже не східного, а західного походження. Така злука дзвіниці з церковним будинком мала далекосяжне стилеве значіння для розвою церковного будівництва Лемківщини й Закарпатської України. Звичайно ця дзвіниця є збудована вже навіть стовповою (риглевою) технікою — іншою, як решта церкви.

Найпримітивішу дзвіницю на притворі мала церква в Сихові, ще навіть не завершену осібним верхом, але прикриту трисхилим дахом дочіпленим до верха нави²¹¹. Село Рудка має церкву, де дзвіниця одержала вже самостійний пірамідальний верх (рис. 157). Церква в Лісковатім має не лише дзвіницю, але й також емпору (рис. 85, 158). Дзвіниця міститься там над емпорою й є від неї відділена стелею. Двоверхою церквою з дзвіницею на емпорі також була неіснуюча вже церква в Знесінню коло Львова²¹². Богатіший розвій дзвіниці на бабинці відбувся вже в церквах триверхих, яких заховалася велика кількість з найрізноманітніших стадій розвою.

Двоверхі церкви з дзвіницею, каплицею чи емпорою над бабинцем мають так багато архаїчних подробиць, як напр. чотиробічні верхи нави, при тому мало розвинені (Сихів, Дрогобич, Рудка, Велике, Стара Сіль) або нерозвинений плап (Сихів), або й ще план триапсидальний (Рудка й по часті Дрогобич), що мусять це бути типи взагалі дуже старі. Заховалось їх уже дуже мало і всі вони походять з XVII. в. Молодші такі церкви нам невідомі.

Відповідно до форм верхів маємо ці двоверхі церкви (рис. 147):

1. з чотиробічними обома верхами:

- а) без заломів: Сихів.
- б) на бабинці без залому, на наві один залім: Семирівка, Рудка (рис. 157).
- в) по одному заломі: Знесіння, Лісковате (рис. 85, 159).
- г) з двома заломами на наві: Торки (рис. 231, 232), Гошів.

2. з різними верхами:

- а) на наві чотиробічник без залому, а на бабинці восьмибічник з одним заломом: Дрогобич — ц. Чесн. Хреста (рис. 38, 40), Велике.
- б) на наві чотиробічник, а на бабинці восьмибічник, по одному заломові: Стара Сіль — ц. Св. П'ятниць (рис. 24, 159).
- в) на наві восьмибічник, а на бабинці чотиробічник, по одному заломові: Дусівці (рис. 123, 161, 162).

Візитації генеральні пол. XVIII. в. згадують також ще інші такі двоверхі церкви, напр. церква в Руді: „o iednym nad szrodkiem in forma bani a drugim nad babincem we czwórkę wyprowadzonym wierzchu“²¹³, церква в Раковичах: „we dwa nad szrodkiem y babincem przyniskie wier-

szchi"³¹¹, церква в Деревні: „we dwa nad babińcem y srzodkiem lipowe y sosnowe in quadrum wyprowadzone wierszchi, Roku 1604 wystawiona"³¹¹.

Чи існують, або чи існували, такі двоверхі церкви з обома восьмибічними верхами, нам невідомо. Церкви в Торках і Гошеві не мають на своїх каплицях самостійних верхів, так само в Сихові на дзвіниці, але первісно могли їх мати. Так чи інакше ці церкви є скрито двоверхі.

Двоверхі церкви обох типів це типи вже віддавна перестарілі, але в свій час вони відіграли велику роль, бо підготували появу триверхої церкви.

3. ТРИДІЛЬНІ ЦЕРКВИ ТРИВЕРХІ.

Генеза. Триверхий тип церкви прийшов підготований попередніми стадіями розвою деревляного церковного будинку. Різні причини викликали появу обох типів двоверхої церкви, та оба типи не давали того враження заспокоюючої рівноваги мас, що первісний одноверхий тип. Пошуки за новою рівновагою мас, за зоровою гармонією, ведені в душі народнього будівництва, з рівночасним узягдненням тих моментів, що їх мали обі відміни двоверхої церкви, дали у висліді триверху церкву. Вона обєднала в свій час здобутки колишнього церковного будівництва і звернула розвій в новім напрямі.

Триверха деревляна церква нашла остаточну розвязку плану й завершення тенденції усамостійнення просторів. Тридільно-триверха церква стала найпопулярнішим типом і основою для безлічи формально-мистецьких комбінацій, бо завдяки різним умовам підпадала в окремих будівельних гуртках різnorodним мистецьким перемінам. Ці перемини відбувалися передусім у верхах, бо план як найбільше консервативна складова частина церкви, не так легко піддавався змінам. Повстання триверхого типу церкви відбулось мабуть ще в візантійсько-романську добу, бо з того часу мусять походити двоверхі церкви обох типів. Триверхий тип церкви є впливом тридільного плану відомого в нас вже від княжих часів. З перед доби ренесансу є в Галичині мурована церква в Посаді Риботицькій з триквдратним планом церков деревляних.

Залозецькїй вважає первовзором триверхої церкви на Україні Успенську церкву у Львові, збудовану Петром Італійцем 1559. р., що її знаємо децю з печатки Ставропігії³¹⁰. Ця церква не мала тридільного плану, так само як не має його нинішня Волоська церква 1591—1629 рр. ані її Трьохсвятительська прибудова. Їх верхи не є так органічно злучені з планом, як у триверхих деревляних церквах. У деревляних церквах верхи та план творять одну замкнену цілість, — в пам'ятках українського ренесансу цього нема. Значить триверхі деревляні церкви мусять мати старшу, ще з перед доби ренесансу, традицію, бо є в більш досконалії під тим оглядом формі, аніж церкви муровані. Той факт, що най-

86 старший відомий датований триверхий церковний будинок був мурований, ще мало свідчить про те, що власне він започаткував триверхність.

Про найстаршу датовану триверху церкву дерев'яну й то ще з чотиробічними верхами і дзвіницею на бабинці, значить з формами традиційно старшими, довідуємось з візитації 1764 р. Була це церква в Вербіжі: „...cerkiew na podwalinach y daley w ścianach cała z dębowego pod topor oprawnego drzewa, we trzy czwórką wyprowadzone wierzchi gontami pobita, Roku 1577 (jako edocet na odrzwiu napis) wystawiona, dzwonicy districtim nie masz, tylko nad babińcem trzy dzwony mierne extant zawiedzone y klepadło żelazne“³¹⁷. Годі припустити, щоби церква у Вербіжі датою не багато молодша від Успенської церкви Петра Італійця (1559. р.) ще в ті часи могла наслідуючи транспонувати восьмибічні верхи чотиробічними. Її три чотиробічні верхи мають безумовно старшу традицію. Теперішня Волоська церква (з 1591—1629 рр.) і Трисвятительська церква (з 1578—1671. рр.) не можуть входити в рахубу, бо церква в Вербіжі була від них старша.

З часів церкви в Вербіжі, або може навіть ще старшою могла бути також церква в Замочку — „we trzy niewielkie czwórką wyprowadzone wierzchi gontem pobita. Roku pro vetustate nescitur którego wystawiona“³¹⁸. І взагалі в візитаціях стрічаємо цілу низку церков триверхих з чотиробічними верхами з подібним означенням часу збудовання — напр. Рудно³¹⁹, Кугаїв³²⁰, Кліцко³²¹, Сорочи³²² і інші.

Ще деяку вказівку про стару традицію триверхих церков дають нам українські ікони XV—XVI. вв. Маємо там чимало прикладів на триверхі церкви, і то власне в органічній формі дерев'яної церкви, а не в механічній сполуді мурованої з часів ренесансу. Хоча з загального вражіння можна би вносити, що архітектура в іконах є мурована, а не дерев'яна, то штихи її дереворити XVII. в. переконують нас, що ці церкви можуть бути також дерев'яні³²³. Церкви на іконах підтверджують, що вже в XVI. в. триверха церква була церквою типовою. А що деякі подробиці в іконах повторялися незмінно не раз довгі часи, то це вказує, що триверха церква сягає середньовіччя³²⁴.

Розвій. Зв'язок поміж формою тридільного плану, а кількістю верхів потверджує, що розвій мусів відбутися у черзі, виведеній при розгляді розвою форм плану. Церкви з планом нижчого розвою можуть мати дах, а також один, два або три верхи, а церкви з планом вищого розвою є завжди триверхі. Отож дахове покриття церкви є на планах вичислених попередню (гл. рис. 94) під 1—7; одноверхі на планах 1—8; двоверхі 6—8; а триверхі 5—11. З цього виразно видно, як чим раз більше розвиненій зовнішній вигляд церкви є зв'язаний поступенно з чим раз більше розвиненою формою плану.

Подібне явище є і в другій черзі розвою найпримітивнішого плану. На початкових стадіях розвою цього плану є дах, або один верх, а на

кінцевій стадії три верхи. А загалом у цій другій черзі переважав церква з даховим перекриттям.

Вже відразу при народженню триверхої церкви розгалузився розвій у двох напрямках. Триверха церква з завершеною емпорою витворила типову українську дерев'яну церкву з найвищим верхом по середині й меншими верхами по боках. Ідея центральности й взаїмна кореспонденція форм пресвітерії з формами бабинця упорядкувала це відношення висот верхів до себе. Багато триверхих церков задержало ще до нині емпору або її рештки під західним верхом: Дрогобич (св. Юр рис. 39), Ісаї (рис. 124), Чемериси Волоські²²⁶, Зіньківці (ц. св. Михайла)²²⁶, Соловійвка²²⁷, Висоцько Нижнє (рис. 44), Тухолька, Матків (рис. 96), Риків, Сириня, Недільна, Турє (рис. 122), Царинське, Солець і інші. Згодом, коли пережилась потреба емпори, вона заваджала й її вирізували зовсім (Дрогобич — св. Юр, Висоцько Нижнє, Тухолька, Матків, Царинське)²²⁸, або стали будувати триверхі церкви вже зовсім без емпори. Такою власне є нині більшина триверхих церков.

Причиною другого відгалуження триверхих церков було прийняття на місці емпори або також над емпорою під західним впливом дзвіниці. Мало це місце лише на південно-західних окраях, виставлених на сильніші впливи заходу (Закарпаття, Лемківщина й Бойківщина). Поодинокі пам'ятки з північно-західних земель дають нам змогу ствердити, що й там також були церкви „бойківського типу” з дзвіницею, напр.: Сутче (Полісся)²²⁹, Суходоли (Волинь — рис. 160). Інші українські землі майже не знають дзвіниці злученої з церквою в дерев'янім будинку в одну цілість²³⁰. Розвій церкви з дзвіницею розділився в свою чергу на два розгалуження: бойківське й лемківське, обабіч Карпат.

Церкви лемківські прийняли високу дзвіницю, яка — виростаючи понад верх нави — захитала рівновагу мас триверхої церкви, але зате придала мальовничості розподілові цих мас. Злука дзвіниці з церквою відбулася через збудовання одноцілої дзвіниці, що своїми стовпами-стояками стоїть на землі і обнімає зовні зруб бабинця (Ладомірова), або через будову короткої дзвіниці на стелі чи на зрубі бабинця (Новоселлиця)²³¹.

Інтересним явищем є бойківське будівництво, посереднє між триверхими лемківськими, а загально-українськими триверхими церквами. Воно займає також своїми формами посереднє між ними місце, бо має дзвіницю над бабинцем, менше-більше висоти верху пресвітерії, а при дещо більших західних впливах лише незначно вищу за сусідній верх (Кострини, Суха, Вішка)²³². Нераз дзвіниця бойківської церкви навіть не переростає середнього верха, а лише формою й голосниками зраджує свою присутність на зовні (Ужок, Перехресна)²³³. Галицька Бойківщина в переважній більшості має дзвіницю на бабинці зрівноважену, або майже зрівноважену з верхом пресвітерії (Турка — ц. долишня і середня), а на Бойківщині закарпатській переважає дзвіниця

вже розвинена понад висоту середнього верха (Кострини). Це є наслідком сильніших впливів Заходу на Закарпатті.

Ще одна подробиця характеризує посереднє становище бойківських церков серед типів триверхої будови. Всі верхи загально-українського типу є збудовані одноцільною вязаною системою. На Лемківщині обабіч Карпат дзвіниця над бабинцем є збудована системою стовповою. Бойківська дзвіниця на бабинці здебільша прийняла рівнож систему стовпову. Проте є чимало бойківських церков з дзвіницями збудованими вязаною системою. В цих випадках лише вирізані в стінах отвори-голосники вказують на те, що це дзвіниця: Должки (рис. 163—4), Гвоздець.

Бойківські церкви, хоча мають дзвіницю, в загальних формах творять з рештою триверхих церков одну групу, тому при систематичнім розгляді розвоєвих форм верхів слід розглядати їх разом, — окремо від церков лемківських.

а) Церкви загально-українські й бойківські.

Чотирибiчні верхи. Церкви триверхі зберегли традиції первісних форм чотирибiчного верху одноверхої церкви, тільки розвинули незвичайно багато цю скромну форму через багате помноження заломів, що передусім на Бойківщині стало характеристичною стилевою прикметою. В деяких церквах для збільшення ефекту не задовольнялися лише конструкційними заломами, але ще збільшували позірно число заломів додатковим дашком понад вікнами на стінах зрубу (Смерек, Ботелка Вижна, Висоцько Нижне, Мохнате).

Триверхі церкви з чотирибiчними верхами можна уложити в ось такий розвоєвий ряд (рис. 269):

1) *всі три верхи пірамідальні без заломів*: Суццанп²²⁴, Київ — ц. Ів. Златоустого²²⁵.

2) *середній верх з одним заломом, на бабинці і пресвітерії піраміди без заломів*: Товстоголови, Кут (пов. Скалат — рис. 165), Сколе (рис. 97, 166).

3) *середній верх і бабинець з одним заломом, пресвітерія з пірамідальним дахом без залому*: Ліянина Мала (рис. 167).

4) *всі три верхи з одним заломом*: Недільна, Зарубинці, Годів, Хревьт (рис. 36, 78), Звір, Мельничне (рис. 169), Суходоли (Волинь — рис. 161), Ілавче²²⁶, Буковець, Бережок, Смільник, Топільниця Долішня (рис. 169).

5) *середній верх з двома заломами, бічні з одним*: Волосате (рис. 170), Ятвяги, Коропець, Смільник, Усте²²⁷, Кліцко, Дністрик Головецький (Посіч), Смеречка, Бориня²²⁸, Турка Горішня (рис. 180).

6) *всі три верхи з двома заломами*: Черниця, Царипське, Головецько Долішне (Бабина), Ступосяни (рис. 171).

7) *середній верх з трьома залами, бічні з одним залом*: Черче (рис. 172). 89

8) *середній верх з трьома залами, на бабинці один залім, на пресвітерії два*: Ботелка Нижня, Волосянка (к. Ужгороду — рис. 173).

9) *середній верх з трьома залами, бічні з двома*: Волцнів (рис. 174), Таламан³³⁹, Комарники, Перехресна³⁴⁰, Либухора Вижня, Костів, Смерек (рис. 175).

10) *середній верх з трьома залами, на бабинці три залими, на пресвітерії два*: Вовче (ц. горішня — рис. 269).

11) *середній верх з чотирма залами, бічні з двома*: Тисовець (рис. 176), Бахновата (рис. 35), Турка (ц. долишня — рис. 179), Беньова, Зубриця.

12) *всі три верхи з чотирма залами*: Студене³⁴¹.

13) *середній верх з п'яти залами, на пресвітерії три залими, на бабинці чотири*: Яблонів (рис. 177).

14) *середній верх з п'яти залами, бічні з чотирма*: Явора Горішня (рис. 178), Розлуч (рис. 181).

Нерівне число заломів бабинця в деяких церквах у відношенні до пресвітерії є наслідком присутності дзвіниці. Але не завжди дзвіниця порушує форму верху бабинця, бо в церкві з дзвіницею у формах згідних з пресвітерією.

На самих вершках чотиробічних верхів є завжди оборогові чотирохсхилі дашки. Виняток є лише церква в Яворі Горішній, де чотиробічні залими є прикриті восьмибічними стійками. Явище накриття чотиробічника восьмибічним стійком є досить розповсюджене на Бойківщині в давніцях і звідтам мабуть перейшло воно до церкви. Маківки на чотиробічних верхах є рідкі й новішого походження. Не бувають вони на всіх трьох верхах, частіше лише на середущім (Хревь, Ілавче).

Тип церков з чотиробічними залами нині зовсім завмер і лише в лісистій гірській закутінні на Бойківщині могла ще в 1910 р. повстати — мабуть вже послідня церква цього типу — в Зубриці (Турч. повіту).

Церкви з численними чотиробічними залами пригадують своїм зовнішнім виглядом децю китайські чи індійські пагоди, що давало декому нагоду видвигати гіпотези про вплив будівництва далекого Сходу на українське деревляне будівництво. Ця гіпотеза є необоснована, бо заховані пам'ятки з різних стадій розвою церкви цього типу переконують, що його розвій відбувся у нас самостійно, а подібність з будівництвом далекого Сходу є лише зовсім випадкова й зрештою зовсім поверховна.

Восьмибічні верхи. Подібно як у церквах із чотиробічними верхами, відбувся розвій також у церквах із восьмибічними верхами шляхом заломів. Розвоєвий шлях представляється так (рис. 269):

1) *три верхи з восьмибічними стіжками або копулами без заломів (підбанників)*: Веремя 1757. р. (стіжки — рис. 182), Іваниці (копули)³⁴², Сусла (стіжки)³⁴³.

2) *середній верх з одним восьмибічником, бічні без* (бічні копули не мають тамбурів-підбанників): Сасів (рис. 28), Підлисса, Юськовичі, Кути (ц. Собора П. Б.), Цішки³⁴⁴, Трійця, Оплицько, Білий Камінь, Трудовач Гологірський, Свистільники, Соколівка (тепер Вільшанка Мала — рис. 63), Левківка, Чуднів³⁴⁵, Грищинці.

3) *всі три верхи з одним восьмибічником* (тип дуже популярний): Сільце, Гряди³⁴⁶, Черепин³⁴⁷, Пдугів, Переволочна, Стінка, Красне, Фирліївка (на Мармазівці), Пітричі, Бортків, Розділ, Рогатин (ц. св. Миколи), Соколя, Тадагі (рис. 62), Камінка Струмилова (рис. 60), Полове, Крехів (рис. 183), Жиравка, Стронятин, Підліски Малі, Городок (2 церкви), Жовква (ц. Св. Трійці), Пчани, Сніжки³⁴⁸, Соловійва, Вишопіль, Копела, Хуторі Малі³⁴⁹, Пилява³⁵⁰, Могилівка³⁵¹, Ярмолинці³⁵², Корнина³⁵³, Трипілля, Зіньків (ц. св. Михайла), Дашківці, Виниця Стара, Привитів, Печанівка, Полонне, Снява³⁵⁴, Тейсарів³⁵⁵, Хоросно, Хотинець, Утішків (рис. 49).

4) *середній верх з двома восьмибічниками, бічні з одним*: Ісаї (рис. 124, 184), Туре (рис. 122, 185), Сприня, Тараща³⁵⁶, Мошпогіря, Росопки³⁵⁷, Межиріч³⁵⁸, Ягольниця, Солець³⁵⁹.

5) *верх нави й бабинця з двома залами, а верх пресвітерії з одним*: Горохолина (рис. 102).

6) *всі три верхи з двома залами*: Орове (рис. 186), Свердликів³⁶⁰, Кацмазова³⁶¹, Вонячина³⁶², Слобідка Слишківська³⁶³, Слобода Шаргородська³⁶⁴, Чемериси Волоські³⁶⁵, Івашковець, Торгановичі.

7) *всі три верхи з трьома залами*: Чуква (рис. 187).

8) *середній верх з чотирма залами, бічні з двома*: Ільпик (ц. св. Параскевії — рис. 269).

9) *середній верх з чотирма восьмибічниками, бічні з трьома*: Головецько, Риків, Орявчик (рис. 188).

10) *всі три верхи з чотирма восьмибічниками*: Кривка (тепер Львів — рис. 95, 189).

11) *середній верх з п'яти восьмибічниками, бабинець з чотирма, а пресвітерія з трьома*: Росток (під Митою, рис. 191—2).

12) *середній верх з п'яти восьмибічниками, бічні з чотирма*: Матків (рис. 96, 190)³⁶⁶.

Восьмибічний верх може бути закінчений стіжком або копулою різної форми. Стіжок треба вважати за форму старішу. Звичайно не має він у завершенні маківки. Церкви з восьмибічними верхами рідко мають на бабинці дзвіницю (Кривка), а верхом бабинця звичайно є завершена емпора. Це явище виступає в бойківських церквах з високо розвиненими

заломами. Інші церкви без більшої кількості заломів не мають ні емпори ні дзвіниці.

Розвій заломів восьмибічних верхів в триверхих церквах проходив рівнобіжно з чотиробічними і вже початкова стадія розвою заломів мусіла знати восьмибічник.

Комбіновані верхи з чотиро- і восьмибіччників. Для більшого мистецького ефекту комбінували ще обі форми в верху в той спосіб, що на зрубі стін є один або кілька чотиробічних заломів, а щойно відтак йдуть восьмибічники, але завіди восьмибічник є на чотиробічнику, а ніколи навпаки, як це є нераз у російських „многоярусних” церквах. Скромні початки цього були вже в церквах одноверхих. Відповідно до якості комбінації у верхах — такі триверхі церкви можна поділити на три групи:

- а) з комбінованими трьома верхами;
- б) з комбінованим лише середушим верхом, а з однородними формами по боках; ця група розпадається на дві підгрупи залежно від форми бічних верхів: чотиробічних чи восьмибічних;
- в) з комбінованими бічними верхами й однородними формами по середині.

Всі групи діляться ще на варіанти по скількості заломів у верхах. Систематично це представляється так (рис. 269):

А. Всі верхи комбіновані:

1) з одним чотиробічником і одним восьмибічником: Лисовичі (рис. 193), Смерже, Терка, Трофанівка, Гвоздець, Бусовисько (рис. 26, 194), Балинці²⁶⁷.

2) *середуший верх з одним заломом чотиробічним і двома восьмибічниками, бічні верхи з одним чотиробічником і одним восьмибічником*: Полянця (рис. 195), Либохора Ск., Гребенів, Грабовець Головецький, Рожанка Вижня.

3) *всі три верхи з одним чотиробічником і двома восьмибічниками*: Опорець, Камінка (рис. 196).

4) *з одним чотиробічником і трьома восьмибічниками по середині, а з одним чотиробічником і двома восьмибічниками по боках*: Хітар (рис. 197), Волосянка, Мита, Сухий Потік, Вижлів, Лавочне (рис. 198), Ялшиговате, Доляжки (рис. 163—4), Сукіль (рис. 199).

5) *з одним чотиробічником і трьома восьмибічниками на наві й бабинці, а з одним чотиробічником і двома восьмибічниками на пресвітерії*: Красне (рис. 200).

6) *всі три верхи з одним чотиробічником і трьома восьмибічниками*: Погар (рис. 201), Плава-Бренівка, Явора Долішня (рис. 202), Гусне Вижне, Присліп.

7) *середній верх з одним чотиробічником і чотирма восьмибічниками, бічні з одним чотиробічником і трьома восьмибічниками*: Росохач (рис. 43, 203), Задільсько, Жупанє.

8) *середній верх і бабинець з трьома чотиробічниками і трьома восьмибічниками, пресвітерія з трьома чотиробічниками і двома восьмибічниками*: Висоцько Невже (рис. 44, 204).

Б. Середущий верх комбінований, бічні однородні:

а) *з чотиробічниками по боках*:

1) *середущий верх з одним чотиробічником і одним восьмибічником, бічні з одним заломом*: Горожанна Мала (рис. 205), Саска.

2) *середущий верх з чотирма чотиробічниками й двома восьмибічниками, бічні з трьома чотиробічниками — при тому всі три верхи мають восьмибічні бани*: Мохпате (рис. 207).

б) *з восьмибічниками по боках*:

1) *середущий верх з одним чотиробічником і одним восьмибічником, бічні з одним восьмибічником*: Соколіка (рис. 206), Матків (ц. цвинтарна — рис. 208).

2) *середущий верх з одним чотиробічником і двома восьмибічниками, бічні з двома восьмибічниками*: Кальє (рис. 209), Хащовання (рис. 156).

3) *середущий верх з одним чотиробічником і трьома восьмибічниками, бічні з двома восьмибічниками*: Тухолька (рис. 201), Тарнавка (рис. 211).

В. Бічні верхи комбіновані, середущий однородний:

середущий верх з одним восьмибічником, бічні з одним чотиробічником (на пресвітерії заокругленим зі сходу) і одним восьмибічником: Конятин (рис. 212).

Різні верхи. Цікавою спробою в деревляних церквах є виведення одночасно чотири- і восьмибічних верхів в однім церковнім будинку. Це явище не часте, але займає досить велику територію від Правобережжя через Галичину аж до Закарпаття. Уклад чотири- і восьмибічників у цих церквах може бути симетричний або несиметричний. В симетричнім укладі центральне місце може займати чотиробічник, тоді по боках є восьмибічники, або центральне місце займає восьмибічник, а чотиробічники є по боках. Рівнож у несиметричнім укладі маємо дві відміни — залежно від переваги кількості верхів чотиробічних чи восьмибічних. В однім випадку чотиробічники займають бабинець і наву, а восьмибічники пресвітерію, в другім випадку восьмибічники займають наву і пресвітерію, а чотиробічники бабинець. У несиметричнім укладі верхів восьмибічник ніколи не займає бабинець, над яким звичайно є дзвіниця.

А. Симетричний уклад форм верхів:

а) чотиробічник по середині, восьмибічники по боках:

два заломі чотиробічника, один восьмибічників: Тивів (рис. 213).

б) восьмибічник по середині, чотиробічники по боках:

1) всі три верхи без заломів: Хуторі Старі³⁶⁸ (на наві восьмибічника копула без підбаника, по боках піраміди без заломів).

2) на наві один восьмибічник, по боках піраміди без заломів: Красносільці (первісно триверха, рис. 214), Тростянець Малий.

3) по одному заломі в трьох верхах: Гусна³⁶⁹, Калагарівка (первісно триверха, рис. 215).

4) два заломі на наві, по одному по боках: Ровень (рис. 216).

Б. Несиметричний уклад форм верхів:

а) на наві й бабинці чотиробічники, на пресвітерії восьмибічник:

1) всі три верхи з одним заломом: Верхрата (рис. 217), Морозовичі (рис. 218).

2) на наві два заломі, пресвітерія й бабинець без залому: Кути (ц. св. Мих., рис. 16).

3) на наві два заломі, пресвітерія й бабинець по одному: Вовче Дол. (рис. 219).

4) на наві три заломі, пресвітерія й бабинець по два заломі: Жукотин (рис. 269).

б) на наві й пресвітерії восьмибічники, на бабинці чотиробічник:

1) всі три верхи по одному заломі: Шумляни (рис. 269)³⁷⁰, Яжів Новий³⁷¹.

2) на наві два заломі, на пресвітерії й бабинці по одному: Турка (ц. середня, рис. 220).

в) на наві чотиробічники з восьмибічниками, на бабинці чотиробічники, на пресвітерії восьмибічники:

на наві три заломі чотиробічній й один восьмибічний, на бабинці та пресвітерії по три заломі: Богелка Вижня (рис. 221)³⁷².

На тому вичерпуються відомі нам форми триверхої церкви загальноукраїнського й бойківського типу. Очевидно годі вичерпати всі можливі відміни намічені розвоєм цього типу. Нераз у поданій систематичі були перескоки. Слід думати, що пізніші досліди ще може доповнять деякі

94 пропуски. Проте можна згодитися також з тим, що деякі перескоки в розвою кількості заломів і в комбінаціях могли поветати й через свобідне застосування форм.

Триверха церква це найпопулярніша українська церква, тож не диво, що розвинула вона таке велике число відмін. Розглянуті в чотирьох групах 52 типові варіанти, лише зо становицца верхів, дають поважний образ дорібку й розвоевого розмаху українського церковного будівництва. На самім вершку цього дорібку стоїть будівництво бойківське, що розвинуло форми триверхої церкви незвичайно оригінально (Розлуч, Матків, Висоцько Нижнє, Мохнате).

Розвій триверхої церкви проходив послідовно від скромних початків з одної форми у другу в нерозривнім ланцюху форм. Цей величезний доробок форм триверхої церкви мусів початися ще перед ренесансом і бароком, бо за короткий час двох віків годі було б дійти до такого висліду. Скупі пам'ятки ренесансу на українській території принесли деревляній церкві мало нового (форми бань, маківки, гзимси і т. п.). Щойно барок мав більший вплив на розвій деревляної церкви. Та й він не був живцем заціплений, але всеціло перетворений в духу народнього будівництва й примінений до традиційних форм деревляного будівництва. Наслідки бароку були різні: на Наддніпрянщині він перестилізував чотирибічні простори на восьмибічні, а в Галичині підсилив нахил до заломлювання верхів. Багато ломалі стіни й верхи — це один з засобів орудування світло-тінними ефектами бароку. Ці ефекти дріжали в формах деревляної церкви ще перед бароком, тому так легко і природно вплився він у форми мас деревляної церкви.

Слідуючі після бароку стилі принесли деревляному будівництву лише дуже дрібні зміни. Рококо обмежилось до шляхотнішого укладу пропорцій збарокізованої церкви, підвищавчи зрубки заломів, а зменшувчи їх промір. В наслідок цього церкви набрали грації, легкості і стрілої шляхотної стрункості. Відноситься це передусім до церков на Слобожанщині (Рубцова, Черкаське Вішкині, Лиман)³⁷³. Крім цієї мистецької тенденції легкості ані окремі форми, ані ніякі більш декоративні елементи рококового стилю не нашли примінення в деревляній церкві. Рококова легкість проявилася тільки на Придніпрянщині, галицькі церкви в більшості є тяжчі.

Ще менше впливу мав ампір, що прийнявся депо в будівництві Придніпрянщини під впливом мурованого будівництва. Є він слідний лише в механічно прибудованих ганках з високими тонкими стовпами-колюнами, звичайно паристими, під скромними причілками дахів (Бережанка Велика, Лісовичі, Сverdликова, Мошурів, Іваниці³⁷⁴, Медведівці, Тараща³⁷⁵). Ці скромні додаткові ганки-притвори не мають ніякого значіння й лише опоганюють завершені й замкнені в собі форми деревляної церкви. Ампір побільшив ще вікна й онклив їх дрібними шибками (Мошурів, Черкаське Вішкині, Рубцова, Лиман). Таким робом на бароку

й рококо українське деревляне церковне будівництво закінчило свій розвоєвий шлях.

б) Лемківські церкви.

Дещо інакше проявився барок на західних і західньо-полудневих окраях української етнографічної області. Тут церква одержала з заходу акцент фасади в новому додатку вежі-дзвіниці, вищої від верхів нави й пресвітерії. Всетаки підбудова давнього типу тридільно-триверхої церкви, помімо перемін є зовсім виразно видна. Погляд, що ці барокізовані церкви є витвором всеціло бароку — без розвоєвого звязку з попереднім деревляним будівництвом — є хибний. Кожна барокова лемківська церква має такі наглядні й незаперечні звязки з будівництвом бойківським і загально-українським, що без їх підбудови барок згаданих церков не міг би існувати. Про це наглядно перекоњує вигляд лемківської церкви після відняття вежі і декоративних маківок з верхів. Порівняння основного зрубу лемківської церкви з бойківською виказує той самий спільний план, будову стін та заломів у дахах. Отож лише дзвіниця та маківки на чубках верхів є барокового походження. Барок лише використав старі форми й сам, примінюючись до них, розвинув із старого типу бойківської церкви церкву лемківську (рис. 262—7).

Ще доки на емпорі була каплиця, або скромна маленька бойківська дзвіниця, тоді зовні не було ще видно основних змін. Лише, щоби розходився голос дзвонів, вирізували нераз вгорі в одностайнім вязанню стін емпори отвори-голосники, аналогічні до голосників у осібних дзвіницях і в цей спосіб приспособлювали верх бабинця для дзвіниці. Але коли під щораз сильнішим впливом західнього будівництва перемінився західній верх церкви в високу дзвіницю, то цей факт мав свої наслідки завдяки особливій конструкції дзвіниці.

Вязана будівельна система стін не відповідала вимогам дзвіниці, бо під тягарем і колибанням дзвонів розхитались би у карбах стіни. Краще підходила для потреб дзвіниці риглева система вязаних стовпів, де можна було їх схрещенням протиділати всяким хитанням. Окремі дзвіниці, поза церквою були переважно цією системою побудовані. Коли верх бабинця мав бути дзвіницею, тоді будували його стовповою дзвіничною системою. В наслідок цього змінилася давня форма верху на бабинці.

Розбудова сполуки тридільної церкви з дзвіницею відбулась правдоподібно ще в часи готику, бо деякі з цих церков задержали з традиції в верхах відгомін готичьких форм. У часи готику дзвіниця могла ще не переростати верхів центрально заложеної церкви. Аж щойно в бароку прийшло до повного розвоє церкви з дзвіницею й до захитання давньої симетричної рівноваги пропорцій поміж верхами бабинця й пресвітерії. Повільна й щораз виразніша барокізація триверхої церкви довела вкінці до повного розквіту форм бароку на Лемківщині. Розумі-

96 сться цей багатий барок у деревляній церкві є дещо іншого покрою як барок у мурованім будівництві, бо в деревляній збарокізованій церкві традиційні форми попереднього розвою не пропали, тільки з'єдналися з бароком в одну цілість.

Лемківський тип церков зберіг майже всі, передусім старші, стадії розвою бойківської й загально-української тридільної церкви, а в деяких випадках також дводільної. Хрестових церков Лемківщина зовсім не має. Є там церкви одно- і двоверхі (коли не рахувати дзвіниці) з чотиро- і восьмибічними залами всяких одмін у верхах³⁷⁶. Але звичайно число заломів верху лемківської церкви не виходить поза три. Енергія барокової форми лемківських церков пішла на малярське розложення мас і багатіше виносаження декоративних елементів (маківок). У бойківських церквах ця енергія пішла в напрямі заломування верхів. Лемківські церкви в Шелестові, Плоскім³⁷⁷, Медведівцях (рис. 222) стоять на найвищій паблі розвою бароку в деревляній церкві; зате церкви з формами початкових стадій виказують незаперечний звязок зо скромними галицькими церквами: напр. церква в Новоселиці має типово подільський верх на наві й лише дзвіниця робить її лемківською³⁷⁸. А церква в Тройчанах³⁷⁹ нагадує один з найбільш архаїчних типів одноверхої галицької церкви.

Загальні форми лемківської церкви³⁸⁰ потверджують також похідний звязок розвитку триверхої церкви з одноверхої через двоверху. Ряд лемківських церков, що виростили зо спільної основи українського церковного будівництва, належить до відомих галицьких одноверхих, а ще частіше до двоверхих церков з другим верхом на пресвітерії. Дзвіниця на місці емпори доповнила й усталила тип триверхої церкви в вищє наміченому порядку розвою. Церкви лемківські, бойківські й загально-українські мають спільний знаменник у старому типі одноверхої церкви. Лише географічне положення, сильніші або слабші впливи мурованого будівництва історичних стилів, та сильніше або слабше привязання до традиції розділило їх розвій на різні напрямки.

Інші стилі поза бароком майже не зачіпали деревляних лемківських церков. Одинока може церква в Шелестові, як вірно замічає Залозецький, має виразніші признаки рококового стилю. Граціозність і стрункість та делікатність декоративних елементів характеризують цю церкву. Але й тут, як в церквах Наддніпрянищини проявився лише дух рококо в деяких формах. Про впливи ампіру в закарпатських церквах не можна поважно говорити³⁸¹.

Головною прикметою лемківської церкви, яка її різнить від деревляних барокових церков польських, словацьких і румунських, є присутність верхів (чи бодай маківок) на наві і пресвітерії, або принайменше на наві, — окрім західньої вежі. Верхи наві й пресвітерії затрачує лемківська церква дуже рідко, нераз лише в наслідок пізніших перебудов (Ондавка)³⁸².

Переводити класифікацію лемківських церков за становища якості верхів і кількості їх заломів нема потреби, бо вони в тому нічим не різняться від церков бойківських а в подрібну аналізу декоративних елементів ми тут не входимо. Лемківські церкви різняться між собою лише відношенням дзвіниці до церковного будинку. Аналізу цього відношення перепровадив Залозецький³⁸³. Отож дзвіниця лемківської церкви може мати або органічну сполуку з церквою подібно, як це було в церквах бойківських, де дзвіниця була набудована на зрубі стін бабинця, — або також вільну сполуку, коли стояки дзвіниці стоять самостійно на землі. В цій другій групі є три різні конструкційні варіанти. Систематично це представляється так:

- а) Дзвіниця з органічною сполукою: Плоске, Шелесто, Збой, Обава, Новоселиця.
- б) Дзвіниця з вільною сполукою:
  - 1) *чотири стовпи дзвіниці зовні по боках бабинця*: Тройчани, Ладомірова, Бистра-Крайна;
  - 2) *два стовпи зовні і два внутрі бабинця*: Круглова, Орлик Нижній, Єдлінка;
  - 3) *чотири стовпи дзвіниці внутрі бабинця*: Ніклова.

Лемківської церкви з дзвіницею не треба мішати з деякими галицькими церквами, які мають лише приставлену дзвіницю з заходу до бабинця в це свобіднішим звязку з церковним будинком. Це явище є новішого походження, мабуть щойно під впливом бароку. Таку сполуку з дзвіницею можуть мати різні церкви: одноверхі: Рогатин (ц. св. Духа, рис. 143—4), Ниповичі³⁸⁴, Венеція³⁸⁵; двоверхі: Стара Сіль (ц. Воскр. Христового, рис. 223); триверхі: Малнів (рис. 224). Дзвіниці цих церков є злучені з церквою пізніше, а первісно вони були зовсім самостійні. Церква в Маґері (св. Миколи) має дзвіницю так положену перед бабинцем, що вона майже дотикає своїм піддашшям піддашшя церкви. Церква в Рогатині рівнож первісно не мала звязку з дзвіницею³⁸⁶. Існування такої церкви на Закарпатті на крайній етнографічній західній межі (Венеція) є дуже інтересне, бо вказує, що могли там бути первісно церкви без дзвіниць, такі самі як одноверхі церкви галицькі.

В деяких бойківських і східньо-лемківських галицьких церквах барок проявлявся в дуже скромнім виді. Таким найскромнішим впливом бароку підпали напр. церкви в Смереку (рис. 175) і Бачині. Вони лише одержали маківкові насади барокові на свої чотиробічні верхи, а впрочім не мають нічого з бароком спільного. Дзвіниць над бабинцем вони зовсім не мають.

А. Церкви з візантійським планом.

Церкви в плані триапсидальні не різняться зовні нічим від інших тридільних церков. Зовнішні стінки бічних апсид ніколи не рівняються висотою свого зрубу зо зрубом головної апсиди. Завсіди є вони такі низькі, що прикриває їх зовні піддашся, яке обігає кругом церкву. Ці церкви можуть бути так, як інші тридільні церкви:

- а) Безверхі, прикриті дахом: Манастир Лішнянський (рис. 40—42).
- б) Одноверхі:
  - а) з чотиробічним верхом:
    - 1) піраміда без залому: Кругель Великий (рис. 88).
    - 2) один залом: Лежахів (рис. 225, 261).
    - 3) з двома залами: Дрогобич (ц. Пятн., рис. 226)²⁸⁷.
  - б) з восьмибічним верхом:
    - з одним заломом: Жовквіа (ц. на Винниках), Тучапн (рис. 227, 228), Моранці, Підліски (рис. 10, 11), Судова Виння, Мостиська, Потеліч (ц. св. Тройці)²⁸⁸.
- в) Двоверхі:
  - а) з другим верхом на бабинці:
    - 1) чотиробічні верхи з одним заломом: Рудка (рис. 157), Знесіння²⁸⁹, Лісковате (рис. 158).
    - 2) різні верхи: нава чотиробічна, бабинець восьмибічний: Дрогобич (ц. Чесн. Хр., рис. 38).
  - б) з другим верхом на пресвітерії:
    - 1) восьмибічні верхи: Гринів (рис. 86, 153, 154).
    - 2) різні верхи: Потеліч (ц. св. Духа, рис. 48)²⁹⁰.
- г) Триверхі:
  - з восьмибічними верхами: з одним восьмибічником: Камінка Струмилова (рис. 60, 87), Бунів (рис. 229), Комарно.

Ці церкви не мають багато розвинених заломів у верхах. Це зовсім зрозуміле, бо належать вони до церков старого типу та звичайно й часом будови є вони одні з найстарших збережених церковних будинків. Не мають вони також верхів комбінованих (з чотиробічника й восьмибічника в одному верху). Лише одинока, наймолодша з них із упрощеним планом (одна бічна апсида), ц. св. Пятниць в Дрогобичі, має цю комбіновану форму у верху і то через пізнішу надбудову. Ця церква могла б може стати основою окремого варіанту, коли б вже передтим не витасла

традиція архаїчних ознак плану. Отож з цього слідує, що ідея комбінації форм є новішого походження, бо старші церкви, які зберегли архаїчні подробиці, її не мають. 99

Б. Церкви з атонським планом.

Споріднені з попередніми є церкви з атонськими ознаками, значить з крилосами. Деякі з них (старші) крім крилосів мають також бічні апсиди. Рівнож і ці церкви підпали одній і тій самій основі формування верхів, яка проводила розвиток усього дерев'яного будівництва. Отож можуть вони бути:

- а) Безверхі. покриті дахом: Гавловичі³⁰¹.
- б) Одноверхі:
  - α) з чотиробічним верхом:
    - 1) з одним заломом: Унятичі (рис. 125, 230).
    - 2) з двома залами: Торки (рис. 90, 231, 232).
  - β) з восьмибічним верхом:
    - 1) з одним заломом: Поздяч (рис. 118, 233).
  - γ) з комбінованим верхом:
    - 1) з одним заломом чотиробічним і одним восьмибічним: Долина (ц. св. Миколи, рис. 121, 146), Ревна³⁰².
- в) Двоверхі:
  - α) з другим верхом на бабинці:
    - 1) на наві восьмибічний, на бабинці чотиробічний, по одному заломі: Дусівці (рис. 57, 123, 161, 162).
  - β) з другим верхом на пресвітерії:
    - 1) з восьмибічними верхами: на наві два зали, на пресвітерії один: Топільниця Горішня (рис. 155)³⁰³.
- г) Триверхі:
  - α) з чотиробічними верхами:
    - 1) по одному заломі: Топільниця Долішня (рис. 169).
  - β) з восьмибічними верхами:
    - 1) з одним заломом: Долина (ц. Рож. Пр. Б.)³⁰⁴.
    - 2) на наві два зали, на пресвітерії і бабинці по одному: Турс (рис. 122, 185), Ісаї (рис. 124, 184).
    - 3) на бабинці два зали, на наві і пресвітерії по одному: Дрогобич (св. Юр, рис. 37, 39).
    - 4) на наві три зали, на пресвітерії два, а на бабинці один: Довге (рис. 89, 234).
  - γ) лемківські: Тилич³⁰⁵, Команьча (рис. 265).

Подібно, до церков з візантійським планом, також і церкви з атонськими подробицями не мають багато розвинених заломів у верхах, все-таки вони дещо багатіше розвинені. Що до зовнішнього вигляду крилосів, то маємо відміни низькі, сховані під піддашшям і високі понад піддашшям, а покриті різної форми дашками або восьмибічною копулою. Чотирибічні верхки на крилосах є не відомі; значить поява верхків на крилосах не має довгої традиції. Подрібно зовнішній вигляд крилосів представляється так:

А. Крилоси низькі прикриті загальним піддашшям: Долина (ц. св. Миколи і ц. Рож. Пр. Бог.), Топільниця Долишня, Ісаї, Унятичі.

Б. Крилоси високі понад піддашшя:

1. *прикриті дашкою*:

а) *односхилим*: Торки, Дусівці, Поздяч.

б) *двосхилим з причітковим дашком*: Топільниця Горішня.

в) *трисхилим*: Туре, Гавловичі, Тиліч.

г) *п'ятихилим*: Довге.

2. *прикриті копулкою*: Дрогобич — св. Юра (рис. 235).

Церква св. Юра в Дрогобичі це наглядний доказ тієї розвоєвої тенденції діючої в українськiм будівництві, під впливом якої всі проєгори прямують до самостійного завершення, в данім випадку до тої міри, що навіть крилоси одержали свої окремі верхи. Церкви на Атоні не мали на бічних крилосах верхів.

Крилоси розвинені в форму більших каплиць мають також різне покриття. Церква в Волосянці²⁹⁶ має на цих каплицях трисхилі дахи, а церква в Яблiнці Вижній (рис. 126, 236) восьмибічні верхи.

5. ДВОДІЛЬНІ ЦЕРКВИ.

Дводільні церкви є досить рідкі в українськiм деревлянім будівництві, але розсіяні досить широко. Є вони на Правобережжі, в Галичині і в західній частині Закарпаття. Що до зовнішнього вигляду діляться вони на дві групи, які дуже різняться між собою, а саме галицькі і правобережні мають верхи аналогічні до верхів триверхої церкви, а закарпатські церкви мають менше або більше виразні признаки готицького чи барокового стилю. Останні не мають верхів на своїх зрубках, а лише з заходу доставлену вежу-дзвіницю. Зовнішнє оформлення обох груп є вислідом географічного положення в сусідстві даних архітектурних форм.

Дводільні церкви галицькі й правобережні засадничо не різняться поміж собою та творять одну спільну стилеву групу. Під оглядом оформлення верхів можуть вони бути (рис. 237):

А. Безверхі (і без дзвіниці), прикриті дахами: Підгородці, Руське (рис. 128), Жолобок. 101

Б. Одноверхі (з верхом на наві й дахом на пресвітерії):

а) з чотиробічним верхом:

з одним заломом: Глинсько (ц. св. Івана, рис. 129).

б) з восьмибічним верхом:

1) з одним заломом: Верхрата³⁹⁷.

2) з двома залами: Торговиця³⁹⁸.

В. Двоверхі:

з восьмибічними верхами:

на наві з одним заломом, на пресвітерії без залому: Гарбарі (коло Ярослава, рис. 130).

і найправдоподібніше рівнож з восьмибічними верхами: Сніжки і Гнильці³⁹⁹.

Виходить, що дводільні церкви цієї групи піднали під вплив тих самих роззових оформлень, що їх має тридільна дерев'яна церква. Тому належить думати, що їх дводільність не мусить бути вислідом західних впливів. Може вона мати зв'язок з відомими малими дводільними одноверхими муров. церквочками з княжих часів (напр. Перяслав, ц. XII. в.)⁴⁰⁰.

Г. Церкви готицькі та барокові. Інакше справа з дводільними церквами закарпатськими. Їх є дві групи: західня і східна. У західніх не лише план, але й зовнішній вигляд є залежний від впливів західнього історичного будівництва. Деякі подробиці могли вони задержати ще зо спільного дорібку українського дерев'яного будівництва (бо ж у деяких церквах є тридільний план), але на загал впливи там переважили. У цій групі є церкви з признаками стилів — готицького і барокового. Оба стилі мають тільки невеличку різницю у завершенні дзвіниці: готицькі звичайно скромний і чистий без додатків пірамідальний дашок, а барокові багато-профільовану маківкову насадку.

На полуднево-східному Закарпатті є ще друга група готицьких церков. Їх форми повстали під впливом німецького готику в Семигороді. У зовнішньому вигляді церков цієї східної групи готик є досконалішою формою (Сокирниця, Сальдобош), як західної. Найбільш характерною ознакою цих готицьких церков є струнка вежа у формі великого „дахрайтера” і високі острі дахи. Зате їх план рідко є дводільний, частіше тридільний — той сам, що його має типова тридільна церква, — значить зложений з більшого квадрату по середині і менших по боках. Лише в деяких церквах, де готик прийшов до найбільшого виразу, простір бабинця рівнається ширині наві й через те зовні творить з нею одну цілість. Це дає позірне вражіння дводільності.

Отож навіть ті церкви, які на перший погляд є немов зовсім залежні від західніх стилів, мають все таки деякі спільні основи з типо-

6. ХРЕСТОВІ ЦЕРКВИ.

Хрестові церкви є: 1) одноверхі, 2) триверхі, 3) п'ятиверхі, і 4) з доповненими просторами поміж раменами хреста девятиверхі. Хрестових церков безверхих (безбанних) українське деревляне будівництво не знає. Не лише плани хрестових церков, але й їх зовнішній вигляд має багато спільного з вірменським будівництвом. При цьому порівнянню зовнішнього вигляду може входити в гру лише українська церква хрестова одноверха, бо такі є вірменські. Церкви хрестові з більше верхами, хоча мають прикмети схожі з вірменським будівництвом, повстали в Україні при співуділі ще інших впливів. Про спорідненість українських хрестових церков з вірменськими свідчать не лише подробиці плану, але також спосіб компонованих мас. В деревляних церквах зложених з чотирибічних форм ця композиція дещо затерлася через трансозицію заокруглених форм на прямокутні, але в церквах із трьома або чотирма заокругленими раменами вірменський характер компоновання мас виступає виразно. У вірменських церквах бічні конхи сповняють роль припор (Strebenischen) осередньої копулової частини. Те саме маємо в деревляних церквах, але з цією різницею, що цей припорний характер бічних просторів в дереві є з конструктивного боку несутєвий і зайвий. Однаке залозичена з муру форма внутрішніх заклепелень (в мурі сферичних — в дереві гранчастих) і зовнішніх дахів задержала в дереві давнє ще з муру незмінне відношення до середньої партії. Приклади: Слобода Болехівська (рис. 110, 238), Синевідсько Нижнє (рис. 111, 239), Надвірна, Тисів (рис. 240, передусім у Тисові видно це дуже виразно зовні), також Лебедин і Лиман¹⁰². Вичислені церкви своїми формами виразно засвідчують впливи вірменсько-грузинські, а не безпосередні візантійські.

Деревляні хрестові церкви мають у зовнішнім вигляді досить спільних прикмет з іншими типами деревляної церкви, бо все українське деревляне будівництво творить одну цілість, на яку складається спільна всім типам техніка, спосіб провадження стін і дахового накриття, забезпечення стін і т. п. Усі ці справи, які б вони не були в мурованих прототипах, у дереві проявлялися в традиційно устаєленому шаблоні. Всетаки трансозиція муру в дерево не пішла так далеко, щоби годі було пізнати прототип. На підставі розгляду планів вірменських церков, що стали зразком для українського деревляного будівництва, ми вже виявили ту основну муровану форму, яка криється за даними формами деревляними. Це відноситься не лише до плану, але й до мас церковного будинку в стінах, підбаннику, дахах та завершеннях.

Одноверхі церкви. В хрестових одноверхих церквах всі чотири рамена хреста є прикриті найчастіше двосхилими дахами з при-

чілком або півпричілком⁴⁰³, рідко дахами без причілків (Слобода Болехівська, Липа рис. 242). Але до повного виразу причілки прийшли в церквах гуцульських, де в хатнім будівництві причілок є головною характеристичною прикметою. Відповідне орудування цими причілками в церковнім будинку викликає інтересні мистецькі ефекти.

На перехрестю нав стоїть восьмибічний підбанник у той самий спосіб сконструований, як восьмибічник у церквах тридільних, що відповідає восьмибічному (також многобічному) або округлому мурованому тамбурови. Підбанник може бути уставлений на перехрестю в двоякий спосіб. Отож стоїть він на перехреснім квадраті зараз на зрубі стін — тоді виростає він назовні з дахів, що його оточують: Тужилів, Розтічки (рис. 241), Липа (рис. 242), Ясіня-Плитовате⁴⁰⁴, або має під собою ще квадратну підбудову понад бічними зрубами так, що скриню цього квадрату видно менше або більше назовні і тоді нарізні пазухи є накріті дашками: Князівське (рис. 77), Слобода Болехівська (рис. 238). Ця квадратна підбудова під восьмибічником може бути або безпосередньо підвищеним квадратом перехрестя зрубу, або через залом децю менша, щоб у більших церквах облекшити масу верха.

У вірменських церквах на підбаннику є завіси стіжок закінчені лише хрестом. Такий стіжок є також у старших деревляних хрестових церквах (Татарів — рис. 107, Липа — рис. 242); новіші замінили його копулою. В гуцульських хрестових церквах верхи лише невеличким перехватом при пасаді нагадують копули, а властиво є вони стійками (Пядиківці, Кобилець, Будилів, Валинці, Забереже⁴⁰⁵ і інші). Посередньою формою між стійком і копулою, що має в Україні досить давню традицію, є форма шолому. Є це звичайно невисокий стіжок з легко вигненим профілем без перехвату. Це транспозиція візантійської копули, яка рівнож ніколи не була висока. Високі пухасті підогнені копули прийшли до деревляного будівництва пізніше з західного ренесансового й барокового будівництва. Стійкові й шоломові верхи деревляних церков звичайно є закінчені самим хрестом, а копули мають майже завіси на зразок західних маківку у формі ренесансової — звичайно сліпої — ліхтарні.

Хрестова деревляна церква попри свої старі традиції на Україні втягнула в свій комплекс також децю західних подробиць з будівництва ренесансового й барокового стилю. Але ще перед західними впливами форми хрестової деревляної церкви вплинули на інші типи української церкви й там власне ми можемо частіше знайти ті старші стійкові завершення (Турка Середня — рис. 220, Ботелка Вижня — рис. 221, Угольна — рис. 243, Чолгани і інші). Цікаво, що хрестові церкви мають бані у формі шолому ще рідше як стіжок. Найчастіше мають вони грушквату копулу. Врак шолому свідчить про слабку силу візантійських впливів на деревляну хрестову церкву. Старші хрестові церкви мають вірменський стіжок, а новіші західню копулу з ліхтарнею (маківкою).

Довкруги хрестової церкви буває лише піддашшя, оперте на випу-стах, а опасання на стовпках дуже рідко лише кругом бабинця (Синевідсько Нижнє, Слобода Болехівська). Опасань довкруги церкви хрестова церква не має. Ця характеристична подробиця ще більше свідчить про те, що тридільна церква є ближчою до народнього хатнього будівництва, в якому власне деколи є різної форми опасання; зате церква хрестова, як форма зовсім позичена з муру, опасань не розгорнула, бо муровані церкви таких опасань не мали. Хрестові церкви Придніпрянщини і подекуди Буковини не мають навіть піддашшя.

Однорезими хрестовими церквами можуть бути церкви обох типів хрестового плану. Розвій їх верха пішов у парі з загальним розвитком верхів деревляної церкви шляхом заломів. Найчастішою формою верху є форма восьмибічна або комбінована з чотири- і восьмибічником, але коли центральне місце в плані займає восьмибічник, тоді верх є чисто восьмибічний. Систематично це представляється так:

A. Чотиробічний верх:

з двома заламами: Мшанець (ц. 1762 р., рис. 258).

B. Восьмибічний верх:

1) з одним восьмибічником: Тужилів, Ясіня-Плитовате¹⁰⁶, Рос-тїчки (рис. 241), Підгірці (рис. 244).

2) з двома восьмибічниками: Ліпа (рис. 242).

3) з трьома восьмибічниками: Лпман¹⁰⁷.

B. Комбінований верх:

1) з одним чотиробічником і одним восьмибічником: Ворохта (рис. 245), Вікно (рис. 114, 246), Ліски, Белелуя, Пісочна, Тисьмениця, Цїнева (рис. 248), Пійло, Князівське (рис. 76, 77), Слобода Болехівська (рис. 110, 238), Тисів (рис. 240), Сливки, Ясінь, Ясіня¹⁰⁸, Спас, Липовиця, Лдзіне, Креховичі, Синевідсько Нижнє (рис. 111, 239), Ямне, Липиця Долїшня, Вілі Ослави¹⁰⁹, Назїрна, Лючки, Акрешори¹¹⁰, Делятин, Дора, Татарів (рис. 107), Тершилівка (рис. 115, 247).

2) з одним чотиробічником і двома восьмибічниками: Микули-чин (рис. 109), Лебедин¹¹¹, Вітвиця (рис. 249).

3) з одним чотиробічником і трьома восьмибічниками: Охтирка¹¹².

Продовж історії розвитку форм верху були випробувані різнородні відношення висот заломів і висот дахів на боках. Найкраще вряжїння роблять церкви, яких підбанниковий чотиробічник є зрівняний висотою з гребенем бічних дахів, а восьмибічний підбанник вже є понад ними (Цїнева — рис. 248).

Не вважаючи на незвичайне виміпання форм в українському будівництві, хрестова церква заховала досить вузькі границі в комбінаціях форм. Може причинилася до цього маркантна форма мурованого перво-

взору. Знаємо налпр. досі лише одну одиноку хрестову церкву з чотиробічним верхом з Мшанця (рис. 258). Чи було їх колись більше? Відгомонам таких церков може є капличка в Ворохті з хрестовидною формою даху і одним чотиробічним пірамідальним верхом⁴³. Деякі здогади про традицію чотиробічних верхів можуть насувати ще хрестові церкви з Слобожанщини, які мають не лише прикмету багатних заломів „бойківського стилю”, але й залом з неправильними восьмибічниками, що радше є квадратами з зрізаними кутами. Цей факт промовляє за сильною традицією чотиробічних верхів взагалі, але може промовляти також за традицією чотиробічних заломів у хрестових церквах. За цією традицією може говорять ще чотиробічники, які є нераз підбудовою восьмибічного підбанника й які є прикриті на наріжних пазухах дашками. Ці дашки разом злучені творять піраміду врізану зверху восьмибічним підбанником.

Муровані церкви візантійські й вірменські не мають ніколи чотиробічних верхів, хоч дуже часто їх многобічні підбанники (передусім восьмибічні) мають видну зовні чотиробічну підбудову. Лише на Заході гробниця Галлі Пляцідії в Равенні з V. в. є хрестової форми з одним чотиробічним верхом, прикритим пірамідальним дахом. Ясно, що якогось ближчого зв'язку між цією гробницею й українськими деревляними церквами не могло бути західною дорогою, тільки зо Сходу, з яким лучать і гробницю Галлі Пляцідії. На дальшій Сході є відомі хрестовидні будинки з одним пірамідальним дахом (Пандретан у Кашмірі).

Рідкість чистих чотиробічних верхів у хрестових церквах свідчить про те, що запозичені форми деревляних церков не відходили далеко від аналогічних форм мурованих. З цього виходить, що чотиробічні верхи інших типів деревляної церкви мусять мати зв'язок з тим будівництвом, де ці форми були традиційними, а саме з будівництвом народнім.

Три верхи хрестові церкви це своєрідний витвір українського будівництва, на який зложилися вірменський план і триверхність української тридільної церкви. Правда, є відомі триверхи будинки в Фіруцабад на Сході і в Аквітанії на Заході, але там уклад верхів був на поперечній осі. А взагалі будинки ці не мають виразного хрестового плану і належать там до явищ виїмкових. В українськїм будівництві є вони досить часті, передусім на Гуцульщині.

Три верхи деревляної хрестової церкви є завсіди розміщені на довгій осі зо сходу на захід, а виглядом своїм у подробицях нічим не різняться від верхів церкви хрестової одноверхої. Також і триверха хрестова церква має найчастіше комбіновані верхи з чотири- і восьмибічників. Що до плану — то рівнож оба типи хрестового плану можуть мати без різниці аналогічний триверхий вигляд. Триверхи хрестові церкви різняться між собою ще лише одною незначною подробицею, а саме дахами

106 на південнім і північнім раменах хреста. Ці дахи можуть бути двосхилі з причілками, або трисхилі (на гранчастих просторах п'ятихилі).

Аналогічно до одноверхих церков і триверхі церкви можуть мати верхи :

1) з одним восьмибичником: Підзахаричі⁴⁴, Звижень (рис. 250), Паланка⁴⁵.

2) з двома восьмибичниками: Туре (рис. 251).

3) з одним чотиробичником і одним восьмибичником: Тулова (рис. 252), Красів, Будилів⁴⁶, Забереже⁴⁷, Яворів⁴⁸.

П'ятиверхі церкви. Деревляне будівництво Наддніпрянщини а в Галичині Гуцульщина має чимало церков п'ятиверхих. У подробицях вони є зовсім аналогічні до хрестових церков одно- і триверхих. Але коли одноверхі прийшли з Сходу, а триверхі це вплив тридільно-триверхого церковного будинку, то п'ятиверха хрестова церква зародилась в Україні під впливом візантійського будівництва. Церкви Апостолів і Нова (Неа) в Царгороді були церквами хрестовими п'ятиверхими. Їх найзамітнішим наслідуванням на Заході є церква св. Марка в Венеції. Але сумнівно, чи п'ять верхів української деревляної церкви має якийсь зв'язок з згаданими візантійськими церквами. Вони є радше під впливом мурованого тринавно-базилікального будівництва на Україні, що дуже часто мало п'ять верхів.

Залозецький вважає, що традиція п'ятиверхих церков була в Україні перервана і виводить п'ятиверхий тип церкви новіших часів в Україні щойно від бароку через зреставровану в 1613 р. Успенську церкву в Києві на Подолі, якій п'ять верхів доробив італійський будівничий Себастьяно Браччі⁴⁹. Однак децю старша деревляна церква Воскресення Хр. в Станиславові, занотована в візитації: „...drewniana krzyżowa o pięciu kopułach 1601 erygowana“⁴² захитує виключність такого походження. Тип деревляної п'ятиверхої церкви мусить мати стару традицію в Україні ще з княжих часів, бо тільки з старої нерозірваної традиції могло піти таке широке розповсюдження п'ятиверхої церкви на Україні. На Заході п'ятиверхий тип належить до дуже рідких випадків. Зокрема ж західні сусіди України не мають зовсім таких хрестових церков.

У мурованих візантійських церквах п'ять верхів може бути уложених на два способи: 1) копули є уставлені на восях у хрест і 2) чотири копули уложені на вуглах квадрату з п'ятою головною по середині. В мурованим будівництві на Україні є відомі обі відміни, але деревляне будівництво знає лише першу форму з копулами на лініях восяей. Обі відміни хрестового плану можуть мати без різниці однакове п'ятиверхе завершення. Самі верхи можуть мати декілька заломів. Отож п'ятиверхі хрестові церкви можуть бути:

А. З восьмибічними заломами:

- 1) *вісі верхи з одним заломом*: Синява⁴²¹, Дашів Новий і Дашів Старий⁴²².
- 2) *середній верх з двома заломами, бічні з одним*: Ворожба⁴²³, Вільшана⁴²⁴, Лісовичі⁴²⁵, Березянка Велика⁴²⁶, Яришів⁴²⁷, Ямниця⁴²⁸.
- 3) *вісі верхи з двома заломами*: Перегінсько (рис. 253), Княздівір⁴²⁹.
- 4) *середній верх з трьома заломами, бічні з двома*: Артемівка⁴³⁰.
- 5) *середній верх з чотирма заломами, бічні з трьома*: Рубцова⁴³¹.

Б. З комбінованими заломами:

- 1) *середній верх з одним чотиробічним і одним восьмибічним заломом, бічні верхи без підбанників*: Ново-Ропськ⁴³².
- 2) *середній верх з одним чотиробічним і одним восьмибічним заломом, бічні верхи з одним восьмибічником*: Рожнів (рис. 254), Ромен⁴³³.
- 3) *вісі верхи з одним чотиробічним і одним восьмибічним заломом*: Коршів (рис. 255).
- 4) *середній верх з одним чотиробічним і трьома восьмибічними заломами, бічні з одним чотиробічним і одним восьмибічним*: Яйківці (рис. 256).

П'ять верхів мала рівнож стара церква в Іспасі, невідомо лише з якими формами верхів⁴³⁴.

Дев'ятиверхі церкви. Помітна в українськiм будiвництвi тенденцiя до усамостiйнення всiх просторiв церкви виявилася найвиразнiше i найбагатiше в дев'ятиверхiй церквi. Вона повстала з церкви хрестової, коли забудували вiльні мiсця помiж раменами хреста малими просторами й накрили їх копулами. Первiсно цi простори мабуть ще не мали банних завершень. Можна би рiвнож догадуватися, що дев'ятиверха українська церква повстала через сполуку обох типiв вiзантiйської пятиверхої церкви, це є з верхами на восях i з верхами на перекутнях, бо ж в українськiм будiвництвi деколи лучили два типи в один. Одначе форма дев'ятиверхої церкви вказує, що iдея вийшла радше з розвоєвої тенденцiї українського деревляного церковного будiвництва, бо цi чотири верхи на рогах є найнижчi та знаходяться на нижчих прибудiвках, а в вiзантiйських церквах вони були на високих зрубах стiн.

В дев'ятиверхiй церквi найвищим верхом є верх центральний, чотири нижчi рiвні верхи є на кiнцях воєей, а чотири в кутах ще нижчi i мiж собою рiвні. Багацтвом верхiв така церква нагадує дещо многобаннi церкви російськi, але мiж ними є суттєва рiжниця. Бо коли в російських церквах копули є звичайно чисто декоративним елементом без простiрної пiдбудови, то в українськiм будiвництвi копули послiдовно

108 завершують простори. Девятиверхих церков, подібних до українських, ніяке інше будівництво не знає.

Девятипростірні церкви не завжди мусять мати дев'ять верхів, можуть мати також п'ять верхів, а навіть один. Дев'ять верхів мають вони щойно на наймолодшій щаблі свого розвитку.

Одноверхою церквою є мурована церква Мотронинського монастиря⁴³⁵; дерев'яна покищо невідома.

Пятиверхими дерев'яними церквами є церква Медведівського монастиря⁴³⁶ і в Катеринодарі⁴³⁷. Перша з них має на середнім верху три восьмибічні заломі, на бічних по два.

Девятиверхими церквами є дерев'яна церква в Новоселиці (Новомосковськ, Самара рис. 257)⁴³⁸ і мурована церква в Плішівці на Полтавщині⁴³⁹, обі з трьома восьмибічними заломами в усіх верхах. Різницю висот верхів викликає тут висота основних зрубів.

Семипростірні хрестові церкви своїм зовнішнім виглядом не різняться від інших хрестових церков. Можуть вони бути одно-, три- і п'ятиверхі. На прибудівках звичайно не мають вони верхів і лише одна відома з них в основі триверха церква в Черкаськiм Бішкіні (Слобожанщина) має додаткові верхи на прибудівках, отож є п'ятиверха⁴⁴⁰.

На цьому вичерпується розвій головних типів української дерев'яної церкви з їх головними варіантами і підваріантами. В розгляд дерев'яного церковного будівництва не ввійшли лише відорвані виїмкові форми, що повстали під впливом випадкових обставин і в загальному ході розвитку форм дерев'яної церкви не взяли ніякої участі.

ВИСНІВКИ

Природні умовини, спадщина первісного будівництва і впливи з різних культурних осередків уформували вигляд української деревляної церкви. Лісне багатство України вже в доісторичні часи було основою деревляного будівництва. Тоді вже була випрацьована різноманітна будівельна техніка й деякі звязані з нею будівельні форми. У церковному будівництві християнства на Україні традиційна будівельна практика стала готовою життєтворчою основою нових будівельних форм і всі первні народнього будівництва — технічні, простірні й мистецькі взяли снівучасть у витворі форми деревляної церкви.

Переважаюна кількість деревляних церков повстала по селах, де весь будівельний рух був проваджений самим народом, як творцем і носієм будівельної традиції. Отож доробок народньої будівельної практики продовжав своє існування в деревлянім будинку. Форма простірної одиниці, уклад стін, перекриття будинку — були вже на поготові в народнього будівничого. Коли ж потреба культу вимагала відповідного розміщення просторів, то це могло статися лише на деякій основі традиційного способу будування. Скромні економічні умовини села та звязана з ними скромність культурних і мистецьких вимог не дозволяли на багате формами будівництво. Для українського села вистарчала може децю вибагливіше збудована тридільна українська хата, що в даному разі вповні відповідала укладом своїх просторів найконечнішим вимогам літургії. Цей факт мав велике значіння в дальшій розвою церковного будинку, коли зачали щораз сильніше проникати впливи мурованого будівництва.

Нова віра прийшла на Україну з Візантії, разом з нею прийшло й муроване будівництво. Так з'явився на Україні в мурованому будівництві візантійський стиль. А що побіч царгородського осередку діяли ще — передусім у будівництві — осередки християнського руху Вірменії й Грузії, вчаснішого за український, то й вони заважили на формах українських церков тим паче, що культура Півдня й Сходу здавен діяла на Північ через торговельні взаємини. Торговельні осади південних і східних народів на Україні з власними формами життя підготовляли ґрунт до загального розповсюдження нових будівельних форм на українських землях.

Муровані форми спонукували до розвою форми деревляних церков, але форми мурованого будівництва були перенесені (транспоновані) на форми, які випливали з будівельної техніки дерева. Форми перебрані з історичних стилів мурованого будівництва не лише не заглушили в українській церкві основ деревляного будівництва, хатнього передусім, але злучені з ним технікою дерева, підпорядкувалися традиціям деревляного будівництва. Народна техніка й народні форми були канвою, на якій вишивались і до якої нагинались форми напливові. Традиція деревляного будівництва стала доосередньою силою в розвою форм деревляної церкви, силою, що зуміла підпорядкувати запозичені з муру форми духові деревляного будівництва.

Форми деревляної церкви не є спрIMITизовані технікою дерева — муровані форми. Українське деревляне будівництво виявляє нераз свій власний обсяг форм і свою власну концепцію провадження їх і компоновання. Це явище охоплює послідовно весь етнографічний простір і виявляє свої розвові досягнення, інші аніж у мурованих порвовзорах. Впливи були в деревляній церкві, але без сліного наслідування. Процес наслідування мурованих форм в деревляному церковному будівництві був, але з наслідуваних форм деревляне будівництво виводило часто оригінальну концепцію вигляду церковного будинку (триверхі церкви). Немає в історії мистецтва випадків, щоб у поході впливів будівництва історичних стилів не відбилось середовище. Це середовище є причиною того, що в кожній країні даний стиль має свої власні питомі прикмети. Українське деревляне будівництво має досить таких оригінальних прикмет, яких не можна віднести ні до одного знаного мурованого будівництва. Ці прикмети є якраз вислідом традиції народнього будівництва і заложених у ньому розвових можливостей. Переконують нас об цім численні подробиці хатнього будівництва в церковнім будинку, що може походити лише з колишньої спільноти церковного будинку з хатнім.

Українське деревляне будівництво має свою власну розвову лінію також і то передусім у що раз досконалішим і ефектовнішим розробі зовнішнього вигляду поодиноких типів церковного будинку. Впливи історичних стилів підпорядкувались цій розвовій лінії навіть тоді, коли давали цілу загальну концепцію форми церковного будинку, бо тоді й сама концепція була перетворена так, що загальний зміст форм деревляної церкви не покривався із змістом мурованих представників даного стилю. Що більше, навіть українські муровані церкви були нераз дуже залежні від розвового оформлення деревляної церкви. Рідко стрічаються на Україні муровані церкви у клясично чистій формі якогонебудь історичного стилю. Це щось, що відразу дає змогу відрізнити українську церкву, муровану, чи тимбільше деревляну, від церков інших народів, є власне дорібок опертим на підбудові українського давнього деревляного будівництва.

На витвір загальних форм деревляного церковного будинку в Україні впливало первісно лише будівництво близького Півдня і Сходу. Захід своїми впливами тоді ще майже не досягав України. Усе наставлення української культури початково було переважно східне. Виразніших слідів романщини ніяк не можна дошукатися в деревлянім будівництві. А навіть ця романщина, про яку часто говориться в звязку з декоративними елементами княжих мурованих церков Галича, чи не є вона радше чимсь спільним і для вірменських церков? А як побіч цих декоративних елементів церков Галича взяти під увагу ще їх план і елевацию, то власне ці церкви є блищі Сходові, як Заходові. Правда, муровані церкви Галича ще вимагають докладніших дослідів, щоби виявити їх дійсну стилеву якість. А хочби навіть не було сумніву про романський характер їх декоративних подробиць, — то вони й так були пропущені в деревлянім будівництві. Не усталена ще досі також справа походження „романських” ротунд, що їх декілька памяток віднайшлося на західно-українській області. Та їх так мало, що деревляне будівництво не присвоїло собі їх будівельних форм. Отож деревляне будівництво церковне у своїх первопочинах заняте присвоюванням візантійських будівельних форм було поза сферою впливів романського будівництва.

Щойно готик відогравав деяку ролю в українськiм деревлянім будівництві, але лише на південно-західних областях етнографічної території (Закарпаття). Звичайно обмежився він лише до справ другорядних. Проявився він передусім у вежах, часто механічно начіплених з заходу на традиційний зруб церковного будинку. Ні плану, ні декорацій, ні відгомону віконної системи готицького стилю не мають українські церкви, а загальні пропорції мас готицького стилю находимо лише в кількох деревляних церквах Закарпаття. Остає лише отверте питання чи цей готик деревляних церков має свої традиції від готицьких часів, чи це вплив не-історичного готику новіших часів. В Галичині почувасться деякий вплив пізнього польського готику лише в кількох випадках остро закінчених верхів деяких церков. Брак виразного готику в українськiм будівництві є явищем зовсім зрозумілим, бо готик виріс інтегрально в середовищі західної духовости, а культурі сходу був він чужий і далекий.

Також ренесанс не відогравав більшої ролі в українськiм деревлянім будівництві. Декілька його мурованих памяток в Галичині не могло мати цієї сили, щоб змінити усталений уклад форм деревляного будівництва. Деякі його подробиці прийшли може навіть щойно з бароком.

Щойно барок відогравав поважну ролю в українськiм будівництві мурованим і деревлянім. Україна пробуджена в добу бароку XVII. в. до нового державного життя дала широкі можливости для розвою будівництва. Буїно проявився барок передусім у мурованим будівництві, але й деревляне будівництво багато скористало з його засобу форм. Все таки й барок не заглушив давнього дорібку деревляного будівництва. Зміни бароку в деревлянім будівництві, хоч були великі, не були основні.

Поодинокі типи церковного будинку були вже сильно закорінені в традиції. Барок виявився тільки в декоративній сторінці і в малярському розположенні мас. Він вплився в старі форми деревляної церкви, скріпив дрімаючі в них зародки барокового формування і перекомпопував всі форми церкви за становища світлотінних ефектів (восьмибічники в зрубках стін і залими верхів). Лише на західних окраїнах етнографічної території України виступили форми дещо більше зближені до мурованих взорів бароку.

Слідуючі після бароку західні стилі не досягнули більшої сили ділання. Барок вплив так багато нової животворної сили, що не перестав на довгий час проводити дальшому розвою церковного будинку, бо й характер народньої творчості не дозволяв на скору перемену стилевих форм. З прискіпненим темпом переми стилів на Заході народнє мистецтво не може дотримати кроку, тому слідуючі стилі після великого здвигу бароку лишали лише свої дрібні сліди, ще найсильніші — хіба — рококо.

Отож основно-творчими впливами в деревлянім будівництві були полудневі і східні. Західні впливи лише видозмінляли в подробицях складові форми і збагачували композицію будинку. Концепція головних типів церковного будинку була залежна лише від будівництва візантійського й вірменського при співуділі традиції народнього деревляного будівництва.

Продовж історії розвою деревляної церкви формувався церковний будинок щораз досконалішими розвовими етапами. Різномодні умовини життя широко розложеної території причинялись до того, що поодинокі етапи в розвою могли бути декуди задержані або стати підставою до багатішого розгалуження типів. Це довело до незвичайно багатого розвитку різних варіантів і підваріантів поодиноких типів. Крім цього деякі основно різні типи були комбіновані синтетично в осібний тип.

Всетаки до найвищого розвитку дійшов тип осередній (тридільно-триверхий), який мав у собі найбільше подробиць з традицій деревляного будівництва в народі. Розвій цього осереднього типу української церкви надавав тон у розвою всіх інших типів. Впливи історичних стилів ніколи не дали товчку до витвору церковних будинків вповні подібних до цих стилів. Традиція була завсіди основою, на якій лучилися поодинокі етапи розвою в один нерозірваний ланцюх форм від скромних примітивних типів безверхих до триверхих у церквах тридільних і від одностовпних до дев'ятиверхих у церквах хрестових. Після усталення цих поодиноких типів дальший розвій відбувався в розробі щораз складнішого вигляду кожного з типів церковного будинку через множення заломів чотирибічних і восьмибічних та їх комбінування в верхах одного будинку. Цей розвій верхів є типовою й оригінальною прикметою українського деревляного церковного будівництва.

Не вважаючи на впливи історичного будівництва, деревляне будівництво задержало характер старого мистецтва Півночі, в якому головним

чинником був орнамент, — як основа, а не як декорація. Основи розвитку форм церковного будинку по більшій часті є впливом стремління до орнаментального оформлення. Множення заломів є ритмічним повторенням мотиву в орнаменті, а усамостійнення просторів з тенденцією до перекриття кожного простору верхом, це „hogog vacui“ у композиції орнаменту. Він довів одноверху тридільну церкву до триверхої, а одноверху хрестову до девятиверхої. Рівнож наслідування відбулось згідно з характером народного мистецтва, в якому є ідеопластичне відношення при наслідуванні взорів. В наслідок цього відношення форми мурованого будинку лише ідеєю форми перейшли до деревляного, а в дереві були створені паново з розрахунком на технічні можливості матеріялу та донасовані до його традиційних форм.

На кожний архітектурний твір складається: практична потреба, техніка і свободна творчість, що дають йому ціль, форму та зміст. Ціль українського деревляного будівництва прийшла зовні разом з приходом християнства, на форму зложилася стара традиція деревляного будівництва і впливи мурованого будівництва історичних стилів, зате мистецький зміст його є свій власний, оригінальний, створений мистецько-творчою волею українського народу. Оригінальність розвою українського деревляного будівництва і підчинення цьому роззові впливів історичних стилів свідчить про те, що українське будівництво є самостійним осуцненням творчої волі українського народу і його багатого архітектурно-мистецького таланту.

Серед деревляних будівництв різних народів українське будівництво творить осібну групу. Але помимо збереження старих будівельних традицій, не має воно ширшого і рішального значіння для пізнання старих основ загально-європейського будівництва (в розумінню Стриговського). Воно є впливом особливих культурних умовин української землі, а його головне значіння є замкнене межами етнічного розселення. Це не перешкоджає признати, що українське деревляне будівництво є дійсно найінтереснішою й найбагатшою групою серед усіх деревляних будівництв в Європі.

Те, що українське будівництво проявилось в нетривалім деревлянім матеріялі, а не в каміні, не дає ще основ бачити в нім якийсь нижчий рід мистецтва. Мистецька вартість даного твору не є хіба залежна від матеріялу. Можна лише жалувати, що нетривале дерево стало творивом українського будівництва, але це було залежне від об'єктивних природних умовин. Та цей факт мав свою й додатну сторінку, бо це дало змогу розгорнути багату оригінальну творчість, багатішу як на це була би в даних умовинах змога в будівництві мурованім. Своім доробком у деревлянім будівництві заняв український нарід своє осібне місце в архітектурно-мистецькій творчості європейських народів.

НОТКИ й ЗАМІТКИ.

¹ Д. Щербаківський. Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання. Збірник секції мистецтв I, Київ 1921, ст. 80—102.

² Sprawozdania kom. do bad. hist. szt. w Pol., T. V, Kraków 1895, ст. 95.

³ A. L. Wolfskron. Über einige Holzkirchen in Mähren, Schlesien und Galizien. Mittheilungen der Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und hist. Denkmäler, Wien 1858, ст. 89.

⁴ Г. Г. Павлуцкій. Деревянные и каменные храмы. Древности Украины, Выпускъ I, Киевъ 1905.

⁵ K. Mokłowski. Sztuka ludowa w Polsce. Lwów 1903. ст. 390—403.

⁶ K. i T. Mokłowski. Sprawozdanie z wycieczki 1904 r..... Sprawozdania Kom. do bad. hist. szt. w Polsce, T. VIII. Kraków 1907.

⁷ В. Щербаківський. Дерев'яні церкви на Україні і їх типи. Львів 1906. — Архітектура у різних народів і на Україні. Львів-Київ 1910.

⁸ T. Obmiński. O cerkwiach drewnianych w Galicyi, Sprawozdania Kom. d. hist. szt. w Pol., T. IX, Kraków 1914.

⁹ В. Січинський. Повстання та еволюція форм трехдільного заложення української церкви XII—XVIII ст., Стара Україна, Львів 1925; — Архітектура старокнязівської доби (X—XIII ст.), Прага 1926; — Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах, Львів 1927.

¹⁰ B. Janusz. Cerkwie drewniane w Galicyi. Wiś ilustrowana 1913, zes. 8.

¹¹ A. Czołowski i B. Janusz. Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego, Tarnopol 1926, str. 168-9.

¹² Д. Антонович. Розвій форм укр. дерев'я. церкви. Праці Укр. Істор.-філ. Т-ва в Празі, Т. I, 1926, ст. 160—70.

¹³ W. R. Zaloziecky. Gotische und barocke Holzkirchen in den Karpathenländern, Wien 1926.

¹⁴ V. R. Zalozieckij. Die Barockarchitektur Osteuropas mit besonderer Berücksichtigung der Ukraine. Abhandlungen des Ukr. Wissenschaftl. Inst. in Berlin, B. II, Berlin-Leipzig 1929, стор. 65—116; — Волоська церква у Львові, її значіння в історії архітектури. „Мета“, ч. 5. Львів 1932.

¹⁵ J. Strzygowski. Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, B. II, ст. 618; Die altslavische Kunst, Augsburg 1929.

¹⁶ Ф. І. Шкіт. Мистецтво старої Русі-України, Харків 1919.

¹⁷ Приклади, які навів Стрижигівські зовсім недостаточні, і загалом у цього автора знання українських пам'яток є поверховне. Нижче спростовується деякі його невірні описи здогадних, а не дійсних архітектонічних конструкцій в українських церквах.

¹⁸ W. R. Zaloziecky. Gotische und barocke Holzkirchen... ст. 9—10.

¹⁹ Umění a život Podkarpatské Rusi, Katalog, ст. 63. „...ten to styl jest úplně odlišný od barokního i gotického“.

²⁰ W. R. Zaloziecky. Gotische und barocke Holzkirchen..., ст. 21—2.

²¹ Народня естетика нагадує в дечім естетику дитячого мистецтва. Досліди над цими естетиками щойно почалися й покищо не усталено законів, що ними керують.

²² Ф. І. Шміт, *op. cit.*

²³ H. Glück. *Die Christliche Kunst des Ostens*, Berlin 1923.

²⁴ Ф. І. Шміт, *op. cit.*

²⁵ В. Залозецький. *Die Barockarchitektur Osteuropas...* ст. 73.

²⁶ J. Strzygowski, *op. cit.*

²⁷ В. Залозецький. *Gotische und barocke Holzkirchen ..*, ст. 9—10.

²⁸ *Visitatio Generalis*, Т. XVI, р. 1756, ст. 132. Всі цитовані нами візитації зберігаються в бібліотечі Укр. Націон. Музею у Львові.

²⁹ V. G., Т. XI, р. 1733, ст. 4.

³⁰ V. G., Т. XI, р. 1733, ст. 4.

³¹ *ibidem* ст. 7.

³² *ibidem* ст. 259 об.

³³ V. G., Т. XVIII, р. 1759, ст. 143.

³⁴ V. G., Т. XVIII, р. 1759, ст. 29.

³⁵ V. G., Т. XIV, ст. 325.

³⁶ V. G., Т. XIV, ст. 317.

³⁷ V. G., Т. XIV, ст. 387.

³⁸ Д. Щербаківський. *Українське мистецтво*, II, Київ-Прага 1926.

³⁹ V. G., Т. XIV, р. 1745, ст. 416 об.

⁴⁰ *ibidem*, ст. 403 об.

⁴¹ V. G., Т. XXII, р. 1764, ст. 777.

⁴² V. G., Т. XVI, р. 1755, ст. 143 об.

⁴³ V. G., Т. XIV, р. 1746, ст. 511 об.

⁴⁴ V. G., Т. XIV, р. 1746, ст. 406.

⁴⁵ *ibidem*, ст. 522.

⁴⁶ „Сінопсис“ пліснесько-підгорецького монастиря 1699 р. Записки Ч.С.В.В. Том I, Жовква 1925, ст. 311.

⁴⁷ Деревляні стояки були передусім у надбалтійськім будівництві, гл. Dr. Wł. Łęga: *Kultura Pomorza we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń 1930. гус. 451. (Т. LXIX). — Дитмар Мерзебурський описуючи місто Рідігост (Ретра) в провінції Редарян згадує, що словянську паганську святиню замість фундаментів підтримували також роги різних звірів (М. Макаренко. *Скульптура й різьбярство Київ Руси*. Київ. Збірники I, Київ 1931, ст. 32).

⁴⁸ Напр. в Передільниці: „Создася Церков сия Року Бжого афам. Мца Мая дня КѠ: за настоятелством Щенно Іерея Феодора Лѣшинского Прзвитера Передѣлицкого конштою всея громади. Тогож року голод був. Року афам в день С. Анны потопа страшна была“. — В Магері: „На вѣчную хвалу Тебѣ Единому Бгу в Троици Стой Славимому четвертая по трех сожженных на чест С.В.М. Георгія Р. Б. афам дня ка мця Іюлія збудована“. — В Лосинці: „П. Петро Матковскій даровалъ вѣчне пѣд церкву двѣ чвертин поля одну на Лепешѣвцѣ з долини а другу на Прислѣпци над потоком шолтинским по смерти свои а духовний котрій колвек буде повинен каждого року службу Бжу своим коштом мати. Р. Б. афам. Стась Яворскій Руходѣлатель“. — В Лужках: „Блгдтію Бжею и Руходѣлємъ Блаженнихъ мужей Феодора Удича з Либихора і Якова Пугля с Тухлѣ создася сей Домъ Бжій Року Бож АѢАѠ мца Іюлія дня а“.

⁴⁹ *Vis. Gen.*, Т. XVI, 1755 р., ст. 158.

⁵¹ Це замилювання до квадрату проявляється не лише в архітектурі, але й не в меншій мірі також у народній орнаментіці, в що тут не входимо.

⁵² J. Strzygowski. Die altslavische Kunst, Fig. 228.

⁵³ Mitteilungen d. Cent. Com., Wien 1891, ст. 251.

⁵⁴ В. Січинський. Деревл. дзвіниці і церкви Гал. України XVI-XIX ст. Львів, 1925, Рис. 49–50.

⁵⁵ Т. Obmiński, op cit.

⁵⁶ J. Strzygowski. Die altslavische Kunst, Augsburg 1929.

⁵⁷ J. Strzygowski. Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, В. II. ст. 617.

⁵⁸ Перед виходом у світ праці Стржиговського про Вірменію ще не було опублікованих перекроїв церкви з чотиробічними верхами, але ту саму помилку повторив він у книжці про старословянське мистецтво, маючи перед собою вже багато планів і перекроїв таких церков з Підкарпаття в праці Залозецького.

⁵⁹ П. Грабарь. История русского искусства, I. ст. 413-4. — М. Красовский. Курсь истории русской архитектуры I. Деревянное зодчество. Петроградь 1916, ст. 266–7.

⁶⁰ Т. Obmiński. op. cit. ст. 401; — Strzygowski J. Die altslav. Kunst... ст. 47.

⁶¹ Moszynski K. Kultura ludowa Słowian, I. Kraków 1929. — також Z. Dmochowski. Sprawozdanie ze studjów nad poleskiem budownictwem drzewnym w r. 1934/5. Biuletyn hist. sztuki i kultury. Warszawa 1935, № 4, Fig. 16 i 17 a.

⁶² Vis. Gen., T. XXIII, p. 1761, ст. 7.

⁶³ Vis. Gen., T. XVIII, ст. 18.

⁶⁴ Високий залом у соломі є лише тоді, коли пошиття є ще нове, пізніше стає він менше виразний.

⁶⁵ В народнім нецерковнім будівництві можна би знайти ще інші відгомони деяких традицій згаданих заломів на даху. Для прикладу наведемо вулії во села Бабини на Гуцульщині (рис. 22) у формі будиночків, навіть з кількаріззовими заломами даху. (І. Старчук. Пасіка в селі Бабині. Життя і Знання. Львів 1932. ч. 7). Будівничий як ремісник виконував без розбору всякі замовлені будівельні роботи. Відповідно до потреби ставив він хату, каплицю, вулії, чи церкву й тоді легко міг переносити форми одного будинку на другий.

⁶⁶ K. Mokłowski. Sztuka ludowa w Polsce, Lwów 1903, ст. 348.

⁶⁷ Між іншим є відома також етруська урна з Chiusi у формі будиночку з заломом на даху гл. Bartolomeo Nogara, gli Etruschi e la loro civiltà, Milano 1933, Fig. 150.

⁶⁸ О. Лущинський. Деревляні церкви Галичини XVII—XVIII в., Львів 1920. Табл. I.

⁶⁹ гл. В. Січинський. Деревл. дзвіниці і церкви... Рис. 123–7.

⁷⁰ Грабарь. op. cit. ст. 371.

⁷¹ В. Щербаківський. Українське мистецтво, I, Львів-Київ 1913, Рис. 10. Ця церква не з Малнова, але з Турки „на Лікти“.

⁷² W. ZALOZIECKY, op. cit. Fig. 79–80.

⁷³ Vydra J. Lidové stavitelství na Slovensku, Praha 1925, ст. 193.

⁷⁴ ibidem, ст. 187 (Мала Поляна), і ст. 173 (Троїчани).

⁷⁵ В. Щербаківський. Укр. мист. I, Fig. 9, (Турка — церква середня).

⁷⁶ ibidem, Рис. 16.

⁷⁷ ibidem, Рис. 50–81.

⁷⁸ О. Гуцало. Надбанні хрести укр. церков XVII—XVIII вв. Збірник секції мистецтв. I, Київ 1921, ст. 31–38.

⁷⁹ В. Січинський. Деревл. дзвіниці і церкви... Рис. 93–106.

- ⁸⁰ С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. Харків 1928
Табл. V.
- ⁸¹ В. Січинський. Деревл. дзвіниці і церкви... Рис. 58.
- ⁸² Гляди також С. Таранушенко, *op. cit.* Табл. VII, XII.
- ⁸³ Г. Г. Павлуцький. Древн. Укр. Рис. 4, 5, 10.
- ⁸⁴ *Vis. Gen.*, Т. XXI, 1759, ст. 18 об.
- ⁸⁵ *Vis. Gen.*, Т. XVI, 1756, ст. 62.
- ⁸⁶ *Vis. Gen.*, Т. XVIII, 1759, ст. 29.
- ⁸⁷ *Vis. Gen.*, Т. XIV, ст. 314 об.
- ⁸⁸ W. R. Zaloziecky. Gotische und barocke Holzkirchen... Fig. 32–4, 49, 112, 113; —
В. Щер'аківський. Церкви на Бойківщині, Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка,
Львів 1915, Рис. 11 і 13.
- ⁸⁹ *Vis. Gen.*, Т. XIV, з р. 1745, ст. 396 об.
- ⁹⁰ *Vis. Gen.*, Т. XIV, з р. 1745, ст. 397 об.
- ⁹¹ *Vis. Gen.*, Т. XIV, з р. 1745, ст. 409.
- ⁹² *Vis. Gen.*, Т. XXIII, з р. 1761, ст. 7.
- ⁹³ *Vis. Gen.*, Т. XVI, з р. 1756, ст. 132.
- ⁹⁴ *Vis. Gen.*, Т. XI, з р. 1733, ст. 4.
- ⁹⁵ *Vis. Gen.*, Т. XI, з р. 1733, ст. 4.
- ⁹⁶ *ibidem*, ст. 7.
- ⁹⁷ *ibidem*, ст. 331.
- ⁹⁸ *Vis. Gen.*, Т. XIV, з р. 1740, ст. 25.
- ⁹⁹ *Vis. Gen.*, Т. XIV, з р. 1746, ст. 507 об.
- ¹⁰⁰ *ibidem*, ст. 511 об.
- ¹⁰¹ *ibidem*, ст. 315.
- ¹⁰² Др. В. Гаджега. Додатки к історіѣ Русинѣв и руськихъ церквей в Мара-
морошѣ, Ужгород 1922.
- ¹⁰³ Др. В. Гаджега. Додатки к історіѣ Русинѣв и руськихъ церквей в жупѣ
Угоча, Ужгород 1927.
- ¹⁰⁴ Деякий конструкційний характер має лише піддашся а радше опасаання
норвежських перков.
- ¹⁰⁵ О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. XII.
- ¹⁰⁶ *ibidem*, Табл. VIII.
- ¹⁰⁷ Г. Г. Павлуцький. Древности Украины... Табл. V, VI.
- ¹⁰⁸ *ibidem*, Табл. VII.
- ¹⁰⁹ О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. I.
- ¹¹⁰ Г. Г. Павлуцький. *op. cit.* Рис. 68.
- ¹¹¹ О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. XIX.
- ¹¹² К. Mokłowski. Sztuka ludowa w Polsce... Рис. 215.
- ¹¹³ *Vis. Gen.*, Т. XXIII, з р. 1764, ст. 292.
- ¹¹⁴ *ibidem*, ст. 337.
- ¹¹⁵ *Vis. Gen.*, Т. XXI, з р. 1759, ст. 18 об.
- ¹¹⁶ *Vis. Gen.*, Т. XVI, з р. 1755, ст. 143 об.
- ¹¹⁷ *Vis. Gen.*, Т. XVIII, з р. 1759, ст. 29.
- ¹¹⁸ *Vis. Gen.*, Т. XVIII, з р. 1760, ст. 521.
- ¹¹⁹ Двістрик Головецький, Сулятичі, Молдавсько, Унятичі, Трійця, Явора
Горішня, Пациків, Лоні, Гринів, Рогатин, Бахновата, Плуґів і інші.

¹²⁰ J. S, Zubrzycki. Rohatyn miasto królewskie. Sprawozdanie kom. do bad. hist. szt. w Pol. T. IX, st. 397. 119

¹²¹ Подібно ставить справу при розгляді румунського церковного будівництва Henry Paul в своїй праці „Les églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVI-e siècle“, Paris 1930.

¹²² Мокловські К. (Sztuka ludowa w Polsce. ст. 390); — Януш Б. (Cerkwie drewniane w Galicyi, Wieś ilustrowana 1913); — Новицький (До питання про походження дерев'яної укр. архітектури. Юб. Збір. на пош. Д. Багалія, Київ 1927, ст. 152—160).

¹²³ Mañakowski. Budownictwo ludowe na Podhalu. Kraków 1892.

¹²⁴ Z. Gloger. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce. Warszawa 1907. ст. 115.

¹²⁵ Zd. Wirth. Umění československého lidu. Praha 1928. ст. 12.

¹²⁶ K. Moszyński. Kultura ludowa Słowjan, I, Kraków. Fg. 472, i T. XXVI. 1.

¹²⁷ K. Mokłowski. Sztuka ludowa w Polsce..., Fig. 97, 96, 131.

¹²⁸ J. Żukowski. Huculszczyzna. Przyczynki do badań nad budownictwem ludowym. Biuletyn hist. sztuki i kultury. Warszawa 1936. № 4. rys. 7, 8, 12.

¹²⁹ На орієнтацію хат до сонця звертає увагу В. Січинський, Українська хата в околицях Львова. Львів 1924, ст. 13.

¹³⁰ Назвав її стайнею може тому, що в сінях часто передержують зимою вівці, телята, поросята.

¹³¹ Liske Hawery. Cudzoziemcy w Polsce. Lwów 1876. ст. 98.

¹³² Цитуємо за К. Мокловським (Sztuka ludowa w Polsce., ст. 340).

¹³³ Eckart v. Sydow. Primitive Kunst und Psychoanalyse. Wien 1927. Imago-Bücher X, ст. 58.

¹³⁴ Г. Кинах. Посищення марамороських монастирів 1749 р. Записки Чина св. Вас. Вел., Жовква 1926, Т. II, ст. 110.

¹³⁵ Е. Голубинський. Історія руської церкви. Москва 1901. Том I. (друга половина).

¹³⁶ Д. Щербаківський. Укр. Мистецтво, II, Прага 1926.

¹³⁷ Vis. Gen., Т. XVI, з р. 1753, ст. 390.

¹³⁸ Значить у виді хати.

¹³⁹ Vis. Gen., Т. XVI, з р. 1757, ст. 623 об.

¹⁴⁰ Vis. Gen., Т. XVI, з р. 1756, ст. 132.

¹⁴¹ ibidem, ст. 51.

¹⁴² Vis. Gen., Т. XIV, ст. 331 об.

¹⁴³ Vis. Gen., Т. XIV, з р. 1740, ст. 25.

¹⁴⁴ Значить стара.

¹⁴⁵ Vis. Gen., Т. XIV, з р. 1740, ст. 29.

¹⁴⁶ ibidem, ст. 37.

¹⁴⁷ Vis. Gen., Т. XIV, з р. 1745, ст. 396 об.

¹⁴⁸ ibidem, ст. 437.

¹⁴⁹ Т. І. Білоус. Церкви руськія въ Галиціи и на Буковинѣ, Коломия 1877, ст. 60.

¹⁵⁰ Liske Hawery. op. cit., ст. 136.

¹⁵¹ В жупі Угоча содомою криті церкви були в селах: Сароз-Поток, Бочков, Тарна, Мала Тарна, Киральгаза, Текигаза, Гудя, Бекеня, Гетеня, Чепз, Ботир, а в Комдуші й Кекенюшді з виразним зазначенням, що без вежі;

120 в Марамароцині в селах: Калини, Липша, Задньос, Новоселиця. (гл. Др. В. Гаджега, оп. cit.).

¹⁵² Vis. Gen., T. XIV, з р. 1745, ст. 395 об.

¹⁵³ В дечім подібне явище, як в Україні, де елементи хати перейшли до церкви, сталося і в будівництві норвежським. Там у церкві примінили елементи корабельної техніки і конструкції. Отож в обох випадках дерев'яне церковне будівництво виросло в умовинах сучасного народного будівництва обох народів.

¹⁵⁴ Цю постійну типову тридільність української церкви підмітив рівнож згадуваний Вердун: „Іх церкви діляться на три часті, східня призначена для духовних, щоби в ній відправляли богослуження; в середній частині збираються чоловіки, а в західній при дверях стоять жінки“ (X. Liske, op. cit. ст. 93).

¹⁵⁵ В Румунії — Balnești, в Чехах — Vlnoves, на Атоні — Карієс.

¹⁵⁶ У народнім будівництві не лише хата має тридільний план, є ще й інші тридільні господарські будинки напр. найчастіше стодола з током по середині і двома перилами (сусіками, перерубами) по боках (гл. Moszyński, op. cit. Fig. 429).

¹⁵⁷ Dr. K. Spiess. Bauernkunst, ihre Art und ihr Sinn. Wien 1925. ст. 88.

¹⁵⁸ О. Лушпинський, оп. cit. Т. XVIII.

¹⁵⁹ J. Strzygowski. Die altslavische Kunst, Fig. 17.

¹⁶⁰ Е. Сьципський. Исчезающий типъ деревянныхъ церквей Подолія. Каменець-Под. 1905.

¹⁶¹ Е. Сьципський. Южно-русское церковное зодчество. Каменець Под. 1907. Рис. 1.

¹⁶² ibidem.

¹⁶³ О. Лушпинський, оп. cit., Т. XIX.

¹⁶⁴ ibidem, Т. XXIV.

¹⁶⁵ K. Mokłowski. Sprawozdanie z wycieczki... Табл. А. 5.

¹⁶⁶ ibidem, Табл. А. 3.

¹⁶⁷ Vis. Gen., Т. XXIII, з р. 1764. ст. 211—319.

¹⁶⁸ ibidem, ст. 38; гл. також Т. Бідоус, оп. cit. Рис. 76.

¹⁶⁹ Vis. Gen., Т. XXII, з р. 1764, ст. 781, 862, 869, 925, 943.

¹⁷⁰ Є також виняткові положення дверей з іншого боку, коли в гру входить теренова невігода доступу до церкви, напр. церква св. Николи в Рогатині має входові двері в бабинці з півночі, а церква св. Юра в Дрогобичі з північного заходу в гранчастій бабинці. (Рис. 37).

¹⁷¹ Візитації подають також, що церковні двері замикалися так, як в деяких хатах ще до нині, на дерев'яний засув (н. пр. в Сапогові: „dzwi do cerkwi z zasuwem drewnianym“ — Vis. Gen., Т. XIV, з р. 1740, ст. 29).

¹⁷² В. Січинський. Дерев'яні дзвіниці і церкви... Рис. 24—6.

¹⁷³ В. Січинський. Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах, Львів 1927, рис. 24.

¹⁷⁴ Romstorfer K. Die alte gr. or. Pfarrkirche in Revna. Mitteilungen d. Central-Komission... Wien 1891, ст. 252.

¹⁷⁵ Рисунки у збірці Воєвідського Уряду Консерваторського у Львові.

¹⁷⁶ K. Mokłowski Sztuka ludowa w Polsce... Рис. 112.

¹⁷⁷ Dr. J. S. Zubrzycki. Polskie budownictwo drewniane, Kraków 1916, Рис. 163 і 168.

¹⁷⁸ Грабарь И. История русского искусства, Т. I, 1. — Едома ст. 459, Кокшенга ст. 460, Пучуга ст. 466, Знаменское на Ильгѣ ст. 489.

¹⁷⁹ W. R. Zaloziecky. Got. u. bar. Holzkirchen... Fg. 30.

¹⁸⁰ О. Лушпинський, оп. cit., Табл. XXXIX.

121
181 K. Mokłowski. Sprawozdanie z wycieczki..., Sprawozdania komisji do bad. hist. sztuki w Pol., T. VIII, Табл. А 9, 10.

182 В. Січинський. Деревл. дзвіниці і церкви Гал. України... Рис. 52 і 55.

183 Т. Білоус, *op. cit.*, Рис. 73–4. На поземім плані нема зазначених бічних апсид пресвітерії, які виразно є видні у зовнішнім виді церкви. Правдоподібно що й бабинець на плані є задовгий, — не нарисований на підставі докладних помірів.

184 Sprawozdania... T. IX, ст. 358, Рис. 40.

185 L'art byzantin chez les Slaves, Paris 1930, ст. 182.

186 Przegląd historii sztuki. Kraków 1929, zeszyt 1—2, ст. 24—28.

187 Беремо під увагу тут також гранчастий бабинець, гл. вище.

188 K. Mokłowski. Sprawozdanie z wycieczki... Sprawozdanie kom. d. b. h. szt., VIII, Табл. А 9.

189 *ibidem*, Табл. А, 10.

190 Білоус, *op. cit.*, Рис. 73—4.

191 В. Січинський. Деревл. дзвіниці і церкви..., Рис. 19.

192 M. Alpatov-N. Brunov. Geschichte der altrussischen Kunst. Augsburg 1932, Fg. 30.

193 N. Iorga-G. Bals. Histoire de l'art Roumain ancien. Paris 1922.

194 K. Mokłowski. Sprawozdanie z wycieczki... Табл. А 3.

195 В. Січинський, як вище, Рис. 39—40.

196 Г. Г. Павлуцький, *op. cit.*, Рис. 46.

197 *ibidem*, Рис. 38.

198 В. Січинський, як вище, Рис. 49.

199 О. Лушпинський. *op. cit.*, Табл. XXXIX.

200 Плану такого нам не довелося стрінути, але він правдоподібно міг існувати, бо становить переходину ланку до слідуючого плану. Зрештою розвій міг відбутись і без цього переходу безпосередньо до слідуючого.

201 В. Січинський, як вище, Рис. 32.

202 W. R. Złoziecku. Gotische und barocke Holzkirchen... Рис. 67/68, 69/70, 61/62, 21, 3,

203 В. Січинський. Бойківський тип деревляних церков на Карпатах..., Рис. 5, 14, 17, 19, 22, 23.

204 Г. Г. Павлуцький, *op. cit.*, Рис. 40, 52, 55, 73.

205 W. R. Złoziecku, як вище, Fg. 71, 21 a.

206 В. Січинський. Деревл. дзвіниці і церкви... Рис. 26, 33, 38, 42.

207 *ibidem*, Рис. 45.

208 W. R. Złoziecku, як вище, Рис. 25, 64.

209 Г. Г. Павлуцький, *op. cit.*, Рис. 59, 62, 69.

210 K. Mokłowski. Sztuka ludowa w Polsce... Рис. 215.

211 Т. Обмінський. О церквях дреwnianych в Галици. Sprawozdania... T. IX, Kraków 1914, Fg. 7.

212 О. Лушпинський, *op. cit.*, Табл. I.

213 Т. Обмінський, *op. cit.*, Fg. 31.

214 В. Щербаківський. Укр. мистецтво I, Рис. 5.

215 В. Щербаківський. Деревл. церкви на Україні... Рис. 8.

216 С. Таранушенко. *op. cit.*, Табл. IV.

217 Г. Г. Павлуцький, *op. cit.*, Рис. 6, 44.

218 Т. і К. Mokłowski. Sprawozdanie z wycieczki... Табл. А 3.

219 В. Січинський, як вище, Рис. 40.

- ²²⁰ Г. Г. Павлуцький, *op. cit.*, 3, 7, 46.
- ²²¹ *ibidem*, Рис. 57.
- ²²² *ibidem*, Рис. 38, 50.
- ²²³ В. Щербаківський. Укр. мистецтво I, Рис. 4.
- ²²⁴ В. Щербаківський. Деревл. церкви на Україні... Рис. 13, 9.
- ²²⁵ Ellis H. Minns. *Scythians and Greeks*. Cambridge 1913.
- ²²⁶ В. Січинський. Замкова церква св. Миколая у Львові. Богословія, Т. XIV. Кн. 1. Львів 1936 і особна відбитка. Не входимо тут в подробиці (передусім: три апсиди), які на думку Січинського в'яжуть цю церкву з будівництвом полудневим, хорватським, — а на нашу думку радше з будівництвом східним, вірменським.
- ²²⁷ Г. Г. Павлуцький, *op. cit.* ст. 45—50; В. Січинський. Сутківська твердиня. Львів 1929.
- ²²⁸ J. Strzygowski. *Die Baukunst der Armenier...* Fg. 590—1.
- ²²⁹ Т. і К. Mokłowski. *Sprawozdanie z wycieczki...* Табл. А 1.
- ²³⁰ W. R. Zaloziecky. *Gotische u. bar. Holzkirchen...* Рис. 1.
- ²³¹ В. Щербаківський. Укр. мистецтво I, Рис. 11, 14.
- ²³² Г. Г. Павлуцький, *op. cit.* Рис. 64.
- ²³³ С. Таранушенко, *op. cit.* Табл. X.
- ²³⁴ О. П. Новицький. До питання про походження дерев'яної укр. архітектури. Юб. Збір. на пош. Д. Й. Багалія. Київ 1927, Fg. 5.
- ²³⁵ Е. Сфчинській. Исчезающий типъ... ст. 9.
- ²³⁶ Г. Г. Павлуцький, *op. cit.* Рис. 47.
- ²³⁷ Г. Г. Павлуцький, *op. cit.* Рис. 78.
- ²³⁸ J. Strzygowski. *Die Baukunst der Armenier...* Fg. 10.
- ²³⁹ *ibidem*, Fg. 529.
- ²⁴⁰ *ibidem*, Fg. 535.
- ²⁴¹ *ibidem*, Fg. 92, 95, 97, 100.
- ²⁴² Г. Г. Павлуцький, *op. cit.* Рис. 31.
- ²⁴³ Т. Obmiński. *op. cit.*, Fg. 28.
- ²⁴⁴ *ibidem*, Fg. 29.
- ²⁴⁵ W. R. Zaloziecky. *Got. u. bar. Holzkirchen...* Fg. 2.
- ²⁴⁶ Г. Г. Павлуцький, *op. cit.* Рис. 29.
- ²⁴⁷ М. Красовській. Курсь історії руської архітектури, I, Деревянное зодчество. Петроградъ 1916. Рис. 485.
- ²⁴⁸ Е. Сфчинській. Южно-русское церковное зодчество. Каменьць-Подольськ 1907, Рис. 15, також В. Січинський Новоселиця над Самарою — Запоріжське місто. Літоп. Черв. Калини, Львів 1935. ч. 11.
- ²⁴⁹ М. Красовській. *op. cit.* Рис. 487.
- ²⁵⁰ К. і Т. Mokłowski. *Sprawozdanie z wycieczki...* *op. cit.* ст. 208.
- ²⁵¹ W. R. Zaloziecky. *Got. u. bar. Holzkirchen...* ст. 21—3.
- ²⁵² Н. Brockhaus. *Die Kunst in den Athos-Klöstern*. Leipzig 1891. ст. 19.
- ²⁵³ Камінець Под. (ц. Св. Тройці, Предтечі і Петра й Павла), Могилів, Зінків, Межвбіж, Підгайні, Гусятин, Львів (ц. св. П'ятиці), Тернопіль (ц. Різдва Хр.) і інші.
- ²⁵⁴ Е. Січинський. Муровані церкви на Поділлі, Львів-Кам. Под. 1925.
- ²⁵⁵ Bals Georges. *Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines. L'art byzantin chez les Slaves*, Paris 1930, ст. 277—94.
- ²⁵⁶ Акти візитації 1772 р. (Архів Подолинського в Укр. Нац. Музею у Львові).

- 257 В. Січинський. Деревл. дзвіниці і церкви... Рис. 62, 59.
- 258 О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. XIII.
- 259 K. Mokłowski. *Sztuka ludowa w Polsce...* Рис. 200.
- 260 K. i T. Mokłowski. *Sprawozdanie z wycieczki...* Табл. А 4.
- 261 Romstorfer K. *Die alte gr. or. Pfarrkirche in Revna. Mitteilungen d. Cent.-Com., Wien 1891. st. 251.*
- 262 Е. Січинський. Муровані церкви на Поділлі. Львів-Камянець Под. 1925. Рис. 10.
- 263 W. R. Zaloziecky. *Got. u. bar. Holzkirchen...* Рис. 78.
- 264 *ibidem*, Рис. 24.
- 265 *ibidem*, Рис. 23.
- 266 В. Щербаківський. Деревл. церкви на Україні і їх типи. Львів 1906. Рис. 2.
- 267 О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. XXXIII.
- 268 В. Щербаківський, як вище, Рис. 5 і ст. 6—7.
- 269 В. Щербаківський. Українське мистецтво I, Львів-Київ 1913. Рис. 96. і цьогож автора: *Архитектура у різних народів і на Україні...* Рис. 222.
- 270 Д. Щербаківський. *Укр. мистецтво II.* Рис. 2—9, 12, 13.
- 271 В. Січинський. Деревл. дзвіниці і церкви... Рис. 53.
- 272 При цій нагоді звернемо увагу, що докладно такого самого типу церкви з розділеними дахами на трьох просторах, без піддаш, зустрічаємо в російським будівництві, — це т. зв. церкви „клетські“. Російські дослідники ставлять їх рівнож на початок розвою російського деревляного будівництва. Отже дуже правдоподібно, що форма клетських церков походить зо спільного пня деревляного церковного будівництва ще з великокняжої доби (гл. Красовській, *op. cit.* і М. Грабарь, *op. cit.*).
- 273 Д. Щербаківський. *Укр. мистецтво II*, Рис. 19.
- 274 О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. XXX.
- 275 Ф. Ернст. Деревл. Златоустівська церква на Старому Києві Збірник Секції Мистецтв. Київ 1921. ст. 75—79.
- 276 В. Січинський. *Дер. дзвін. і церкви...* Рис. 17.
- 277 Ө. Волковъ. Старинныя деревянныя церкви на Волыни. Матеріали по этнографіи Россіи. Т. I, Спб. 1910, ст. 21—44.
- 278 О. Лушпинський. *op. cit.*, Табл. VIII.
- 279 Восьмибічник на верху чотирибічних заломів є добудований пізніше підчас перебудови церкви.
- 280 О. Лушпинський, *op. cit.* Табл. XXIX. — Восьмибічна псевдоготицька маківка надбудована на верху при кінці XIX ст. на місце попередньої барокової (гл. J. S. Zubrzycki, *Rohatyn miasto królewskie, Sprawozdania...* Т. IX), але первісно не було мабуть п'якої маківки. Рівнож дзвіниця первісно була осібно. — У візитації з 1760 р. є такий опис цієї церкви: „Cerkiew na nowym Mieyscie pod tytułem Ześłania Ducha Przenajświętszego, na sklepie (крипта) у fundamentach murowanych; cała z drzewa dębowego pod topor oprawnego, o jednym na srodku wierzechu; in summitate przy krzyżu białą blachę в reliquo zaś gontami pobita; sama в sobie wspanięła; posadzkę z kwadry kamienney, in toto ułożoną maiaса, o drzewiach dębowych в blachę żelazną odzianych... nescitur pro vetustate quo Anno wystawiona... a на Smentarzu od zachodu dzwonica, z drzewa dębowego до Cerkwi przybudowana.“ — В. Дідушицький в 1885 р. замічає, що „перед бабинцем, але без звязку з церквою стоїть дзвіниця закінчена гострою вежою...“ (Вистава археол. польско-руська, Львів 1885). Зрештою сліди присут-

124 ности колишнього піддаштя церкви з заходу залишилися до нині на збережених випустах.

²⁸¹ гляди також О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. IX.

²⁸² *ibidem*, Табл. XXXIX.

²⁸³ В. Січинський. *Дер. дзвіниці і церкви...* Рис. 17–22.

²⁸⁴ Українські копули, а також маківки майже ніколи не є приміщені на вужих від них підбанниках чи шийках так, як це є в російським будівництві. Лише в дуже рідких випадках укр. копули є незначно ширші від підбанників (Дрогобич, ц. св. Юра).

²⁸⁵ О. Лушпинський, *op. cit.* Табл. XII.

²⁸⁶ *ibidem*, Табл. IV.

²⁸⁷ В. Січинський. *Дер. дзвіниці і церкви...* Рис. 30–32.

²⁸⁸ *ibidem*, Рис. 48, 50.

²⁸⁹ В. Щербаківський. *Укр. Мистецтво II*, Рис. 18, 20, 26.

²⁹⁰ О. Лушпинський, *op. cit.*, Табл. XXI.

²⁹¹ Церкви з копулатим завершенням у наві і пресвітерії є відомі в візантійським будівництві.

²⁹² О. Лушпинський. *op. cit.*, Табл. XXVIII.

²⁹³ В. Січинський. *Деревл. дзвіниці і церкви...* Рис. 64.

²⁹⁴ *Vis. Gen.*, Т. XXII, з р. 1764, ст. 943.

²⁹⁵ О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. XIX.

²⁹⁶ Лушпинський неправильно зреконтрував рисунком цю церкву без бабинця (*op. cit.* Табл. V.).

²⁹⁷ Зовніш. вид гл. О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. XXVIII.

²⁹⁸ *Vis. Gen.*, Т. XVIII, ст. 160.

²⁹⁹ *Vis. Gen.*, Т. XXIII, ст. 214.

³⁰⁰ У візитаціях маємо ще вістки про двоверхі церкви в Волиці, Кальній і Мельній (*Vis. Gen.* Т. XX, ст. 203–9). — Приклади, що їх подав Січинський (*Дер. дзвіниці і церкви...* ст. 47) не вірні, бо церква в Долині була триверхою (гл. візитації), а церкви в Торках і Монастирі Лішнянським такими двоверхими церквами не були.

³⁰¹ Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ пол. XVII. в. описанное его сыномъ архидіакономъ Павломъ Алепскимъ, ст. 57.

³⁰² Цей малий іконостас є письма І. п. XVII. в. Сама підлога емпори вже нині не існує (вирізана).

³⁰³ В Дрогобичі в ц. Чеси. Хреста на одвірках з галерійки на емпору є напис, який свідчить, що там була каплиця Родства св. Івана Предтечі. „Изволеніємъ Ёвца и поспѣшенемъ Сна и содѣйствомъ стого Дха создася храм сей стого Іюана Родство Хва Пртчи мца юня дня з рок Бжого *αυξα*“. Пізніше вирізали стіну між бабинцем і навою, а з каплиці на емпорі зробили хори. Церква була 1672 р. мальована і цю перерібку тепер докладно видно.

³⁰⁴ *Vis. Gen.*, Т. XIV, з р. 1745, ст. 416 об.

³⁰⁵ *Vis. Gen.*, Т. XIV, з р. 1746, ст. 526.

³⁰⁶ *ibidem*, ст. 531.

³⁰⁷ Цей і всі слідуєчі цитати з візитацій зібраних в Архиві Подолінського в Нац. Музею у Львові.

³⁰⁸ Такі „зимові“ каплиці є відомі також в російським деревляним будівництві (гл. М. Красовскій. *Курсъ истории русской архитектуры I*, Петроград 1916, Рис. 284–5, ст. 224).

³⁰⁹ K. i T. Mokłowski. Sprawozdanie z wycieczki... Sprawozdania kom. do bad. hist. sztuki w Pol. T. VIII, Kraków 1907.

³¹⁰ Obmiński T. O cerkwiach drewnianych w Galicyi. Sprawozdania... T. IX, Kraków 1914.

³¹¹ В. Січинський. Деревл. дзвіниці і церкви... Рис. 17–22. Первісно ця дзвіниця мала найправдоподібніше свій власний чотирохсхилий обороговий дах. Недавно при реставрації знесли зовсім дзвіницю і в той спосіб знівечили одну з цікавіших церков.

³¹² Т. Білоус. *op. cit.* Fig. 73–4.

³¹³ *Vis. Gen.*, Т. XXII, ст. 125.

³¹⁴ *ibidem*, ст. 706.

³¹⁵ *Vis. Gen.*, Т. XXII, з р. 1764, ст. 403.

³¹⁶ W. R. Zaloziecky. Die Barockarchitektur Osteuropas... ст. 75.

³¹⁷ *Vis. Gen.*, Т. XXII, ст. 841.

³¹⁸ *ibidem*, ст. 382.

³¹⁹ *Vis. Gen.*, Т. XXIII, з р. 1765. ст. 143.

³²⁰ *Vis. Gen.*, Т. XXII, з р. 1764, ст. 834.

³²¹ *ibidem*, ст. 913.

³²² *ibidem*, ст. 931.

³²³ В. Січинський. Архитектура в дереворитах. Львів 1925 і Архитектура Крехівського Монастиря по деревориту 1629 р. Львів 1923; — І. Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України. Львів 1924. — На штиху XVII. в. міста Гродна (у збірці музею Любомірських у Львові) є церква з формами зовсім округлими (т. зн. мурованими), але підпис її є: „Ecclesia Ruthenorum lignea“.

³²⁴ Триверхі церкви ще виступають на фронтисписах рукописів княжої доби. Це дало підставу Павлуцькому припускати, що тоді існували триверхі церкви (Древности Украины, ст. 18–23). З цим спорить А. И. Некрасов (Les frontispices architecturaux dans les manuscrits russes. L'art byzantin chez les Slaves. R. II, Paris 1932) і старається вивести ці триверхі церкви з п'ятиверхих через площинну редукцію перспективи.

³²⁵ Г. Г. Павлуцький. Древности Украины... Рис. 41.

³²⁶ *ibidem*, Рис. 45.

³²⁷ В. Щербаківський. Деревляні церкви на Україні... Рис. 10.

³²⁸ В Дрогобичі вирізали емпору вже давно, а в останніх церквах кілька літ тому.

³²⁹ Z. Gloger. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce. Warszawa 1907. ст. 93.

³³⁰ До вишків належить церква 1697 р. в Кутах пов. Золочів (Рис. 94).

³³¹ Більше детальний перегляд відношення дзвіниці до бабинця гл. В. Залозецький: Gotische und barocke Holzkirchen... ст. 73–7.

³³² В. Січинський. Бойківський тип деревляних церков на Карпатах. Львів 1927. Рис. 7–8, 12–13, 15 16.

³³³ *ibidem*, Рис. 2–4, 18.

³³⁴ Ө. Волковъ. Старинныя деревянныя церкви на Воляни. Матеріялы по этнографіи Россіи I, Спб. 1910. Рис. 15.

³³⁵ Д. Щербаківський. Україн. деревл. церкви. Збірник секції мистецтв I, Київ 1921. Рис. 1–3.

³³⁶ Ө. Бълоусъ. *op. cit.* Рис. 36.

³³⁷ J. Strzygowski. Die altslavische Knnst... Рис. 17.

³³⁸ И. Грабаръ История русскаго искусства, Т. I, ст. 371.

- ³²⁹ В. Щербаківський. Церкви на Бойківщині. Зап. Н. Т. і. III. Львів 1915. Рис. 8.
- ³¹⁰ В. Січинський. Бойківський тип дер. церков... Рис. 18.
- ³¹¹ W. R. Zaloziecky. Gotische und bar. Holzkirchen.... Рис. 18; В. Січинський. Бойківський тип... Рис. 20.
- ³¹² В. Щербаківський. Укр. мистецтво I, Рис. 7.
- ³¹³ О. П. Новицький. *op. cit.*, Рис. 3.
- ³¹⁴ О. Лушпинський. *op. cit.*, Табл. I.
- ³¹⁵ Г. Г. Павлуцкій. *op. cit.*, Табл. VIII, 3.
- ³¹⁶ В. Січинський. Дер. дзвіниці і церкви... Рис. 36.
- ³¹⁷ *ibidem*, Рис. 39.
- ³¹⁸ В. Щербаківський. Дер. церкви... Рис. 6, 8, 9, 13. Сніжки — Конела.
- ³¹⁹ Е. Сьцинській. Южно-рус. церк. зодчество... Рис. 5.
- ³²⁰ *ibidem*, Рис. 9.
- ³²¹ Е. Сьцинській. Исчезающий типъ дер. церквей Подолін.
- ³²² *ibidem*.
- ³²³ Г. Г. Павлуцкій. *op. cit.* Коринна — Снява.
- ³²⁴ *ibidem*.
- ³²⁵ О. Лушпинський. *op. cit.*, Табл. XXIV, XXVI, XXVII. Тейсарів — Хотинець.
- ³²⁶ Г. Г. Павлуцкій. *op. cit.* Табл. IV, 1.
- ³²⁷ В. Щербаківський. Дер. церкви... Рис. 7.
- ³²⁸ С. Таранушенко. *op. cit.* Табл. III.
- ³²⁹ В. Щербаківський. Церкви на Бойківщині... Рис. 2—3.
- ³³⁰ В. Щербаківський. Укр. мистецтво I, Рис. 4.
- ³³¹ Е. Сьцинській. Исчезающий типъ...
- ³³² *ibidem*.
- ³³³ *ibidem*.
- ³³⁴ Е. Сьцинській. Южно-русское церк. зодчество... Рис. 10.
- ³³⁵ Г. Г. Павлуцкій. *op. cit.* Табл. IV, 3.
- ³³⁶ О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. XXXIV. (Підписана помилково Ботелка вижня).
- ³³⁷ Д. Щербаківський. Укр. мистецтво II, Рис. 30.
- ³³⁸ Г. Г. Павлуцкій. *op. cit.* Табл. VI, 2.
- ³³⁹ В. Січинський. Бойківський тип... Рис. 22—23.
- ³⁴⁰ Prinz Johann Georg zu Sachsen. Ruthenische Holzkirchen. Monatshefte für Kunstwissenschaft 1915. Heft 11, ст. 393—5.
- ³⁴¹ В. Січинський. Дер. дзвіниці і церкви... Рис. 44.
- ³⁴² *гл. також* В. Щербаківський. Укр. мистецтво I, Рис. 2.
- ³⁴³ С. Таранушенко. *op. cit.* Табл. VI, V, XII.
- ³⁴⁴ В. Щербаківський. Укр. мистецтво I, Рис. 17, 21, 4, 5, 7.
- ³⁴⁵ Г. Г. Павлуцкій. *op. cit.* Табл. I, 2; IV, 2.
- ³⁴⁶ Богатий матеріал барокових закарпатських церков є в працях: W. R. Zaloziecky, Gotische und barocke Holzkirchen in den Karpathenländern, Wien 1926; J. Vydra, Lidové stavitelství na Slovensku, Praha 1925; В. Січинський, Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах, Львів 1927.
- ³⁴⁷ W. R. Zaloziecky. Die got. u. bar. Holzkirchen... Рис. 88—93.
- ³⁴⁸ J. Vydra, *op. cit.*, ст. 191; W. R. Zaloziecky, *op. cit.*, Рис. 63, 64, 83.

- 379 J. Vudra, op. cit., ст. 173; W. R. Zaloziecky, op. cit., Рис. 65, 66, 103.
- 380 Терміном „лемківської церкви“ називаємо не лише церкви на Лемківщині, але також Закарпатські церкви лемківського типу без огляду на те, де вони знаходяться.
- 381 W. R. Zaloziecky. Got. u. bar. Holzkirchen.. ст. 67.
- 382 *ibidem*, Рис. 108—109.
- 383 *ibidem*, ст. 73—77.
- 384 Т. і К. Mokłowski. Sprawozdanie z wycieczki..., Sprawozdania... VIII, Fg. 8, Табл. А, 8.
- 385 W. R. Zaloziecky. op. cit., Рис. 106—7.
- 386 гл. Замітка ч. 280.
- 387 Восьмибичник з банею надбудований пізніше підчас реставрації церкви.
- 388 Тепер перебудована і є без верхів, але первісно була правдоподібно одноверха. В наві є сліди пазух восьмибичного верха.
- 389 О. Б'блоусь. op. cit. Рис. 73.
- 390 Зовнішній вигляд гл. О. Лушпинський, op. cit. Табл. XXVIII.
- 391 *ibidem*, Табл. XIII.
- 392 К. Romstorfer, op. cit.
- 393 В. Січинський. Дер. дзвіниці і церкви... Рис. 64—65. Реконструкція Січинського всередині обох куполів неправильна, бо теперішній вид є первісний.
- 394 О. Лушпинський, op. cit. XVIII. Первісно була триверха з купулами, гл. Vis. Gen., Т. XV. ст. 447—50.
- 395 К. Mokłowski. Sztuka ludowa w Polsce... Рис. 201.
- 396 В. Щербаківський. Церкви на Бойківщині... Рис. 7.
- 397 О. Лушпинський, op. cit. XXXIII.
- 398 В. Щербаківський. Дер. церкви на Україні... Рис. 1—2.
- 399 *ibidem*, Рис. 5, ст. 6—7.
- 400 М. Alpatov-N. Brunov. op. cit. Fg. 13.
- 401 Розглядати подрібніше форми готичних і барокових закарпатських церков звільняє нас праця В. Залозецького.
- 402 С. Таранушенко, op. cit. Табл. X, XII.
- 403 Вже в вірменських і грузинських церквах є причілок досить виразно зазначений в одноверхих хрестових церквах (Artik, Wagharschapath), гл. Strzygowski. Die Baukunst der Armenier... Fg. 591.
- 404 W. R. Zaloziecky. Got. u. bar. Holzkirchen... Рис. 16—17.
- 405 В. Щербаківський. Укр. мистецтво II, Рис. 18, 26, 29, 30, 35.
- 406 W. R. Zaloziecky. Got. u. bar. Holzkirchen... Рис. 16—17.
- 407 С. Таранушенко. op. cit. Табл. XII.
- 408 W. R. Zaloziecky. Got. u. bar. Holzkirchen... Рис. 14.
- 409 Д. Щербаківський. Укр. мистецтво II, Рис. 22, 24, 25. (Деякі назви сіл у Щербаківського перекручені, ми даємо правильні).
- 410 *ibidem*, Рис. 34.
- 411 С. Таранушенко, op. cit. Табл. X.
- 412 *ibidem*, Табл. IX.
- 413 Д. Щербаківський. Укр. мистецтво II, Рис. 127.
- 414 В. Щербаківський. Укр. мистецтво I, Рис. 23.
- 415 Е. С'бцинській. Исчезающий типъ... гл. знімки
- 416 В. Щербаківський. Укр. мистецтво I, Рис. 29.

- ⁴¹⁷ *ibidem*, Рис. 35.
- ⁴¹⁸ О. Лушпинський. *op. cit.* Табл. XXXX.
- ⁴¹⁹ V. R. Zalozieckij. Die Barockarchitektur Osteuropas... Abhandl. d. Ukr. Wis. Inst. II, ст. 85.
- ⁴²⁰ *Vis. Gen.*, Т. XVI, з р. 1755, ст. 230.
- ⁴²¹ Г. Г. Павлуцкій. *op. cit.* Рис. 77.
- ⁴²² В. Щербаківський. Дерев'яні церкви на Україні... Рис. 15 і 16.
- ⁴²³ С. Таранушенко, *op. cit.* Табл. VII, 2.
- ⁴²⁴ *ibidem*, Табл. IX, 1.
- ⁴²⁵ В. Щербаківський, *Укр. мистецтво I*, Рис. 21.
- ⁴²⁶ *ibidem*, Рис. 17.
- ⁴²⁷ Г. Г. Павлуцкій, *op. cit.* Табл. I, 1.
- ⁴²⁸ М. Красовскій. *op. cit.* Рис. 529.
- ⁴²⁹ В. Щербаківський. *Укр. мистецтво I*, Рис. 11 і 14.
- ⁴³⁰ С. Таранушенко, *op. cit.* Табл. VII, 1.
- ⁴³¹ *ibidem*, Табл. VI.
- ⁴³² О. П. Новицький, *op. cit.* Рис. 5.
- ⁴³³ М. Красовскій, *op. cit.* Рис. 523.
- ⁴³⁴ *Vis. Gen.*, Т. XIV, ст. 420.
- ⁴³⁵ Г. Г. Павлуцкій, *op. cit.* Рис. 84 і 85.
- ⁴³⁶ *ibidem*, Табл. I, 2 і Рис. 29—30.
- ⁴³⁷ М. Красовскій, *op. cit.* Рис. 485.
- ⁴³⁸ В. Січинський. Новоселиця над Самарою — Запорізьке місто. Літопис Черв. Калини. Львів 1935. ч. 11.
- ⁴³⁹ Е. Сѣдинскій. Южно-русское церковное зодчество. Рис. 16.
- ⁴⁴⁰ С. Таранушенко, *op. cit.* Табл. V.

ZUSAMMENFASSUNG.

Dank dem eigenartigen Charakter der Formen, welche in einer ansehnlichen Anzahl von Denkmälern und Typen der ukrainischen Holzkirchenbauten enthalten sind, sind sie Gegenstand der Aufmerksamkeit der Forscher. Die wissenschaftliche Literatur, welche die Probleme der ukrainischen Holzbaukunst untersucht, hat auf die Frage nach dem Ursprung und der Entwicklung der Formen dieser Baukunst bis jetzt noch keine überzeugende und endgültige Antwort gegeben. Man kann sogar behaupten, dass eine derartige Meinungsverschiedenheit, wie sie auf dem Gebiete der ukrainischen Holzbaukunst angetroffen wird, kaum irgend ein anderes Problem aus der Geschichte der Kunst je hervorgehoben hat. Die ukrainische Holzkirchenbaukunst wurde mit der indischen, chinesischen, norwegischen, armenischen, byzantinischen, russischen, polnischen und westlichen Architektur in ihren sämtlichen stilistischen Wandlungen in Zusammenhang gebracht.

In der Forschung nach dem Wesen der ukrainischen Holzbaukunst treffen wir zwei Ansichten, die im Vordergrund stehen, die eine von J. Strzygowski und die andere von Wl. ZALOZECKYJ vertreten. Strzygowski findet in den Formen der ukrainischen Holzkirche ununterbrochene Tradition der alten nordarischen Kultur. Die Quadratformen der Räume, die Dreiquadrat- und Kreuzformen der Pläne sowie die Verbindung der Quadratform mit der runden (achteckigen) sind nach der Meinung von J. Strzygowski dem Baucharakter des Holzes und den Bedürfnissen der masdaistischen Kultur entsprungen. Diese Formen werden in der ukrainischen Baukunst sehr häufig angetroffen und Strzygowski vermutet, sie seien in der ukrainischen Baukunst keineswegs der südlichen christlichen Steinbaukunst entlehnt, sondern durch eine ununterbrochene Tradition der Holzbaukunst im Norden aus den vorchristlichen Zeiten auf uns gekommen.

Leider ist Strzygowski mit der ukrainischen Holzbaukunst zu wenig vertraut; er führt manchmal durchaus unrichtige Gründe für seine Ansicht an, ebenso berücksichtigt er in seinen Folgerungen nicht die geschichtlichkulturellen Verhältnisse der Ukraine, — wodurch seine Ansichten über die ukrainische Baukunst vielmehr als eine Improvisation ohne reele Grundlagen erscheinen. Wenn aber diese Ansichten mit dem wahren Sachverhalt auch nicht immer übereinstimmen, so sind sie doch sehr effektiv und schöpferisch anregend, indem sie neue

Horizonte für die Kunstgeschichte eröffnen. Zweifellos sind in manchen Bauformen der ukrainischen Baukunst vorchristliche Traditionen aufbewahrt, jedoch ob eben die von Strzygowski hervorgehobenen Formen vorchristliche Kultusformen sind — das bleibt eine Frage, die mangels irgendwelcher entsprechender Beweise keineswegs positiv gelöst werden kann. Sämtliche uns zur Verfügung stehenden Belege berechtigen nur zu einer Annahme, dass die ukrainische Holzkirche keine heidnischen Kultusformen in ihrer Raumanordnung aufbewahrt habe, — sie sei vielmehr auf der Grundlage einer volkstümlich-wirtschaftlichen Holzbaukunst aufgewachsen. Immerhin besteht das Verdienst von Strzygowski darin, dass er die ukrainische Holzbaukunst in den Umkreis der grossen Grundprobleme der Kunstgeschichte einzuführen versucht hat.

Wl. ZALOZECKYJ vertritt einen ganz entgegengesetzten Standpunkt. Seiner Meinung nach erscheint die ganze ukrainische Holzkirchenbaukunst als ein Ergebnis von Einflüssen lauter historischer Baukunststile des christlichen Südens und Abendlandes. Die ukrainische Holzkirche habe keine selbständige Entwicklungslinie, sie sei vielmehr eine bescheidene und primitiv durchgeführte Nachahmung von Musterwerken der Steinbaukunst. In der ukrainischen Holzkirche kommen keine selbständigen, schöpferischen Ideen zum Ausdruck, ihre sämtlichen Formen habe sie der Monumentalbaukunst entlehnt.

Der von Wl. ZALOZECKYJ eingenommene Standpunkt ist genug apriorisch. Zweifellos gibt er eine wahre Analyse von Einzelheiten, die der Monumentalbaukunst entlehnt wurden, jedoch diese Entlehnungen machen keineswegs den ganzen Inhalt der Holzarchitektur aus. Diese Baukunst ist etwas mehr kompliziert als es Wl. ZALOZECKYJ annimmt. Die ukrainischen Holzkirchen haben die vorhistorischen volkstümlichen Traditionen vorzugsweise in der Technik und in den Formen mancher Typen aufbewahrt; diese Baukunst geriet jedoch auch unter den Einfluss der Monumentalkunst verschiedener Kulturmittelpunkte, die im Laufe der historischen Zeiten in der Ukraine wirksam waren. Der Forstreichtum der Ukraine bildete schon in den vorhistorischen Zeiten eine günstige Grundlage für die Ausbildung einer Mannigfaltigkeit der Bautechnik, sowie auch mancher, mit ihr zusammenhängender Bauformen. In der Kirchenbaukunst der ukrainischen Christenwelt wurde die traditionelle Baupraxis zu einer fertigen lebensschöpferischen Grundlage von neuen Bauformen und sämtliche Elemente der volkstümlichen Baukunst — die technischen, räumlichen und künstlerischen haben an der Gestaltung der Form einer Holzkirche mitgewirkt.

Eine überwiegende Anzahl von Holzkirchen entstand in den Dörfern, wo sämtlicher Baubetrieb von dem Landvolke selbst, als dem Schöpfer und Träger der Bautradition besorgt wurde. Auf diese Weise hat das Ergebnis der volkstümlichen Baupraxis seine Existenz im Holzbau fortgesetzt. Die Form eines Raumes des Bauobjektes, die Anordnung

der Wände, die Bedachung des Gebäudes — alles dies stand dem volkstümlichen Baumeister bereits zur Verfügung; verlangte dagegen das Kultusbedürfnis eine entsprechende Einteilung der Räume, dann konnte dasselbe nur auf Grund einer traditionellen Bauart zustande kommen. Die bescheidenen ökonomischen Bedingungen des Dorflebens verbunden mit einer Bescheidenheit der Kultur. und der Kunstbedürfnisse bildeten keine geeignete Grundlage für eine formenreiche Baukunst. Die Bedürfnisse des ukrainischen Dorflebens befriedigte eine mit etwas mehr Geschmack ausgebaute dreiteilige Wohnhütte, deren Raumeinteilung den notwendigsten lithurgischen Bedürfnissen durchaus entsprach. Diese Tatsache musste mit der Zeit in der weiteren Entwicklung des ukrainischen Kirchengebäudes zur Bedeutung gelangen, insbesondere nachdem die Einflüsse der Steinbaukunst in dasselbe merklich einzudringen begannen.

Die Ukraine bekam mit dem neuen Glauben auch monumentale Kirchen in Stein gebaut — aus Byzanz. Es ist aber in der ukrainischen Kirchenbaukunst neben dem byzantinischen Zentrum noch die altertümliche Bautätigkeit der christlichen Zentren Armeniens und Georgiens als mitwirkend zu beachten. Diese Baukunst hat in dem Ausbau der Formen der ukrainischen Kirchen ihr Gepräge zurückgelassen, umso mehr, als Süd- und Osteuropa seit uralter Zeit durch Handelsbeziehungen und Handelskolonien den nahen europäischen Norden kulturell beeinflussten. Die Steinformen haben zur weiteren Entwicklung der Holzkirchenformen angeregt, wobei die Formen der Steinbaukunst auf die Formen der Bautechnik des Holzes übertragen wurden. Die volkstümliche Technik samt den volkstümlichen Formen bildete eine feste Unterlage, welcher die Zuflussformen der Steinarchitektur sich anzupassen pflögten. Die Tradition der Holzbaukunst wurde zu einer zentripetalen Kraft in der Entwicklung der Formen einer Holzkirche, zu jener Kraft, welche die dem Steinbau entlehnten Formen dem Geiste der Holzbaukunst unterzuordnen vermochte.

Die Formen einer Holzkirche sind keineswegs durch die Technik des Holzes primitivisierte Steinformen. Die ukrainische Holzbaukunst bringt oft ihren eigenen Inhalt von Formen zum Ausdruck und hat ihre eigene Konzeption in der Ausführung und Zusammenstellung derselben. Diese Erscheinung umfasst konsequent das ganze ethnische Gebiet und bringt eigene Entwicklungsergebnisse zu Tage, die von jener in der Steinbaukunst grundverschieden sind. Man findet in den Holzkirchen auch fremde Einflüsse, jedoch ohne Spuren einer blinden Nachahmung. Es gab in der Holzkirchenbaukunst ein Nachahmungsprozess der Steinformen, jedoch aus den Nachahmungsformen hat die Holzbaukunst oft eine eigenartige Konzeption der Form eines Kirchengebäudes, z. B. den Dreikuppelkirchentypus abgeleitet. Ueberhaupt gibt es in der Geschichte der Kunst keinen Fall, wo in einer Reihenfolge von Einflüssen

132 historischer Baustile die heimische Umgebung ihre Eigentümlichkeit nicht geäußert hätte. Diese Umgebung bewirkt, dass in jedem Lande die gleiche Stilart ihre eigenen Merkmale aufweist. Die ukrainische Holzbaukunst besitzt mehrere derartige Merkmale, die auf keine uns bekannte Steinbaukunst zurückgeführt werden können. Diese Merkmale bieten eben ein Ergebnis der Tradition der volkstümlichen Baukunst und der ihr zugrundeliegenden Entwicklungsmöglichkeiten. Als Beweis dafür können vergleichsweise zahlreiche Einzelheiten der Wohnhüttenbauart in dem Kirchengebäude nachgewiesen werden, was nur der Möglichkeit einer nahen Verwandtschaft des Kirchengebäudes mit dem Wohngebäude entstammen kann.

Die ukrainische Holzbaukunst behält ihre eigene Entwicklungslinie in einer feinen und effektvollen Mannigfaltigkeit der Behandlung der Aussenform einzelner Kirchentypen. Die Einflüsse der historischen Stile wurden dieser Entwicklungslinie selbst dann untergeordnet, wenn sie die ganze allgemeine Konzeption der Form des Kirchengebäudes lieferten; in diesem Falle wurde die übernommene Konzeption derart umgebildet, dass der allgemeine Formeninhalt einer Holzkirche mit dem Inhalt einer Holzkirche mit dem Inhalt des im Stein ausgeführten Originals durchaus nicht übereinstimmt. Ja, selbst die ukrainischen Steinkirchen waren nicht selten von der Entwicklungsform der Holzkirche bedeutend abhängig. Spärlich werden in der Ukraine die Steinkirchen in einer klassisch reinen Form irgendeines historischen Stils angetroffen. Dasjenige, wodurch die ukrainische Kirche — in Stein und Holz — sich von den Kirchen anderer Völker auf den ersten Blick unterscheidet, ist eben jenes Stilgut, das auf dem Unterbau der alten ukrainischen Holzbaukunst basiert.

Die Herausbildung der allgemeinen Formen des Holzkirchengebäudes der Ukraine kam ursprünglich nur unter dem Einfluss der Baukunst des nahen Südens und Ostens zustande. Der Westen hat die byzantinisch-orthodoxe Ukraine damals noch fast nicht berührt, da die ganze Neigung der ukrainischen Kultur ursprünglich vorwiegend östlich war und, in ihren Uranfängen mit der Aneignung der byzantinischen Bauformen beschäftigt, sich ausserhalb des Einflussbereiches der römischen Baukunst befand.

Erst die Gotik hat in der ukrainischen Holzbaukunst der südwestlichen Gebiete des ukrainischen Territoriums, vortrefflich in dem ukrainischen Karpathenland (ÖSR) eine gewisse Rolle gespielt, die jedoch nur auf das Nebensächliche sich beschränkte. Die Gotik kommt besonders in den Glockentürmen zum Ausdruck, die nach westlichen Mustern über dem traditionellen Balkengestell eines Kirchengebäudes oft recht mechanisch angebracht wurden. Dagegen werden weder der Plan, noch die Dekorationen, noch ein gotisches Fenstersystem in den ukrainischen Kirchen angetroffen; allgemeine Massenproportionen der gotischen

Bauart findet man nur in einigen Holzkirchen des ukrainischen Karpatengebietes der CSR. Es bleibt jedoch die Frage offen, ob diese gotischen Details in den ukrainischen Holzkirchen traditionell aus der Zeit der Gotik stammen, oder ob sie der Einfluss des unhistorischen gotischen Stils der neueren Zeiten zum Ausdruck bringt. In Galizien fühlt man einen gewissen Einfluss der späten polnischen gotischen Baukunst nur in einigen Fällen von scharfbeendeten Spitzgiebeln einzelner Kirchen. Der Mangel an einem ausdrücklich gotischen Stil in der ukrainischen Baukunst ist eine durchaus selbstverständliche Erscheinung, weil die gotische Kunst integral in der geistigen Atmosphäre des Abendlandes aufgewachsen und der Kultur des Ostens wesensfremd war.

Ebenso hat die Renaissance in der ukrainischen Holzbaukunst keine grössere Rolle gespielt. Einige Steinbauten dieser Kunstart in Galizien waren keineswegs imstande das festgesetzte Formensystem der Holzbaukunst abzuändern. Es ist möglich, dass manche Einzelheiten dieser Kunstart erst mit dem Barockstil zum Ausdruck gelangten, umso mehr als der Barockstil in der ukrainischen Stein- und Holzbaukunst eine bedeutende Rolle gespielt hat. Das Wiedererwachen der Ukraine im XVII/XVIII Jh. zum neuen Staatsleben bot breite Möglichkeiten zur Entwicklung der Baukunst. Der Barockstil kam vorzugsweise in der Steinbaukunst zum Ausdruck, aber seinen Formenreichtum hat auch die Holzbaukunst öfters benützt. Immerhin hat auch der Barockstil das alte Stilleben der Holzbaukunst nicht gedämpft. Die durch den Barockstil in der ukrainischen Holzbaukunst hervorgerufenen Veränderungen waren zwar bedeutend, jedoch keineswegs grundsätzlich. Die einzelnen Typen eines Kirchengebäudes waren in der Tradition schon stark eingewurzelt. Der Barock hat sich nur in der Dekoration und in der malerischen Massenanordnung geäussert. Er wurde in alle Formen einer Holzkirche hineingeflochten, wodurch die in der ukrainischen Holzarchitektur schlummernden Keime einer barockartigen Formierung gestärkt und sämtliche Kirchenformen vom Standpunkt der Licht- und Schatteneffekte aus umgestaltet wurden, was insbesondere in der Architekturform der Wandgebälke und in den Biegungen der Dachteile zum Vorschein kommt. Nur in den westlichen Grenzgebieten des ethnischen Territoriums der Ukraine treten Formen hervor, die mit den Steinmustern des Barockstils etwas mehr verwandt sind.

Die dem Barock nachfolgenden westlichen Stilarten haben in der ukrainischen Kirchenbaukunst keine grössere Einflusskraft erreicht. Der Barockstil hat so viel Lebenskraft eingeflösst, dass er nicht aufhörte während einer beträchtlichen Zeit der weiteren Entwicklung des ukrainischen Kirchengebäudes die Richtung anzugeben, zumal auch der Charakter der Volkskunst eine rasche Umwandlung der Stilformen nicht gestattete. Mit dem beschleunigten Tempo der Stilabänderungen im Westen konnte die Volkskunst keinen gleichen Schritt halten, so

134 dass die nachfolgenden Stilarten nach dem grossen Aufschwung des Barockstils kaum geringe Spuren zurückzulassen vermochten; als die deutlichsten dürfen vielleicht diejenigen von Rokokostil angesehen werden.

Auf diese Weise haben sich in der ukrainischen Holzbaukunst die südlichen und östlichen Einflüsse als gründlich und schöpferisch anregend erwiesen. Die Einflüsse des Westens haben nur in den Details die Bestandformen umgebildet und die Komposition des Gebäudes bereichert. Die Auffassung von Haupttypen eines Kirchengebäudes war nur von der byzantinischen und armenischen Baukunst abhängig, wobei die Tradition der volkstümlichen Holzbaukunst mitgewirkt hat.

Im Laufe der Entwicklungsgeschichte der Holzkirche wurde das Kirchengebäude in immer vollkommeneren Entwicklungsstufen gestaltet. Die verschiedenartigen Lebensverhältnisse eines so breit ausgestreckten ethnischen Territoriums haben dazu beigetragen, dass manche dieser Stufen hie und da in ihrer Entwicklung gehemmt oder aber zu einer Grundlage für eine reichere Typenverzweigung werden konnten. Dieser Umstand hatte eine ausserordentlich reiche Entwicklung von verschiedenen Varianten und Halbvarianten der einzelnen Typen zur Folge. Ausserdem wurden manche vom Grunde aus verschiedene Typen synthetisch zu einem besonderen Typus verschmolzen.

Immerhin gelagte der Zentraltypus nämlich der dreiteilige Dreikuppeltypus, der die meisten Einzelheiten von den Traditionen der volkstümlichen Baukunst in sich aufbewahrt hatte — zur grössten Entwicklung. Die Entwicklung dieses Zentraltypus der ukrainischen Kirche hat in der Entwicklung aller anderen Arten den Ton angegeben. Die Einflüsse der historischen Stile haben niemals zu einer gänzlichen Nachbildung angeregt. Die Tradition bildete immer eine feste Grundlage, auf der die einzelnen Entwicklungsstufen zu einer unzerreissbaren Kette von Formen vereinigt wurden — von den bescheidenen, primitiven, kupellosen Typen bis zu den Dreikuppeltypen in den dreiteiligen Kirchen, und von jenen mit einer Kuppel bis zu den Neunkuppeltypen in den Kreuzkirchen. Nachdem die einzelnen dieser Typen festgesetzt waren, ging ihre weitere Entwicklung auf diese Weise fort, dass die kompliziertere Form eines jeden Typus von Kirchengebäuden durch eine Vermehrung von vier- und achteckigen Biegungen und deren Kombination in den Kuppeln des einzelnen Gebäudes umgebildet wurde. Diese Entwicklung von Kuppelarten bildet ein typisches und eigenartiges Merkmal der ukrainischen Holzkirchenbaukunst.

Ungeachtet der Einflüsse der historischen Baukunst hat die Holzbaukunst den Charakter der alten Nordkultur aufbewahrt, in der das Ornament als Grundlage und keineswegs als Dekoration auftritt. Die Grundlagen der Entwicklung von Formen eines Kirchengebäudes bieten grösstenteils ein Ergebnis von dem Streben nach einer ornamentalen

Formierung. Die Vervielfältigung der Biegungen wird zu einer rhythmischen Wiederholung des Motivs in dem Ornamente und die Verselbständigung von Räumen mit einer Tendenz nach der Ueberdeckung eines jeden Raumes mit der Kuppel bietet eine Art von „horror vacui“ in der Ornamentkomposition. Dadurch wurde die dreiteilige Kirche von jener mit einer Kuppel zu der mit drei Kuppeln, die Kreuzkirche hingegen von jener mit einer Kuppel zu derjenigen mit neun Kuppeln umgebildet. Ebenso hat die Nachahmung gemäss dem Charakter der Volkskunst stattgefunden, in der bei einer Nachahmung von Mustern das ideoplastische Verhältnis zum Ausdruck kommt. Infolge dieses Verhältnisses wurden die Formen eines Steingebäudes nur in einer Formidee auf Holzgebäude übertragen, wobei sie in dem Holzmaterial neu umgeschaffen wurden; gleichzeitig wurden die technischen Möglichkeiten des Materials berücksichtigt und die Formen selbst den Traditionsformen des Holzmaterials angepasst.

Unter den Holzbauarten verschiedener Völker bildet die ukrainische Baukunst eine eigenartige alleinstehende Gruppe. Jedoch, obwohl sie die alten Bautraditionen aufbewahrt hat, für die Erkenntnis der altertümlichen Grundlagen einer alleuropäischen Baukunst — im Sinne von Strzygowski — hat sie keine entscheidende Bedeutung. Sie bildet ein Ergebnis von besonderen Kulturverhältnissen der Ukraine und ihre Hauptbedeutung wird durch die Grenzen der ethnischen Ansiedlung beschränkt. Das kann uns jedoch kaum zurückhalten von einer Annahme, dass die ukrainische Holzbaukunst tatsächlich die am meisten interessante und reiche Holzbaugruppe in Europa bildet.

Der Umstand, dass die ukrainische Baukunst in einem undauerhaften Holzmaterial zum Ausdruck gelangte, gibt noch keinen Grund dazu, die Holzbaukunst als eine minderwertige Art von Kunst zu betrachten. Der künstlerische Wert eines Werkes ist doch keineswegs von dem Material abhängig. Die Anwendung des Holzmaterials hatte jedoch auch ihre positive Bedeutung zur Folge: bot sie doch den völkischen Baumeistern die Möglichkeit eine reiche urwüchsige Schöpferkraft unmittelbar zu entwickeln, die gewiss reichere Ergebnisse zu Tage brachte als dies in den gegebenen Verhältnissen die Steinbaukunst vermöchte. Eben durch diese eigenartigen Ergebnisse in der Holzbaukunst nimmt das ukrainische Volk in der baukünstlerischen Schöpferkraft der europäischen Völker eine besondere Stelle ein.

ПОКАЗЧИК МІСЦЕВОСТЕЙ.

(Пояснення: товсті цифри означають порядкові числа ілюстрацій, звичайні цифри сторінки тексту; п. = повіт, ж. = жупа, ц. = церква, зб. = збудована, рест. = реставрована, розібр. = розібрана.)

- Аграк (Agrak) 112, 62, 64.
Аквітанія (Aquitania) 105.
Акришори (п. Печеніжин) — ц. 1899 р., 104.
Ані (Ani) 62.
Артемівка (Харківщина) — ц. XVIII. в., 107.
Атон (Athos) 119, 120.
Аштарак (Aschtarak) 62.
Бабин (п. Косів) — вуліі 22.
Бабинці (п. Рогатин) 39; — ц. св. Николи, зб. 1729 р., 92, 94, 55, 58, 90, 120.
Балинци (п. Коломия) — ц. зб. 1829 р., 91, 103.
Баличі (п. Мостиська) — ц. зб. 1617 р., 77.
Баличі Подорожні (п. Жидачів) — каплиця 20, 29; — хата 131, 72.
Балінешті-Дорогою (Balineshti-Dorohoiu) 54, 120.
Бахновата (п. Турка) — ц. зб. в XVIII. в. 35, 32, 33, 57, 89, 118.
Бачина (п. Самбір) — ц. зб. 1868 р., 97.
Безбруди (п. Золочів) — ц. зб. 1863 р. 103, 50, 58.
Бекеня (ж. Угоч, Закарпаття) 35, 119.
Белев (п. Долина) — ц. зб. XVIII. в., 57, 77.
Белелуя (п. Снятин) — ц. зб. 1763 р., 104.
Беньова (п. Турка) — ц. XVIII. в., 89.
Березів (п. Самбір) — ц. XVII. в., 75.
Березянка Велика (п. Тараща) — церква XVIII. в., 94, 107.
Бережниця Шляхоцька (п. Калуш) — хата 71.
Бережок (п. Турка) — ц. зб. 1871 р., відн. 1928 р., 88.
Берлоги (п. Калуш) — ц. зб. 1786 р., відн. 1933 р., 57, 73.
Библо (п. Перемишль) — ц. XVIII. в., 73.
Бистра-Крайна (Закарпаття) 57, 97.
Бишів (п. Підгайці) 44.
Біла Чортківська (п. Чортків) — ц. зб. 1770 р., розібр. 1904 р., 46, 74.
Білий Камінь (Золочів) — ц. зб. 1720 р., 30, 90.
Білі Ослави (п. Надвірна) — ц. 1746 р., 104.
Біще (п. Бережани) — ц. зб. 1744 р., 75.
Благовештеније 52.
Блажів (п. Самбір) — ц. зб. 1806 р., 75.
Боложинів (п. Золочів) — ц. XVII/XVIII. в., 57, 79.
Болячів (п. Радомишль) — ц. зб. 1794 р., 58.
Бориничі (п. Бібрка) — ц. зб. 1718 р., 46.
Бориня (п. Турка) — ц. зб. 1746 р., 32, 88.
Бортків (п. Золочів) — ц. зб. 1767 р., відн. і добуд. 1876 і 1904 р., 90.
Бортники (п. Бібрка) — ц. зб. 1800 р., 63.
Борусів (п. Бібрка) — ц. зб. 1678 р., рест. 1783 р., 79.
Ботелка Вижня (п. Турка) — ц. XVII. в. 221, 269, 31, 88, 93, 103, 126.
Ботелка Нижня (п. Турка) — ц. 1870 р., 89.
Ботир (ж. Угоч, Закарпаття) 35, 119.
Бохотніца (Bochotnica) 40.
Бочков (жупа Угоч, Закарпаття) 34, 119.
Бранівка (п. Станиславів) 33.
Будилів (п. Снятин) — ц. 1862 р., 103, 105.
Буковець (п. Турка) — ц. зб. 1824 р., 88.
Бунів (п. Яворів) — ц. 1673 р., 229, 52, 98.
Бусовисько (п. Ст. Самбір) — ц. зб. 1780 р., 26, 80, 194, 269, 30, 33, 47, 55, 57, 90; — дзвіниця 31.
Буськ (п. Камінка Струм.) — ц. св. Параскевії на „Довгій Стороні“, — зб. 1758 р., 57.
Буяків (Пряцівщина, Закарпаття) — ц. зб. 1722 р., 68.
Вагаршапат (Wagharschapath) — 60.
Велике (п. Добромил) — ц. зб. 1620 р., 84.
Великі Очи (п. Яворів) — ц. зб. 1640 р., 75.
Венеція (Бардіївщина, Закарпаття) — ц. зб. 1709 р., 97.
Венеція (Venezia) 106.
Вербів (п. Підгайці) — ц. зб. 1729 р., 22.
Вербіж (п. Львів) — ц. зб. 1577 р., 86.
Веремя (п. Кіів) — ц. св. Тимотея 1754 р., 182, 269, 58, 90.
Веринь (п. Жидачів) — ц. XVII. в., 22, 50.
Верхрата (п. Рава Руська) — ц. Покр. Пр. Б. зб. 1678 р., 217, 93; — мала церковка XVII. в., 127, 237, 68, 101.

- Вигнанка Долишня (п. Чортків) — ц. зб. 1738 р., 57.
- Вижлів (п. Сколе) — ц. зб. XVIII в., відн. 1880 р., 57, 91.
- Викоти (п. Самбір) — ц. зб. 1784 р., (од-вірки 1671 р.), 57, 77.
- Винниця Стара (п. Винниця) — ц. св. Ми-коли 1746 р., 36, 58, 90.
- Вирів (п. Камінка Струм.) — ц. зб. 1765 р., 105, 108, 61.
- Висоцько Нижнє (п. Турка) — ц. зб. 1814 р., будували: майстер Константин Ри... і теслі Гаврило Ірод, Михайло Тов-тин, Іван Васів, фундатор війт Іван Стебілка, 44, 80, 204, 269, 31, 33, 57, 83, 87, 88, 92, 94.
- Виців (п. Ст. Самбір) — ц. XVIII в., май-стер Василь Верховляк, 260, 26, 33.
- Вишатичі (п. Перемишль) — ц. XVII в., 65.
- Вишопіль (п. Умань) — ц. 1778 р., 58, 90.
- Віжомля (також Ожомля, п. Яворів) — ц. зб. 1560 р. (?), бабинень і пресвітерія перебудовані, 75.
- Вікно (п. Городенка) — ц. зб. 1774 р., 113, 114, 246, 64, 104.
- Вілавче (Буковина) — церква 1825 р., 72.
- Вілька Кунинська (п. Жовква) — ц. зб. 1721 р., розбір. 1902 р., 149, 152, 79.
- Вільхівка (п. Долина) — ц. зб. 1860 р., 64.
- Вільшана (к. Лебедина) — ц. св. Михай-ла XVIII в., 107.
- Вільшанка Мала (п. Золочів) — ц. 2. п. XVII в., перенесена з Соколівки 1925 р., 63, 36, 37, 57, 90.
- Вітвиця (п. Долина) — ц. зб. 1824 р., 113, 249, 64, 104.
- Вішка (Закарпаття) 57, 87.
- Влновес (Vlnoves) 120.
- Вовче (п. Турка):
ц. горішня Рожд. Пр. Бог., зб. 1890 р., 269, 89.
ц. долишня Вовед. Пр. Бог., зб. 1680 р., Григорій тесля з „Другобичн“, 219, 269, 33, 57, 93.
- Водники (п. Бібрка) — ц. зб. 1729 р., 19, 140, 29, 76.
- Войнилів (п. Калуш):
ц. св. Николи 1602 р. (згоріла) 46, 55, 58.
ц. Рожд. Бог. (Непорч. Зач.), зб. 1700 р., рест. 1790 р., 46, 49.
ц. Рожд. Хр., 1731 р., 46, 73.
- Волиця (п. Терехова) — ц. зб. 1731 р., 124.
- Волиця Деревлянська (п. Камінка Струм.) — ц. зб. ок. 1680 р., верх перебуд. на поч. XX в., 47, 57.
- Волока (Буковина) — церква 1784 р., 72.
- Волосате (п. Ліско) — ц. зб. 1742 р. (ва-жена 1837 р., направи 1885 і 1913 р.) 80, 170, 269, 48, 57, 88.
- Волосянка (п. Сколе) — ц. зб. 1804 р., 66, 91, 100.
- Волосянка (к. Ужгороду) — ц. XVIII в., 173, 269, 89.
- Волцнів (п. Жидачів) — ц. зб. 1727 р., 174, 269, 89.
- Волчківці (п. Зборів) — ц. зб. 1724 р., рест. 1882 р., 75.
- Воля Цеклинська (п. Ясло) — ц. зб. 1776 р., 265, 32, 67, 99.
- Вонячина (п. Літин) — ц. св. Параск., зб. 1757 р., 90.
- Вормс (Worms) 54.
- Воробляччи (п. Рава руська) — ц. Преобр. Госп., зб. 1662 р., 57.
- Ворожба (к. Лебедина) — ц. зб. XVIII в., 107.
- Воронів (п. Городенка) — ц. XVIII в., 78.
- Ворохта (п. Деятин) — ц. XVIII в., 245, 104; каплиця 105.
- Воскресінці (п. Рогатин) — ц. зб. 1690 р., 46.
- Воцанці (п. Рудки) — ц. зб. 1773 р., відн. 1914 р., 4.
- Гавловичі (п. Ярослав) — ц. зб. 1683 р., 120, 66, 67, 99, 100.
- Гайворонка (п. Підгайці) — ц. зб. 1724 р., 29.
- Галич (п. Станиславів):
ц. св. Пантелімона, к. XII в., 59, 111.
ц. св. Іллі, XII—XIII в., 5.
- Гарбарі (к. Ярослава) — ц. XVII в., 130, 237, 68, 101.
- Гвоздець (п. Турка) — ц. зб. 1791 р., по переказу будував майстер церкви в Бу-совиську, 48, 57, 88, 91.
- Герварто (Бардівщина, Закарпаття) — ц. зб. 1480 р. (?) 1512 р. (?), 127, 68.
- Гетеня (ж. Угоч) — 35, 119.
- Глинна (п. Зборів) — ц. зб. 1720 р., 46.
- Глинсько (п. Жовква):
ц. св. Ів. Хрест., XVIII в., 127, 129, 237, 68, 101.
ц. Успен. Пр. Бог., XVIII в., 57, 79.
- Глібів (п. Скалат) — ц. зб. XVIII в., 77.
- Гнила (п. Турка) — ц. зб. 1772 р., відн. 1905 р., 80, 48, 57, 83.

- Гнильці (п. Сквиря, Київщина) — церква 1740 р., 127, 68, 101.
- Годів (п. Зборів) — ц. зб. 1700 р., 80, 29, 47, 57, 88.
- Голешів (п. Жидачів) — ц. зб. ок. 1724 р.; 46.
- Головецько (п. Сколе) — ц. зб. 1873 р., майстри Василь Суран з Головецька і Андрій Куртяник з Рикова, 90; хата 40
- Головецько Долішнє (п. Ст. Самбір) — ц. зб. 1890 р., 88.
- Городенка (п. Городенка):
ц. Рожд. Пр. Д. М., зб. перед 1746 р., 82.
ц. Преобр. Госп., зб. перед 1746 р., 82.
- Городище (п. Сокаль) — ц. зб. 1869 р., 77.
- Городок (п. Городок):
ц. св. Николи, зб. 1696 р., 57, 90.
ц. св. Івана Хр., зб. 1754 р., 22, 90.
- Горожанна Мала (п. Рудки) — ц. зб. 1688 р., 205, 269, 92.
- Горохолина (п. Богородчани) — ц. зб. 1. пол. XVIII в., 94, 102, 269, 55, 58, 90.
- Гошів (п. Ліско) — ц. XVIII в., 80, 49, 57, 81, 84, 85.
- Грабовець Головецький (п. Сколе) — ц. зб. 1894 р., майстер Вас. Суранович з Головецька, покр. бляхою 1911 р., 91.
- Гребенів (п. Сколе) — ц. зб. 1838 р., згоріла 1925 р., 42, 91.
- Гринів (п. Бібрка) — ц. зб. 1781 р., 79, 86, 152, 153, 154, 47, 52, 53, 56, 79, 98, 118.
- Грищинці (п. Канів) — церква XVIII в., 58, 90.
- Грядя (п. Львів) — ц. зб. 1876 р., 57, 90.
- Гудя (ж. Угоч, Закарпаття), 34, 119.
- Гусна (Закарпаття) — церква 1759 р., 80, 269, 48, 57, 93.
- Гусне Вижне (п. Турка) — ц. зб. 1890 р., майстер Лукач Снігур, 91.
- Гусятин (п. Гусятин) — ц. Св. Онуфрія, зб. XVII в., 122.
- Давидів (п. Львів) — 46.
- Дамус ель Каріта (Damous ei Carità) 54.
- Данильче (п. Рогатин) — ц. XVII в., 150, 152, 46, 79.
- Дара (Закарпаття) — ц. зб. ок. 1760 р., 57.
- Дашів Новий (п. Липовець, Київщина) — ц. св. Онуфрія, 1757 р., 107.
- Дашів Старий (п. Липовець) — ц. св. Михайла, XVII в., 107.
- Дашівка (п. Ліско) — ц. зб. 1835 р., 94, 104, 58, 72, 73.
- Дашківці (п. Ушиця) — ц. Усп. Пр. Бог., 1768 р., 36, 55, 58, 90.
- Дверник (п. Ліско) — ц. зб. 1785 р., 76.
- Дебеславці (п. Коломия) — ц. св. Николи, зб. перед 1745 р., 34.
- Делятин (п. Надвірна) — ц. Рожд. Пр. Д. М., зб. 1790 р., 105, 4, 61, 104.
- Деревня (п. Жовква) — ц. зб. 1604 р., 85.
- Деренівка (п. Теребовля) — ц. зб. 1715 р., 36, 75, 77.
- Дідушиці Малі (п. Стрий) — ц. зб. 1802 р., 73.
- Джурів (п. Снятин) — ц. Воздв. Ч. Хр., підчас візитації пол. XVIII в. „стара“, 44, 45.
- Дмитровичі (п. Мостиська) — ц. зб. 1655 р., відн. 1873 р., 22, 75.
- Дністрик Головецький (або Посіч, п. Турка) — ц. Собора св. Ів. Хр., зб. 1726 р., майстер Григорій Ки... (нечиткий різаний напис на перехресті), розібрана 1929 р., 88, 118.
- Добра (п. Сянік) — дзвіниця 1 п. XVII в., 83.
- Довге (к. Східниці, п. Дрогобич) — ц. зб. 1723 р., 89, 120, 234, 54, 66, 99, 100.
- Довгомостиська (п. Мостиська) — ц. XVII в., розібр. 1907 р., 24, 51, 77.
- Должка (п. Калуш) — церква зб. перед 1733 р., 21, 34.
- Должки (п. Турка) — ц. зб. 1882 р., майстер Гриньо Пилипорак, 80, 163, 164, 33, 57, 88, 91.
- Должок (п. Ямпіль) — церква зб. 1769 р., перебуд. з трьох верхів на один 1844 р., покрита бляхою 1857 р., 22, 46.
- Долина (п. Долина):
ц. Рожд. Пр. Бог., зб. 1648 р., 120, 4, 46, 66, 99, 100, 124.
ц. св. Николи на „Гусакові“, зб. 1761 р., 121, 140, 146, 47, 66, 78, 99, 100.
- Домажир (п. Городок) 44.
- Дора (п. Надвірна) — ц. зб. XVII в., перебуд. 1844 р., 61, 104.
- Доро(го)шів Малий (п. Жовква) — ц. зб. 1882 р., 57.
- Дрогобич (п. Дрогобич):
ц. св. Юра, поч. XVII в., 37, 39, 80, 120, 235, 4, 24, 32, 34, 37, 53, 55, 58, 66, 67, 80, 87, 99, 100, 120, 124.
ц. Чесн. Хреста, зб. 1661 р., відн. і переробл. емпора 1715 р., 38, 40, 79,

- 152, 22, 33, 37, 53, 54, 75, 77, 81, 84, 98, 124.
 ц. св. Питинці, зб. 1795 р., 226, 53, 54, 76, 98.
 комора (шпихлір), 53, 36.
 Дуба (п. Долина) — ц. зб. 1908 р., 113, 64.
 Дубецько (п. Перемишль) — ц. зб. 1774 р., 55, 58, 77.
 Дубшара (п. Долина) — ц. зб. 1924 р., 64.
 Дусанів (п. Перемишляни) — ц. зб. 1698 р., перебуд. з трьох верхів на один в XVIII. в., 57.
 Дусівці (п. Перемишль) — ц. зб. 1641 р., „майстер Іван тесля Щірбавий з Гусакова родич“, 57, 120, 123, 152, 161, 162, 22, 65, 66, 83, 84, 99, 100.
 Едома 120.
 Єдлінка (Закарпаття) — церква XVII. в., 97.
 Єзупіль (п. Станиславів) — ц. св. Михайла (в році 1753 „стара“), 44, 45.
 Желибори (п. Рогатин) — ц. поч. XVIII. в., 22.
 Живець (Żywice) 48.
 Жиравка (п. Львів) — ц. зб. 1770 р., 57, 90.
 Жовква (п. Жовква):
 ц. св. Тройці, зб. 1720 р., 37, 90.
 ц. Рожд. Пр. Бог., на Винниках, зб. 1705 р., 53, 98.
 Жовчів (п. Рогатин) — ц. зб. XVIII. в., 75.
 Жолобок (п. Ліско) — ц. зб. 1830 р., 101.
 Жучківці (п. Проскурів) — ц. св. Михайла, 1 пол. XVIII. в., 21.
 Жукотин (п. Турка) — ц. зб. 1876 р., 269, 93.
 Жупане (п. Сколе) — ц. зб. 1 п. XIX. в., згоріла 1914 р., 92.
 Забереже (п. Станиславів) — ц. к. XVIII. в., 103, 106.
 Заболотів (п. Снятин) — ц. св. Михайла, зб. ок. 1715 р., 34.
 Задібрівка (Буковина) — ц. зб. 1767 р., 72.
 Задільсько (п. Турка) — ц. зб. 1889 р., 92.
 Задньое (Мармарощина) 34, 120.
 Заулинці (п. Заліщики) — ц. зб. 1782 р., розбір. 1928 р., 80, 46, 49.
 Закомаря (п. Золочів) — ц. зб. 1782 р., перебуд. 1903 р. з одноверхої на триверху, 32.
 Заліси (п. Ковель) — ц. зб. 1794 р., 75.
 Залокоть (п. Дрогобич):
 ц. св. Николи, зб. 1702 р., 82, 83.
 ц. св. Николи, зб. 1797 р., майстер Іван Панас Т. К., 76.
 Залуже (п. Збараж) — ц. Преобр. Господ., зб. 1600 р., 5.
 Залуче (над Черемошем, п. Снятин) — ц. св. Николи, зб. перед 1745 р., 34, 44.
 Залуче (п. Камінець Под.) — ц. 1738 р. 22.
 Замость — церква (тепер лат. костел) 67.
 Замочок (п. Жовква) — ц. зб. XIX. в., 86.
 Замулинці (п. Коломия) — ц. св. Николи, зб. перед 1745 р., 44, 71.
 Зарубинці (п. Скалат) — ц. зб. 1737 р., майстер Теодор; реставр. 1843 р., майстер Роман Каліта; 1875 р. відн.; 99, 46, 47, 48, 57, 88.
 Збой (Закарпаття) — ц. 1776 р., 32, 97.
 Звижень (п. Броди) — ц. зб. 1888 р., 250, 106.
 Звір (п. Самбір) — ц. зб. 1792 р., 88.
 Зимне (Волинь) — ц. св. Василя XII/XIII. в., 53.
 Зіньків (п. Летичів):
 ц. мур. св. Тройці, 1521 р., 67, 122.
 ц. св. Мих., 1769 р., 92, 58, 87, 90.
 Знаменское на Ильгѣ, 120.
 Знесіння (п. Львів) — церква 1602 р., розбір. 1896 р., 94, 52, 54, 56, 84, 98.
 Зубриця (п. Турка) — ц. зб. 1910 р., 80, 33, 89.
 Іваничі (п. Прилуки, Полтавщина) — церква XVIII. в., 90, 94.
 Іванівка (п. Теребовля) — ц. 1739 р., 152, 79.
 Івашковець (п. Турка) — ц. зб. 1921 р., 58, 90.
 Іжевниця, 52.
 Ілавче (п. Теребовля) — ц. XVII. в., розбір. 1873 р., 88, 89.
 Ільник (Королівський, „Закіпці“, п. Турка) — ц. Собора св. Ів. Хр. (горішня), зб. пов. XIX. в., 269, 90.
 Ісаї (п. Турка) — церкву збудував Ілія Пантелимон 1663 р., відн. 1801 р., 80, 120, 124, 184, 269, 22, 37, 66, 87, 90, 69, 100.
 Іспас (п. Коломия) — ц. зб. перед 1745 р., 107.
 Кавчий Кут (п. Стрий) — ц. зб. XVIII. в., розбір. 1908 р., 152, 37, 46, 79.
 Кагуїв (п. Львів) — ц. св. Параск. (в р. 1764 „стара“), 86.
 Калагарівка (п. Скалат) — ц. XVIII. в. 215, 93.
 Калини (Мармарощина), 34, 120.
 Кальна (п. Долина) — ц. зб. 1738 р., 124.

- Кальне (п. Сколе) — ц. зб. 1820 р., відн. 1883 р. (Федор і Карпа Косилівці) і 1895 р., 209, 269, 57, 92.
- Камінець Подільський:
ц. св. Тройці, XVI в., 122.
ц. св. Ів. Предтечі XVI в., 122.
ц. св. Ап. Петра й Павла, XVI в., 119, 122.
ц. деревляна, 22.
- Камінка (п. Сколе) — ц. зб. 1872 р., 196, 269, 91.
- Камінка Струмилова (п. Камінка Стр.) — ц. св. Николи, зб. 1667 р., 60, 79, 87, 36, 53, 55, 58, 90, 98.
- Камінь (п. Новгород Вол.) — ц. XVIII в., відн. 1850 р., 57.
- Каплівка (п. Хотин, Бесарабія) — ц. поч. XIX в., 43, 72.
- Карапчів (Буковина) — ц. 1816 р., 72.
- Карач-Фальва (ж. Угоч, Закарпаття), 35.
- Катеринодар, 113, 64, 108.
- Кацмазова (п. Могилів) — ц. зб. 1774 р., 90.
- Кекеношд (ж. Угоч, Закарпаття), 35, 119.
- Київ:
ц. Уса. Пр. Бог. на Подолі, 7, 106.
ц. св. Ів. Злат., 1768 р., 74, 88.
ц. на Кудрявці, 74.
- Киральгаза (ж. Угоч, Закарпаття), 34, 119.
- Климець (п. Сколе) — ц. зб. 1925 р., майстер Лукач Снігур з Погара, 117, 64.
- Кліцко (п. Рудки) — ц. зб. 1686 р., відн. 1880 р., 86, 88.
- Кліщівна (п. Рогатин) — ц. зб. 1770 р., відн. 1878 р., 49, 57.
- Княждвір (п. Печеніжин) — ц. зб. XVIII в., 61, 107.
- Княжпіль (п. Камінець Под.) — ц. зб. 1747 р., 22, 46.
- Князівське (п. Долина) — ц. зб. 1771 р., 76, 77, 47, 63, 103, 104.
- Кобилець (п. Коломия) — ц. поч. XIX в., 78.
- Кокшенга, 120.
- Кологури (п. Бібрка) — ц. XVII в., ро- збір. 1927 р., 46, 75.
- Колодіїв (п. Станиславів) — ц. зб. в пол. XVIII в., 23, 38; ц. старша 152.
- Колпець (п. Дрогобич) — ц. зб. 1818 р., майстер Ілія Думяк, 57, 77.
- Команьча (п. Сянік) — хата, 40.
- Комарники (п. Турка) — ц. св. Николи, зб. 1818 р., 89.
- Комарно (п. Рудки) — ц. зб. 1754 р., 52, 53, 54, 98.
- Комлуш (ж. Угоч, Закарпаття), 34, 119.
- Ковитин (Буковина) — ц. XIX в., 212, 269, 92.
- Конела (п. Липовець, Київщина) — ц. зб. 1748 р., 58, 90.
- Корениця (п. Ярослав) — ц. зб. 1649 р., 53, 79.
- Корнина (п. Сквіра) — ц. XVIII в., 58, 90.
- Коропець (п. Золочів) — ц. зб. 1690 р., перебуд. бабинець 1841 р., 46, 57, 88.
- Коростів (п. Сколе) — ц. зб. 1874 р., 89.
- Корчин (п. Сколе) — ц. зб. 1824 р., відн. 1890 р., 78.
- Коршів (п. Коломия):
ц. Усп. П. Д. М., зб. 1843 р., 255, 107.
давня церква (відома з візитації), 44, 45.
- Кострини (Закарпаття) — ц. зб. 1761 р., 57, 87, 88.
- Коцурів (п. Бібрка) — ц. зб. 1729 р., 57.
- Кошелів (п. Жовква) — ц. зб. 1708 р., 47, 57.
- Краків, 54.
- Красів (п. Львів) — ц. зб. 1895 р., 106.
- Красне (п. Золочів) — ц. зб. 1750 р., при- твір і дві захристії добуд. 1923 р., 57, 90.
- Красне (п. Турка) — ц. зб. 1850 р., згорі- ла, 200, 269, 91.
- Красносільці (п. Золочів) — ц. зб. XVII в., перебуд. поч. XX в., 80, 214, 269, 57, 93.
- Красноставці (п. Снятин) — ц. Соб. св. Мих., зб. перед 1746 р., 34.
- Крехів (п. Жовква) — ц. св. Параск., зб. 1724 р., 183, 269, 90.
- Креховичі (п. Долина) — ц. зб. 1842 р., 59, 62, 104.
- Крива (ж. Угоч, Закарпаття), 34.
- Криве (п. Турка) — ц. зб. 1922 р., майстер Лукач Снігур, 83. — хата, 40.
- Кривка (п. Турка) — ц. св. Николи, зб. пол. XVIII в., перенесена в 1930 р. до Львова (ц. Премудр. Божої) перебу- дову вели майстри Джурин Тома і Демків Прокіп з Ціневи, 9, 46, 58, 80, 94, 95, 189, 269, 33, 57, 90. — хата, 72, 41, 71.
- Криниця (п. Дрогобич) — ц. зб. XVII в., (найстарший похоронний запис на сті- ні 1694 р.), направи 1779 р. і 1855 р., 37, 48, 57, 76.

- 142 **Кричевський монастир (Закарпаття)** — хата-церква 1702 р., 42.
- Кропивник Старий (п. Дрогобич)** — ц. зб. 1847 р., 81, 82, 94, 139, 50, 56, 71, 72, 73.
- Кругель Великий (п. Перемишль)** — ц. зб. 1630 р., 79, 88, 139, 53, 98.
- Кружлова (Бардіївщина, Закарпаття)** — ц. XVIII в., 94, 57, 97.
- Крушельниця (п. Сколе):**
ц. св. Николи, зб. 1822 р., 57, 78, 81.
ц. св. Тройці „на Монастирі“, зб. 1842 р., 57, 78.
- Кугаїв (п. Львів)** — ц. зб. 1693 р., 9.
- Кудобинці (п. Зборів)** — ц. зб. 1721 р., 139, 140, 141, 75.
- Кульчиці (п. Самбір):**
ц. св. Флора і Лавра, зб. XVII в., розбір. 1905 р., 37, 50, 56, 76.
ц. Преобр. Госп., XVII в., 47, 76.
- Курички (п. Яворів)** з ц. зб. 1616 р., 92, 27, 55, 77.
- Кут (п. Скалат)** — ц. I пол. XVIII в., 165, 88.
- Кути (п. Золочів):**
ц. св. Михайла, збудована 1697 р., Григорій тесля Гебич Сасовський, рест. 1910 р., 16, 94, 101, 29, 36, 57, 93, 125.
ц. Собора Пр. Бог., зб. 1750 р., 30, 90.
- Лавочне (п. Сколе)** — ц. зб. 1827 р., розбір. 1908 р., 198, 91.
- Лагодів (п. Перемишляни)** — ц. зб. 1893 р., 61.
- Ладомірова (Бардіївщина, Закарпаття)** — ц. зб. 1742 р., 57, 87, 97.
- Лани (п. Станіславів)** — ц. св. Юрія, зб. 1716 р., 44.
- Лдзіне (п. Калущ)** — ц. зб. 1807 р., відн. 1904 р., 63, 104.
- Лебедин (Слобожанщина)** — ц. св. Николи, 105, 61, 102, 104.
- Левківка (п. Ізюм, Слобожанщина)** — ц. зб. XVIII в., 58, 90.
- Левкова (або Либохора Вижня, п. Турка)** — ц. XVIII в., розбір. 1922 р., 31, 89.
- Лежахів (п. Ярослав)** — ц. зб. 1796 р., 225, 261, 53, 75, 98.
- Ленчица (Łęszysa)** 54.
- Лецівка (п. Долина)** — ц. зб. 1813 р., 47, 77.
- Либохора (п. Сколе)** — ц. зб. 1850 р., 91. — хата 67, 68.
- Либохора (п. Турка)** — ц. зб. 1798 р., відн. 1914 р., 83.
- Либохора Вижня (або Левкова, п. Турка)** — ц. XVIII в., розбір. 1922 р., 31, 89.
- Лиман (п. Зміїв, Слобожанщина)** — ц. св. Михайла, зб. XVIII в., 94, 102, 104.
- Липа (п. Долина)** — ц. зб. в 1720-их рр., відн. 1901 р., 242, 103, 104.
- Липиця Долинян (п. Рогатин)** — ц. зб. 1860 р., 62, 104.
- Липовиця (п. Долина)** — ц. зб. 1871 р., 62, 104.
- Липша (Мармарощина), 34, 120.**
- Лиса (п. Підгайці)** — ц. св. Михайла (в р. 1740 „стара“), 34.
- Лисівці (п. Заліщики)** — ц. XVIII в., 78.
- Лисовичі (п. Долина)** — ц. зб. 1755 р., 56, 80, 193, 57, 91.
- Лібухова (п. Ст. Самбір)** — ц. зб. 1820 р., майстер Jan de Paław Krzczkowski, 80, 48.
- Лінина Мала (п. Ст. Самбір)** — ц. зб. 1742 р., 167, 269, 33, 47, 48, 57, 88.
- Ліски (п. Коломия)** — ц. зб. 1877 р., 104.
- Лісковате (п. Доброміль)** — ц. зб. 1832 р., 85, 94, 152, 158, 51, 56, 67, 82, 98.
- Лісники „Монастирок“ (п. Бережани)** — ц. Преобр. Госп. XVII в. рест. 1753 р., 2, 22.
- Лисовичі (п. Тараща, Київщина)** — ц. XVIII в., 94, 107.
- Лоні (Лоня, п. Перемишляни)** — ц. зб. 1724 р., відн. 1766 і 1909 р., 9, 74, 75, 80, 140, 46, 47, 48, 57, 77, 118.
- Лопатин (п. Радеків)** — ц. Сош. св. Духа, зб. 1701 р., добудови 1843 р., розбір. 1928 р., 57.
- Лопушна (п. Рогатин)** — ц. зб. 1710 р., пізніше перебуд. з трьох верхів на одні, 76.
- Лопушна (п. Самбір)** — ц. зб. XVIII в., 33, 140, 32, 48, 57, 75.
- Лосинець (п. Турка)** — ц. зб. 1725 р., майстер Стась Яворський, 116.
- Лубяна (п. Львів)** — ц. Соб. св. Михайла, зб. 1752 р. 42.
- Лужки (п. Долина)** — ц. зб. 1739 р., майстри Федор Удич з Либохора і Яков Туголь з Тухлі, 46, 57, 116.
- Любичі (п. Яворів)** — ц. зб. в XVII в., відн. 1812 р., 12, 26, 47.
- Люблинець Новий (п. Любачів)** — ц. зб. 1670 р., розбір. 1907 р., 105, 106, 61.

- Лючки (п. Печеніжин) — ц. поч. XIX в., 104.
- Лях (Laach) 54.
- Ляшки (п. Яворів) — ц. зб. 1877 р., 79.
- Ляшки Завязані (п. Рудки) — ц. зб. 1760 р., відн. 1917 р., 75.
- Львів:
- ц. св. Николи XIII/XIV в., 60, 63, 64.
  - вірмен. катедра, XIV в., 59.
  - капл. Трьох Святит. 1578 р., 5, 85, 86.
  - ц. св. Пятн. 1644 р., 122.
  - ц. Премудр. Бож., перенесена з Кривки (Турч. пов.), г.л. Кривка.
- Льмбатаванк (Lmbatawank) 112, 62.
- Магмуджук (Mahmudschuk) 112, 62.
- Маґера (або Маґерів, п. Рава руська):
- ц. св. Юрія, зб. 1733 р., 57, 77, 116.
  - ц. св. Николи на велик. передмістю зб. 1677 р., перебудували в 1851 р. майстри: Григорій Гой, Григорій Кривуля, Іван Семочко і Кость Бокало, 57, 79, 97.
- Майдан Гологірський (п. Золочів) — ц. зб. 1727 р., 46.
- Майнц (Mainz) 54.
- Майстровина, 52.
- Малечковичі (п. Львів) — ц. Стріт. Пр. Бог., зб. 1761 р., 29, 34.
- Малнів (п. Мостиська) — ц. поч. XVII в. (серед похоронних записів на стінах найстарший 1665 р.), перебуд. 1711 р., майстер Василь Колтика з Серн. реставр. 1905 р. і 1929 р., 3, 9, 224, 22, 24, 47, 57, 97.
- Мамаївці Старі (Буковина) — ц. к. XVIII в., 139, 74.
- Манаїв (п. Зборів) — ц. зб. XVII в., 75.
- Манастир Лішнянський (п. Дрогобич) — ц. зб. 1698 р., 41, 42, 43, 79, 94, 33, 52, 53, 56, 81, 124.
- Мармазівка (п. Золочів) — ц. зб. 1756 р., 57, 90.
- Мастара (Mastara) 60, 62.
- Матієва (п. Нов. Санч) — ц. зб. 1813 р., відн. 1926 р., 266.
- Матіфу (Matifu) 54.
- Матків (п. Турка):
- ц. Собора Пр. Бог., зб. 1838 р., майстри Самусь Мельникевич і Василь Іванкович, 80, 96, 190, 269, 57, 87, 90, 94.
  - ц. Пр. Тройці (двинтарна), зб. 1899 р., майстер Лукач Снігур, 208, 92.
- Медведівці (Закарпаття, тепер Прага), — церква XVIII в., 222, 96.
- Медведівці (п. Чигирин) — ц. св. Николи 1785 р., 113, 64, 94, 108.
- Межибіж (к. Проскурова) — ц. Успен. Пр. Б., зб. 1669 р., 122.
- Межиріч (п. Лебедин, Слобожанщина) — ц. XVIII в., 90.
- Мелна (п. Рогатин) — ц. зб. 1689 р., 124.
- Мельничне (п. Турка) — ц. зб. 1789 р., направи 1808 і 1827 р., 168, 57, 88.
- Миколаїв (п. Бібрка) — ц. 1747 р., 46, 79.
- Микуличин (п. Надвірна) — ц. зб. 1868 р., 105, 109, 61, 104; — оборіг, 17, 29.
- Милик (п. Новий Санч) — ц. зб. 1813 р., відн. 1926 р., 4.
- Мислів (п. Калуш) — ц. зб. 1892 р., 113, 64.
- Мита (п. Турка) — ц. зб. 1879 р., 83, 91; — хата, 40.
- Могилів (п. Могилів) — ц. мур. св. Николи, зб. 1754 р., 119, 122.
- Могилівка (п. Ушиця) — ц. зб. I п. XVIII в., 22, 46, 90.
- Молдавсько (п. Турка) — ц. зб. 1868 р., 118.
- Молодинче (п. Бібрка) — ц. зб. 1791 р., 46.
- Молотів (п. Бібрка) — ц. зб. 1667 р., 22, 47, 57, 78.
- Моранці (п. Яворів) — ц. зб. 1773 р., 53, 98.
- Морозовичі (п. Самбір) — ц. XVII в., 218, 269, 93.
- Мостиська (п. Мостиська) — ц. Покр. Пр. Бог., XVII в., 53.
- Мотронинський монастир — ц. св. Тройці, 1801 р., 108.
- Мохнате (п. Турка) — ц. пол. XIX в., 207, 269, 88, 92, 94.
- Мошногір'я (п. Черкаси) — ц. Возн. Хр. 1774 р., 92, 93, 94, 55, 58, 90.
- Мошурів (п. Умань) — ц. 1768 р., 58, 94.
- Мужилівніч (п. Яворів) — ц. зб. 1600 р., 151, 22, 47, 57, 79.
- Мшанець (п. Ст. Самбір) — ц. зб. 1762 р., 258, 104, 105.
- Мядьфальва (ж. Угоч, Закарпаття), 35.
- Нагуевичі (п. Дрогобич) — ц. Пер. М. Св. Николая (горішня), зб. 1801 р., 140, 145, 57, 77.
- Надвірна (п. Надвірна) — ц. зб. 1681 р. у Скиті Манявським, перенесена до Надвірної 1785 р., згоріла 1914 р., 113, 63, 102.

- Надиби (п. Самбір) — ц. зб. 1732 р. (Шем. 1879 р.), на одвірку дата 1791 мабуть направи, перебуд. верхи звалені вітром 1869 р. (новіші шематизми подають невірні дати збуд. 1538 і 1564), 139, 47, 57, 73, 75.
- Назірна (п. Коломия) — ц. зб. кін. XVIII в., 104.
- Наконечне (п. Яворів) — ц. зб. 1840 р., 79.
- Нанова (п. Доброміль) — ц. XVII в., 75.
- Недільна (п. Ст. Самбір) — ц. зб. 1779 р., 48, 57, 80, 87, 88.
- Немилів (п. Радехів) — ц. зб. 1868 р., 14, 27.
- Никловичі (п. Мостиська) — ц. XVII в., 24, 75.
- Никонковичі (п. Львів) — ц. зб. 1747 р., 46.
- Ніговичі (п. Рудки) — ц. XVII, 97 — (у Мокловського помилково Никловичі).
- Ніклова (Бардівщина, Закарпаття) — ц. зб. 1 пол. XVIII в., 97.
- Нінів Долишній (п. Долина) — ц. зб. 1922 р., 113, 64.
- Нове Село (ж. Угоч, Закарпаття), 35.
- Новики (п. Збараж) — ц. XVIII в., розібр. 1910 р., 48.
- Ново-Ропськ — ц. XVIII, 61, 107.
- Новоседлиця (к. Ужока, Закарпаття) — ц. 1764 р., 57, 87.
- Новоселиця (Мармарощина, Закарпаття) — стара церква, 34, 120. — ц. зб. 1813 р., майстер Дм. Гасинець, 96, 97.
- Новоселиця над Самарою (Новомосковське) — церква збуд. 1773 р., майстер Яким Погребняк з Водолаг, 113, 257, 64, 108.
- Новосілка-Кут (п. Підгайці) — ц. зб. 1713 р., розібр. 1927 р., 80, 46, 47, 48, 49, 57, 75, 81.
- Новосілки гостинні (п. Рудки) — ц. зб. 1700 (?) р., 4.
- Обава (Мукачівщина, Закарпаття) — ц. зб. 2 п. XVIII в., 97.
- Обарим (п. Березів) — ц. зб. 1828 р., відн. 1929 р., 13, 92, 27, 55.
- Олеша (п. Бучач) — ц. св. Михайла, поч. XVIII в., 33, 38.
- Олешків (п. Снятин) — ц. св. Михайла, зб. перед 1745 р., 22.
- Оліва Корнівська (п. Городенка) — ц. зб. 1782 р., 47.
- Ондавка (Бардівщина, Закарпаття) — ц. перебуд. 1881 р., 96.
- Опліцко (п. Радехів) — ц. XVIII в., 30, 90.
- Опорець (п. Сколе) — ц. зб. 1844 р., 91.
- Оріхівчик (п. Броди) — ц. зб. 1769 р., 80, 49.
- Орлеанвіль (Orléansville) 54.
- Орлик Нижній (Закарпаття) — ц. зб. 1870 р., 97.
- Орове (п. Дрогобич) — ц. Воскр. Хр., зб. 1867 р., 187, 269, 57, 90.
- Орява (п. Сколе) — каплиця, 21, 29.
- Орявчик (п. Сколе) — ц. 1. пол. XIX в., 188, 269, 31, 90.
- Острів (п. Станиславів) — ц. св. Николи, зб. перед 1740 р., 34, 44, 152.
- Охтирка (Слобожанщина) — ц. св. Юрія, XVIII в., 104.
- Паланка (п. Ямпіль) — ц. св. Николи, зб. 1675 р., 105, 61, 106.
- Пандретан (Pandrethan) 27, 105.
- Пантна (п. Горлиці) — ц. зб. XVII в., 263.
- Парипси (п. Рава Руська) — ц. зб. 1752 р., 22, 57.
- Паушівка (п. Чортків) — ц. зб. XVIII в., 78.
- Пацників (п. Долна) — ц. Усп. Пр. Б., мур. зб. 1691 р., 118.
- Переволочна (п. Золочів) — ц. зб. 1754 р., відн. 1899 р., покр. бляхою 1913 р., 61, 36, 57, 90.
- Переїнсько (п. Долина) — ц. зб. 1885 р., 253, 62, 107.
- Перегноїв (п. Перемишляни) — ц. зб. о. коло 1726 р., 34, 32, 35, 46, 75.
- Передільниця (п. Доброміль) — ц. зб. 1736 р., 116.
- Перехресна (Закарпаття) — ц. зб. 1641 р. (?) 57, 87, 89.
- Переяслав — ц. XII в., 101.
- Перлів (п. Калуш) — ц. пол. XVIII в., 21, 34, 44.
- Перлівці (п. Калуш) — ц. Воздв. Ч. Хр., зб. перед 1733 р., 21, 34.
- Петранка (п. Калуш) — хата, 71, 41, 50, 71.
- Печанівка (п. Новгород Вол.) — ц. 1771 р., 57, 90.
- Печихвости (п. Жовква) — ц. зб. 1735 р., 24.
- Пилява (п. Літин) — ц. Усп. Пр. Бог., 1799р., 58, 90.
- Підбуж (п. Дрогобич) — ц. Преобр. Госп., перенесена 1890 р. з Опаки, 57, 77.
- Підвисоке (п. Бережани) — ц. зб. 1742 р., 36, 46, 75, 76.

- Підгайці (п. Підгайці);
 ц. мур. Усп. Пр. Б., зб. XVII. з. (1653 ?), 122.
 ц. Преобр. Госп. на Галичч-Голендрах. зб. 1772 р., 46.
 ц. св. Дмитра на Волошині, зб. 1728 р., 21, 22, 33/34, 38.
- Підгірці (п. Золочів) — ц. зб. 1720 р., 30, 113, 244, 30, 62, 104.
- Підгороддя (п. Рогатин) — ц. зб. ок. 1770 р., розібр. 1922 р., 77.
- Підгородці (п. Сколе) — ц. цвинтарна зб. XIX. в., 127, 237, 68, 101.
- Піддністрияни (п. Бібрка) — ц. зб. 1701 р., 38.
- Підзахаричі (п. Вижниця, Буковина) — ц. XVIII. в., 106.
- Підлипці (п. Золочів) — ц. зб. 1734 р., в Сасові, перенесена 1761 р., 57.
- Підлісся (п. Золочів) — ц. зб. 1735 р., добуд захристія 1865 р., покрита бляхою і шальована 1871 р., добуд притвір 1883 р., 30, 57, 90.
- Підліски (п. Бібрка) — ц. зб. 1722 р., 46.
- Підліски (п. Мостиська) — ц. зб. 1655 р., 10, 11, 26, 79, 48, 53, 75, 81, 98.
- Підліски Малі (п. Львів) — ц. зб. 1871 р., 90.
- Пійло (п. Калуш) — ц. зб. 1778 р., 4, 62, 104.
- Піски (п. Рудки) — ц. св. Івана Зол., XVII. в. (?), 46, 78.
- Пісочна (п. Жидачів) — ц. зб. 1893 р., 104.
- Пістинь (п. Косів) — ц. Благовіщ. Пр. Д. М., зб. 1 пол. XVIII. в. (перед 1745 р.), 22, 82.
- Пітричі (п. Золочів) — ц. зб. 1882 р., 90.
- Плавя-Бренівка (п. Сколе) — ц. XIX. в., 91; — хата, 40.
- Пліснисько (п. Золочів) — ц. Преобр. Госп. XVII. в., 23.
- Плішівка (Полтавщина) — ц. зб. 1905 р., 108.
- Плоске (Закарпаття) — ц. зб. 1792 р., 26, 96, 97.
- Плугів (п. Золочів) — ц. св. Параск., зб. 1711 р., 36, 46, 57, 90, 118.
- Побереже (п. Журавно) — ц. XVII. в., реставр. 1765 р., 80, 46, 47, 48.
- Поворозник (Новий Санч) — ц. зб. 1612 р., 262.
- Погар (п. Сколе), 13; — ц. зб. 1876 р., майстер Арвай, направляв верхи 1894 р. Лукач Снігур, 9, 201, 91.
- Поди, 52.
- Подусів (п. Перемишляни) — ц. зб. 1724 р., перебуд. 1887 р., 57, 76.
- Поздяч (п. Перемишль) — ц. зб. 1777 р., 118, 233, 65, 66, 82, 99, 100.
- Полове (п. Камінка Стр.) — ц. зб. 1737 р., 36, 90.
- Полоничі (п. Перемишляни) — ц. св. Мих., зб. в 1 п. XVIII. в. (перед 1732 р.), 24, 75.
- Полонне (п. Новгород Вол.):
 ц. св. Тройці, 1734 р., 36, 57, 90.
 ц. Усп. Пр. Бог., 1612 р., 57, 90.
 ц. Преобр. Госп., XVIII. в., 57, 90.
- Полоцьк — ц. св. Софії (1044—66 р.), 54.
- Поляна (п. Львів) — ц. 1730-их рок., 23.
- Поляна Мала (Закарпаття) — ц. зб. 1759 р., 117.
- Полянниця (п. Долина) — ц. зб. 1850 р., 195, 269, 57, 91.
- Попелі (п. Дрогобич) — ц. Пр. Бог., зб. XVII. в., 73, 81.
- Посухів (п. Бережани) — ц. зб. XVIII. в. (після 1760 р.), 142, 76.
- Потелич (п. Рава Руська):
 ц. св. Духа, зб. 1 пол. XVI. в. (1502 ?), направа 1736 р., покрита бляхою ок. 1910 р., 48, 152, 31, 33, 51, 52, 53, 54, 78, 79, 98.
 ц. св. Тройці, зб. 1593 р., перебудова верха 1777 р., 51, 53, 73, 98.
- Привитів (п. Новгород Вол.) — ц. Рожд. Пр. Бог., 1760 р. 94, 58, 90.
- Присліп (п. Калуш) — ц. зб. 1775 р., 57, 78.
- Присліп (п. Турка) — ц. зб. 1895 р., майстер Петро Скільський з Плавя, 91.
- Прислоп (Закарпаття), 68.
- Путна, 119.
- Пучуга, 120.
- Пчани (п. Жидачів) — ц. зб. 1751 р., розібр. 1913 р., 90.
- Пядиківці (Буковина) — ц. поч. XIX. в., 78, 103.
- Равенна (Ravenna) 105.
- Радава (п. Ярослав) — ц. зб. 1860 р., 138, 139, 74.
- Радловичі (п. Самбір) — ц. зб. поч. XVIII. в., дати направ і перебудов 1772, 1882, 1895; 135, 139, 73.

- Радруж (п. Рава Руська): гл. ст. 146.
ц. св. Параск., зб. 1 пол. XVII. в. (перед 1648), **9, 47, 80, 100, 22, 33, 37, 57, 75.**
ц. св. Николи, зб. XVIII. в., розібр. 1930 р., 31, 32.
- Раковець (п. Львів) — ц. Покр. Пр. Д. М., XVII. (?) в., 84.
- Раштівці (п. Скалат) — ц. XVIII. в., 75.
- Ревна (Буковина) — ц. св. Николи, зб. 1744 р., 26, 48, 66, 99.
- Риботицька Посада (п. Добромилі) — ц. мур. св. Онуфра. XVI. в., 5, 82, 83, 85.
- Ріків (п. Сколе) — ц. зб. 1810 р., **80, 87,** — хата, 40.
- Ріків (п. Турка) — ц. зб. 1863 р., 90.
- Рихвалд (п. Горлиці) — ц. зб. 1653, відн. 1911 р., 267.
- Ричигів (п. Рудки) — ц. зб. 1660 р., 46.
- Ровень (або Рівня, п. Ліско) — ц. зб. 1780 р., **9, 216, 269, 57, 93.**
- Рогатин (п. Рогатин):
ц. Рожд. Пр. Д. М., зб. XVI. в., 5.
ц. св. Духа, зб. 1 пол. XVII. в., реставр. 1895 р., **92, 94, 143, 144, 38, 46, 48, 55, 58, 75, 76, 97, 118.**
ц. св. Николи (на Бабинцях дол.), зб. 1729 р., **92, 94, 55, 58, 90, 120.**
Бабинці, 39.
- Рогиня (п. Городенка) — ц. зб. перед 1740 р., 23.
- Рожанка Вижня (п. Сколе) — ц. зб. 1804 р., 57, 91.
- Рожнів (п. Косів) — ц. зб. 1867 р., **254, 62, 107.**
- Розділ (п. Жидачів) — ц. зб. 1718 р., 90.
- Розлуч (п. Турка) — ц. зб. 1876 р., відн. 1923 р., **181, 89, 94.**
- Розсоші (п. Мукачів, Закарпаття) — ц. XVIII. в., **9.**
- Рокитно (п. Львів) — ц. зб. 1861 р., 22.
- Ромен (Ромни), 113, **64, 107.**
- Росохач (п. Турка) — ц. зб. 1882 р., майстер Лукач Снігур з Погара, **9, 45, 64, 65, 66, 80, 203, 269, 33, 36, 57, 92,** — хата, 40.
- Росошки (п. Умань) — ц. 1763 р. збуд. сот. Ів. Гонга, 90.
- Ростічки (п. Долина) — ц. зб. 1832 р., **241, 103, 104.**
- Ростока (Вижня під Митою, п. Сколе) — ц. зб. 1862 р., майстер Стефан Косітович, **98, 191, 192, 269, 33, 57, 90.**
- Рубцова (окр. Іюм. Слобожанщина) — ц. XVIII. в., 94, 107.
- Руда (п. Камінка Струм.) — ц. зб. 1670 р., 84.
- Рудка (п. Ярослав) — ц. зб. 1693 р., **152, 157, 37, 53, 84, 98.**
- Рудники (п. Підгайці) — ц. зб. перед 1740 р., 34.
- Рудно (п. Львів) — ц. Воздв. Ч. Хр., 86.
- Русилів (п. Золочів) — ц. зб. 1865 р., **72, 73.**
- Руське (п. Ліско) — ц. зб. 1848 р., **128, 237, 68, 101.**
- Салоніки, 81.
- Сальдобош (к. Хуста, Закарпаття) — ц. зб. 1797 р., 101.
- Сапогів (п. Станиславів) — ц. св. Николи, зб. XVII. (?) в., 44, 45, 120.
- Саріндж (Sarindsch) 112, 62, 64.
- Сароз-Поток (ж. Угоч, Закарпаття), 34, 119.
- Сасів (п. Золочів) — ц. св. Николи, зб. 1731 р., **28, 29, 269, 30, 36, 37, 57, 90.**
- Саска (п. Рудки) — ц. зб. 1715 р., 92.
- Свердликів (п. Умань) — ц. XVIII. в., 33, 90, 94.
- Свистільнички (п. Рогатин) — ц. зб. 1699 р. знищ. 1918 р., 30, 90.
- Семирівка (п. Яворів) — ц. зб. 1718 р., 84.
- Сенява (п. Збараж) — ц. зб. XVIII/XVIII. в., 75.
- Серни (п. Яворів), 24.
- Синевідсько Вижне (п. Сколе) — ц. св. Юрія, зб. 1790 р., **91, 94, 54, 57, 77.**
- Синевідсько Нижне (п. Сколе) — ц. Усп. Пр. Бог., зб. 1803 р., **55, 111, 113, 239, 62, 102, 104.**
- Синява (п. Васильків, Київщина):
ц. Воскр. Хр., 1710 р., 57, 90.
ц. св. Ник., 1730 р., **105, 61, 107.**
- Сихів (п. Львів) — ц. зб. 1683 р., перебуд. 1932 р., **9, 152, 54, 75, 76, 77, 84, 85.**
- Сіде (також Шаде, п. Самбір) — ц. зб. 1815 р., згор. 1935 р., 75.
- Сільце (п. Калущ) — ц. зб. 1912 р., **113, 63.**
- Сільце (п. Підгайці) — ц. зб. 1721 р., 22, — ц. зб. 1803 р., 47, 90.
- Скит Манявський (п. Богородчани), 4.
- Скнилів (п. Золочів) — ц. зб. 1840-их рр., 73.
- Сколе (п. Сколе) — ц. св. Параск., XVII. в., **97, 166, 269, 57, 88.**
- Скородне (п. Ліско) — ц. зб. 1821 р., **84, 139, 50, 56, 72, 73.**

- Сливки (п. Калуш) — ц. зб. 1760 р., 113, 116, 63, 104.
- Слобідка Слишківська (п. Могилів) — ц. зб. 1777 р., 90.
- Слобода Болехівська (п. Долина) — ц. зб. 1700 р., 110, 113, 238, 63, 102, 103, 104.
- Слобода Долинська (п. Долина) — ц. зб. 1800 р., 46, 78.
- Слобода Шаргородська (п. Могилів) — ц. св. Троїці, 1748 р., 90.
- Смерек (п. Ліско) — ц. зб. поч. XIX. в., відн. 1875 р., 175, 88, 89, 97.
- Смеречка (п. Турка) — ц. зб. 1887 р., 88.
- Смільник (п. Ліско) — ц. зб. 1791 р., відн. 1921 р., 88.
- Сморже (п. Сколе) — ц. зб. 1874 р., 91.
- Спійжки (п. Тараша, Кітвіщина) — ц. XVIII. в., 237, 68, 90, 101.
- Сокиринця (Мармарощина, Закарпаття) — ц. XVIII. в., 48, 101.
- Соколів (п. Бучач) — ц. зб. 1726 р., 48.
- Соколівка (п. Золочів) — ц. 2 п. XVII. в., перенесена 1925 р. до Вільшанки Малої, 63, 36, 37, 57, 90.
- Соколіка (або Соколики, п. Турка) — ц. зб. 1791 р., напрями 1817, 1819, 1853 р., 206, 269, 57, 92.
- Соколя (п. Камінка Струм.) — ц. зб. 1893 р., 90.
- Солець (п. Самбір) — ц. зб. 1700 р., 57, 87, 90.
- Солина (п. Ліско) — ц. зб. XVIII. в., 94.
- Соловівка (Радомиськ. п.) — ц. XVIII. в., 58, 87, 90.
- Солонка (п. Львів) — ц. зб. 1908 р., 77.
- Сопіт (п. Сколе) — ц. зб. 1836 р., 83, 94, 50, 56, 71, 72, 73.
- Сороки (-Щирецькі, п. Львів) — ц. XVII. (?) в., 86.
- Спас (п. Долина) — ц. Преобр. Госп., зб. 1752 р., 63, 104.
- Сприня (п. Самбір) — ц. зб. 1750 р., 80, 37, 57, 87, 90, — дзвіниця, 34.
- Станиславів — ц. Воскр. Хр., зб. 1601 р., 104.
- Станівці Долішні (Буковина) — ц. 1808 р., 77.
- Станківці (п. Долина) — ц. зб. 1830 р., 78.
- Стара Сіль (п. Ст. Самбір):
ц. св. П'ятниці, XVII. в., 80, 152, 159, 48, 49, 57, 81, 84.
ц. Воскрес. Хр., XVII. в., 24, 223, 30, 57, 97.
- Старе Село (п. Бібрка) — ц. зб. 1742 р., 47, 57, 77.
- Старе Село (п. Столин, Полісся) — сто-дола, 15, 28.
- Старий Самбір, 31.
- Староусте (п. Снятин) — ц. зб. перед 1745 р., 23.
- Стецева (п. Снятин) — ц. зб. 1858 р., 94, 58.
- Стиборівка (п. Броди) — ц. зб. 1702 р., 80, 24, 47, 57, 76.
- Стібенєць (п. Перемишль) — хата, 70, 41, 71.
- Стильсько (п. Жидачів) — ц. зб. 1651 р., 46.
- Стінка (п. Золочів) — ц. зб. 1723 р., 90.
- Сторонна Горішня (п. Дрогобич) — ц. Благов. Пр. Бог., зб. 1662 р., (не існує). 82, 83, — нова церква 1830 р.
- Стриганці (п. Товмач) — оборіг, 18, 32, 29, 32.
- Строїнци (п. Хотин, Бесарабія) — ц. поч. XIX. в., 72.
- Стронятин (п. Львів) — ц. зб. 1854 р., 90.
- Студене Вижне (Закарпаття) — ц. поч. XIX. в., 269, 6, 11, 57, 65, 89.
- Ступосяни (п. Ліско) — ц. зб. 1787 р., 80, 171, 269, 47, 48, 57, 88.
- Суботів (п. Станиславів) — ц. Рожд. Хр., зб. перед 1733 р., 21, 34, 152.
- Судова Вишня (п. Мостиська) — ц. зб. 1637 р., розібр. 1909 р., 22, 51, 53, 56, 77, 98.
- Сукіль (п. Долина) — ц. зб. 1886 р., майстер Гриць Маліняк, 199, 91.
- Сулятичі (п. Жидачів) — ц. Воскр. Хр., зб. 1766 р., майстри Павло Ксидрик і Іван Зборовський, 46, 47, 57, 78, 81, 118.
- Супрасль — ц. поч. XVI. в., 52.
- Сусла (п. Новгород Вол.) — ц. XVIII. в., 90.
- Сутківці (п. Летичів, Поділля) — ц. Покр. Пр. Бог., XV/XVI. в., 60, 61.
- Сутче (п. Пінськ, Полісся) — ц. XVII. в., 24, 87.
- Суша (Закарпаття) — ц. 1769 р., 57, 87.
- Сухий Потік (або Суша, п. Турка) — ц. зб. 1889 р., 91.
- Суходіл (п. Бібрка) — ц. зб. 1779 р., 77.
- Суходіл (п. Копичинці) — ц. зб. XVIII. в., розібр. 1908 р., 75.
- Суходоли (Володимирщина) — ц. Воскр. Хр., зб. 1580 р., 160, 87, 88.

- 148 Сушиця Велика (п. Самбір):
 ц. св. Николи (долішня), зб. 1751 р., 8, 80, 75, 77.
 ц. Вози. Госп. (горішня), зб. 1768 р., 25, 80, 30, 47, 48, 77.
- Сущани (п. Овруч) — ц. зб. 1845 р., 269, 88.
- Сянки (п. Турка) — ц. св. Степана, зб. 1831 р., майстер І. Недоросток, 57.
- Тадані (п. Камінка Струмилова) — ц. зб. 1876 р., 62, 22, 36, 46, 90.
- Таламаш (Закарпаття) — ц. XVIII. в., 32, 89.
- Тальянки (п. Умань) — ц. зб. 1764 р., 9.
- Тараща (Київщина) — ц. св. Юрія, 1753 р., 92, 94, 55, 58, 90, 94.
- Тарна (ж. Угоч, Закарпаття), 34, 119.
- Тарна Мала (ж. Угоч, Закарпаття), 34, 119.
- Татарів (п. Надвірна) — ц. зб. XVIII. в., 105, 107, 61, 103, 104.
- Тейсарів (п. Жидачів) — ц. зб. 1780 р., 9, 46, 90.
- Текегаза (ж. Угоч, Закарпаття), 34, 119.
- Терка (п. Ліско) — ц. XVIII. в., 91.
- Тернавка (п. Сколе) — ц. зб. 1 пол. XIX. в., 211, 92.
- Тернопіль — ц. Різдва Хр., XVI/XVII. в., 122.
- Терпилівка (п. Збараж) — ц. зб. 1781 р., 105, 115, 247, 61, 104.
- Тетевичі (п. Радехів) — ц. зб. XVIII. в., 24.
- Тялич (п. Новий Сапч) — ц. зб. 1743 р., 4, 66, 67, 99, 100, — комора, 52, 139, 36.
- Тинів (п. Дрогобич) — ц. зб. 1718 р., перебуд. 1898 р., 213, 269, 57, 93.
- Тирнівка (п. Дорогой, Румунія) — ц. кін. XVIII. в., 139, 72.
- Тисів (п. Доліна):
 ц. Введ. в Храм П. Д. М., зб. 1783 р., (долішня), 240, 62, 102, 104.
 ц. св. Николи (горішня), XVII/XVIII. в., 136, 139, 73.
- Тискова (п. Ліско) — ц. зб. 1831 р., 131, 139, 73.
- Тисовець (п. Сколе) — ц. зб. 1863 р., 176, 269, 33, 57, 89, — хата, 40.
- Тисьмениця (п. Товмач), 104.
- Товстоголови (п. Зборів) — ц. зб. 1 пол. XVIII. в. перед 1732 р., 88.
- Товщів (п. Львів) — ц. зб. XVIII. в., 77.
- Топільниця Горішня (п. Ст. Самбір) — ц. зб. 1730 р., 120, 152, 155, 66, 67, 78, 79, 99.
- Топільниця Долішня (п. Ст. Самбір) — ц. зб. к. XVIII. в., 120, 169, 33, 66, 67, 88, 99, 100.
- Тополя (Закарпаття), 57.
- Топорівці (Топорчики, п. Городенка) — ц. зб. 1 пол. XVIII. в. (перед 1746 р.), 23, 34.
- Торгановичі (п. Самбір) — ц. зб. 1880 р., 90.
- Торговиця (п. Умань) — ц. св. Николи, XVIII. в., добудови 1809 р., 127, 237, 68, 101.
- Торки (п. Перемишль) — ц. зб. 1 п. XVII. в. (похоронний запис на стіні 1644 р.), 90, 120, 152, 231, 232, 24, 47, 53, 54, 57, 65, 66, 67, 76, 81, 82, 84, 85, 99, 100, 124.
- Трипілля (п. Київ) — ц. Введ. П. Д. М. зб. 1797 р., 57, 90.
- Трійця (п. Снятин) — ц. зб. 1863 р., 62.
- Трійця (п. Радехів) — ц. зб. 1760 р., добудови 1910 р., 30, 47, 57, 90, 118.
- Трійер (Trier) 54.
- Троїчані (Закарпаття) — ц. зб. 1739 (?) р., 96, 97, 117.
- Тростянець (п. Заболотів) — ц. зб. 1895 р., 62.
- Тростянець Малий (п. Золочів) — ц. зб. 1751 р., перебудова ок. 1910 р., 80, 93.
- Трофанівка (п. Коломия) — ц. зб. XIX. в., 91.
- Трудовач Гологірський (п. Золочів) — ц. зб. 1784 р., 30, 57, 90.
- Трускавець (п. Дрогобич) — хата, 40.
- Трустинці (п. Хотин, Бесарабія) — ц. к. XVIII. в., 72.
- Труханів (п. Сколе) — ц. зб. 1830 р., покр. бляхою 1927 р., 140, 147, 78.
- Тужилів (п. Калуш) — ц. зб. 1855 р., 62, 103, 104.
- Тулова (п. Снятин) — ц. зб. XIX. в., 252, 63, 106.
- Турка (п. Турка):
 ц. Покр. Пр. Бог., (долішня, парохіяльна) зб. 1780 р., 80, 179, 32, 48, 49, 57, 82, 87, 89.
 ц. св. Николи (середня), зб. 1739 р., майстер Данило Прокопій, 80, 220, 269, 31, 32, 33, 48, 57, 87, 93, 103.
 ц. св. Николи (горішня), 1 п. XVIII. в., 180, 48, 57, 88.
 ц. Перен. Мощ. св. Ник. („на Лікти“,

- цивитарна), зб. XVIII. в., 31, 32, 48, 57, 82.
- Туре (п. Радеків) — ц. зб. 1891 р., 251, 106.
- Туре (п. Ст. Самбір) — ц. св. Николи, зб. 1690 р., відн. 1929 р., 122, 185, 47, 66, 67, 87, 90, 99, 100.
- Туря Мала (п. Долина) — ц. зб. поч. XVIII. в., 76.
- Тухолька (п. Сколе) — ц. зб. 1845 р., 80, 210, 269, 49, 57, 87, 92, — хата 69, 40, 41.
- Тучапи (п. Городок) — ц. зб. 1680 р., 6, 80, 227, 228, 22, 24, 47, 53, 77, 98.
- Угерці Заплатинські (п. Самбір) — ц. зб. 1720 р., 133, 139, 57, 72, 73.
- Угольна (п. Долина) — ц. зб. 1781 р., 243, 103.
- Угорці (п. Золочів) — ц. зб. 2 п. XVIII. в., направа і добуд. захристії 1840 р., перебуд. бабинця на поч. XX. в., 54, 57.
- Уднів (або Однів, п. Жовква) — ц. зб. 1738 р., 75.
- Ужок (Закарпаття) — ц. зб. 1745 р., 32, 57, 87.
- Уйковичі (п. Перемишль) — ц. зб. 1846 р., 50.
- Улюч (п. Березів) — ц. зб. 1510 (?) р., 78, — хата, 148, 81.
- Унятичі (п. Дрогобич) — ц. зб. XVII. в., перебуд. 1705 р., 120, 125, 230, 26, 33, 66, 67, 75, 99, 100, 118.
- Урмань (п. Бережани) — ц. зб. 1688 р., 46, 47, 48, 57.
- Усте (п. Жидачів) — ц. 1727 р., 46, 88.
- Устіянова Долішня (п. Ліско) — ц. св. П'яти., зб. 1791 р., 132, 72, 73.
- Утішків (п. Золочів) — ц. зб. 1687 р., відн. і добуд. захристія 1751 р., 49, 34, 57, 90.
- Фанчика (ж. Угоч, Закарпаття), 35.
- Ферескуля (п. Косів) — ц. зб. 1826 р., 44.
- Фирлеївка (п. Золочів) — ц. на „Мармазівці“ зб. 1756 р., 57, 90.
- Фитків (п. Надвірна) — ц. зб. 1852 р., 64.
- Фіруцабад (Firuzaabad) 105.
- Хашовання (п. Сколе) — ц. зб. XVIII/XIX. в., 156, 48, 92.
- Херсонес, 112, 59, 60, 62, 63.
- Хітар (п. Сколе) — ц. 1860 р., 197, 269, 91.
- Хлопівка (п. Копичинці) — ц. св. Івана Богосл., зб. 1734 р., 21.
- Ходорів (п. Бірка) — ц. зб. 1798 р., 77.
- Ходорів (п. Канів) — ц. 1768 р., 113, 8, 62.
- Холоїв (п. Радеків), — ц. 1724 р., 5, 24, 77.
- Хоросно (-старе, або Трудовач, п. Львів) — ц. зб. 1615 р., 90.
- Хотин (Бесарабія) — ц. XVIII. в., 43, 72.
- Хотинець (п. Яворів) — ц. 1615 р., 82, 90.
- Хрєвь (п. Ліско) — ц. зб. 1708 р., напрями 1799 і 1899 р., 36, 78, 80, 269, 33, 47, 48, 49, 57, 88, 89.
- Хтсконк (Chtskonk) 112, 62, 64.
- Хуторі Малі (п. Винниця) — ц. св. Ів. Бог., зб. 1782 р., 269, 57, 90.
- Хуторі Старі (або Великі, п. Винниця) — ц. св. Юрія, зб. 1726 р., 36, 57, 93.
- Царгород, 54, 81, 106.
- Царинське (п. Ліско) — ц. зб. 1777 р., відн. і перер. 1897р., 47, 48, 57, 87, 88.
- Цвігова (п. Калуш) — ц. св. Николи, зб. 1736 р., 25.
- Целіїв (п. Копичинці) — ц. зб. XVII. в., 140, 259, 77.
- Цеперів (п. Львів) — ц. 1749 р., 7, 24, 75.
- Цигани (п. Боршів) — ц. зб. XIX. в., 78.
- Цінева (п. Долина), 13; — ц. зб. 1745 р., 248, 63, 104.
- Цісуф (Cisów) 40
- Цішки (п. Золочів) — ц. зб. 1701 р., розбір. 1908 р., 30, 36, 57, 90.
- Цунів (п. Городок) — ц. зб. 1764 р., 75.
- Чемериси Волоські (п. Могилів) — ц. зб. 1766 р., 57, 87, 90.
- Черешні (п. Львів) — ц. 1754 р., 55, 58, 90.
- Черкаське Бішкіні (Харківщина) — ц. зб. XVIII. в. 105, 32, 94, 108.
- Чепа (ж. Угоч, Закарпаття), 35, 119.
- Черниця (п. Жидачів) — ц. 1718 р., 38, 88.
- Чертеж (п. Сянік) — ц. зб. 1742 р., 77.
- Черче (п. Рогатин) — ц. зб. 1733 р., 172, 269, 46, 89.
- Черчик (п. Яворів) — ц. зб. 1728 р., 80, 22, 47, 48, 57, 75.
- Чечелівка (п. Умань) — ц. зб. 1709 р., 34.
- Чижевичі (п. Мостиська) — ц. зб. 1874 р., 137, 139, 73.
- Чижів (п. Золочів) — ц. зб. 1702 р., 46.
- Чистопади (п. Зборів) — ц. зб. XVIII. в., 37, 57.
- Чолгани (п. Долина) — ц. XVIII. в., 103.
- Чорне (п. Горлиці) — ц. зб. 1789 р., 264.
- Чортків (п. Чортків) — ц. Возн. Хр. на Вигнанці Дол., зб. 1738 р., 57.
- Чорторня (п. Бірка) — ц. зб. 1705 р., 46.
- Чуднів (п. Житомир) — ц. св. Пет. і Пав., 1769 р., 105, 61, 90.

- Чуква (або Чуків, п. Самбір) — ц. зб. 1854 р., 187, 269, 90.
- Чумалі (п. Збараж) — ц. зб. 1 пол. XVIII в., респ. 1768 р., розібр. 1907 р., 22.
- Шард Вижній (ж. Угоч, Закарпаття), 35.
- Шашвар (ж. Угоч, Закарпаття), 35.
- Шелестів (Закарпаття) — ц. зб. 1777 р., 96, 97.
- Ширівці Долішні (Буковина) — ц. зб. 1779 р., 72.
- Шумляни (п. Підгайці) — ц. зб. 1711 р., 269, 46, 93.
- Щепанів (п. Бережани) — ц. зб. 1755 р., 46, 48, 77.
- Щирець (п. Рава Р.) — ц. зб. 1752 р., переклад. 1929 р., 57.
- Юнашків (п. Рогатин) — ц. зб. XVII в., 76.
- Юськовичі (п. Золочів) — ц. зб. 1770 р., 80, 36, 57, 90.
- Яблінка Вижня (п. Турка) — ц. зб. 1791 р., емпора й зовнішня галерійка розібрані підчас напади 1898 р.; 126, 236, 66, 100.
- Яблонів (п. Коломия) — ц. зб. XVIII в., 61.
- Яблонів (п. Турка) — ц. зб. 1838 р., майстер Іван Настасинець з Красного, 177, 269, 33, 89.
- Явора Горішня (п. Турка) — ц. зб. 1882 р., 178, 269, 89, 118.
- Явора Долішня (п. Турка) — ц. зб. 1902 р., 202, 269, 91.
- Яворів (п. Косів) — ц. зб. 1865 р., 106.
- Яворів (п. Яворів) — ц. зб. XVII в., 78.
- Явче (п. Рогатин) — ц. зб. 1654 р., 46.
- Ягольниця Стара (п. Чортків) — ц. зб. 1782 р., 58, 90.
- Яків Новий (п. Яворів) — ц. зб. 1748 р., 57, 93.
- Яйківці (п. Жидачів) — ц. зб. 1863 р., 256, 107.
- Ялинковате (п. Сколе) — ц. зб. 1868 р., 91.
- Ялова (Закарпаття), 94, 57.
- Ямельниця (п. Сколе) — ц. зб. 1829 р., 50, 56, 71.
- Ямне (п. Надвірна) — ц. зб. XVIII в., 63, 104.
- Ямниця (п. Станиславів) — ц. зб. 1772 р., 4, 107.
- Яришів (п. Могилів) — ц. Усп. Пр. Бог., зб. 1768 р., 105, 8, 61, 107.
- Ярмолниця (п. Гайсин) — ц. св. Николи, зб. 1744 р., 90.
- Ясениця Замкова (п. Турка) — дзвіниця, 82.
- Ясеновець (п. Долина) — ц. зб. 1786 р., 77.
- Ясінка Масьова (п. Турка) — ц. зб. 1810 р., 27, 94, 57.
- Ясіня (Гуцульщина, Закарпаття) — ц. зб. 1824 р., 6, 11, 61, 65, 104.
- Ясіня-Плитовате (Гуцульщина, Закарпаття) — ц. зб. з поч. XIX в., 113, 6, 63, 103, 104.
- Ясінь (-Горішний, п. Калуш) — ц. св. Мик., зб. 1756 р., 62, 104.
- Ясси, 80.
- Ятвяги (п. Бібрка) — ц. зб. 1697 р., 47, 48, 49, 57, 88.

ПОКАЗЧИК ІМЕН.

- Алпатов М. 121, 127.
- Антонович Д. 5, 11, 115.
- Bals G. 121, 122.
- Білоус Т. 44, 119, 120, 121, 125, 127.
- Bracci Sebastiano 7, 106.
- Brockhaus H. 122.
- Брунов Н. 121, 127.
- Verdum H. 41, 44, 120.
- Vydra J. 117, 126, 127.
- Wirth Zd. 40, 119.
- Vitruvius 28.
- Волковъ О. 123, 125.
- Wolfskron L. K. 2, 115.
- Гаджега В. 118, 120.
- Henry Paul 119.
- Голубинский Е. 119.
- Грабарь М. 117, 120, 123, 125.
- Гуцало О. 32, 117.
- Glück H. 116.
- Glogier Z. 40, 119, 125.
- Dzieduszycy W. 123.
- Dietmar (Merseburg) 116.
- Dietrichson L. 2.
- Dmochowski Z. 117.
- Ернст Ф. 123.
- Żukowski J. 119.
- Залозецький В. 6, 7, 10, 11, 12, 18, 65, 97, 106, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128.
- Zubrzycki J. S. 48, 119, 120, 123.

- Юн Даст 45.
 Johann Georg, Prinz zu Sachsen 126.
 Jorga N. 121.
 Кинах Г. 119.
 Красовський М. 122, 123, 124, 128.
 Liske X. 119, 120.
 Луштинський О. 78, 117, 118, 120, 121, 123,
 124, 126, 127, 128.
 Łuszczkiewicz W. 29.
 Łęga Wł. 116.
 Макаренко М. 116.
 Matlakowski T. 40, 119.
 Minns, Ellis H. 122.
 Mokłowski K. і Т. 3, 4, 11, 29, 40, 48, 51,
 65, 83, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122,
 123, 125, 127.
 Moszyński K. 28, 40, 117, 119.
 Некрасов А. И. 125.
 Новицький О. 119, 122, 126, 128.
 Nogara B. 117.
 Obmiński T. 4, 11, 83, 115, 117, 121, 122, 125.
 Павло Алєпський 80, 124.
 Павлуцький Г. Г. 3, 115, 118, 121, 122, 125,
 126, 128.
 Pietro Italus 6, 85.
 Romstorfer K. 48, 120, 123.
 Свенціцький І. 125.
 Sydov E. 42, 119.
 Січинський В. 5, 11, 32, 51, 60, 78, 115, 117,
 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126,
 127, 128.
 Сѣцинскій С. 120, 122, 123, 126, 127, 128.
 Sokolowski M. 2.
 Spiess K. 45, 120.
 Старчук І. 117.
 Strzygowski J. 1, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 17, 27,
 29, 59, 60, 63, 76, 103, 115, 116, 117, 120,
 122, 125, 127.
 Таранушенко С. 118, 121, 122, 126, 127, 128.
 Czołowski A. 115.
 Шміт Ф. 8, 9, 14, 59, 115, 116.
 Щербаківський В. 4, 11, 32, 50, 115, 117,
 118, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128.
 Щербаківський Д. 2, 115, 116, 119, 123,
 125, 127.
 Janusz B. 5, 11, 115, 119.

СПИСОК МАЙСТРІВ.

- Арвай
 Погар, п. Сколе, ц. 1876 р.
 Бокало Кость
 Магєра, п. Рава Руська, ц. 1733 р.
 Верховяк Василь
 Виців, п. Ст. Самбір, ц. XVIII. в.
 Гасинець Дмитро
 Новоселиця, Мармарощина, ц. 1813 р.
 Гебич Григорій Сасовський
 Кути, п. Золочів, ц. 1697 р.
 Григорій тєсля з Дрогобича
 Вовче, п. Турка, ц. 1680 р.
 Гой Григорій
 Магєра, п. Рава Руська, ц. 1733 р.
 Демків Прокіп з Ціневи
 перенос церкви з Кривки до Львова
 1930 р.
 Джурин Тома з Ціневи
 перенос церкви з Кривки до Львова
 1930 р.
 Думяк Ілія
 Колнець, п. Дрогобич, ц. 1818 р.
 Заборовський Іван
 Сулятичі, п. Жидачів, ц. 1766 р.
 Іванкович Василь
 Матків, п. Турка, ц. 1838 р.
 Каліта Роман
 Зарубинці, п. Скалат, реставр. ц. 1843 р.
 Ки..... Григорій
 Дністрик Головецький, п. Турка, п.
 1726 р.
 Колтика Василь з Серн
 Малнів, п. Мостиська, перебудова цер-
 кви 1711 р.
 Косілович Стефан
 Ростока, п. Сколе, ц. 1862 р.
 Косіловичі Федор і Карпа
 Кальне, п. Сколе, віднова церкви 1883 р.
 Krzeczowski Jan de Paclaw
 Лібухова, п. Ст. Самбір, ц. 1820 р.
 Кривуля Григорій
 Магєра, п. Рава Руська, ц. 1733 р.
 Ксидрик Павло
 Сулятичі, п. Жидачів, ц. 1766 р.
 Куртяник Андрій з Рикова
 Головецько, п. Сколе, ц. 1873 р.
 Маліняк Грнць
 Сукіль, п. Долина, ц. 1886 р.

152 Мельникович Самує
Матків, п. Турка, ц. 1838 р.
Настасинець Іван з Красного
Яблонів, п. Турка, ц. 1838 р.
Недоросток І.
Сянки, п. Турка, ц. 1831 р.
Пантелिमон Ілія
Ісаї, п. Турка, ц. 1663 р.
Пилипорак Гриньо
Должки, п. Турка, ц. 1882 р.
Погребняк Яким
Новоселиця над Самарою, ц. 1773 р.
Прокопій Данило
Турка, ц. середня 1739 р.
Пуголь Яков з Тухлі
Лужки, п. Долина, ц. 1739 р.
Ри... Константин
Висоцько Нижне, п. Турка, ц. 1814 р.
Семочко Іван
Магера, п. Рава Руська, ц. 1733 р.

Скільський Петро
Присліп, п. Турка, ц. 1895 р.
Снігур Лукач з Погара
Росохач, п. Турка, ц. 1882 р.
Гусне Вишне, п. Турка, ц. 1890 р.
Погар, п. Турка, верхи ц. 1894 р.
Матків, п. Турка, ц. 1899 р.
Криве, п. Турка, ц. 1922 р.
Климець, п. Сколе, ц. 1925 р.
Суран Василь з Головецька
Головецько, п. Сколе, ц. 1873 р.
Суранович Василь з Головецька
Грабовець Головецький, ц. 1894 р.
Теодор
Зарубинці, п. Скалат, ц. 1737 р.
Удич Федор з Либохора
Лужки, п. Долина, ц. 1739 р.
Щірб'явий Іван з Гусакова
Дусівці, п. Перемишль, ц. 1641 р.
Яворський Стась
Лосинець, п. Турка, ц. 1725 р.

ДОПОВНЕННЯ ДО СТОРІНКИ 44.

Церква в Острові: ...na miejscu zdawna poświętnym lepianka pod słomą wysta-
wiona podobnieysza do proporceyi chałupy iak do cerkwi, od kogo Bene-
dykowana nie wiedzą... (V. G., T. XIV., ст. 611). — Церква в Суботині: ...opodal
odewsi stojąca pod Tytułem Narodzenia Chsa Pana napoświętnym zdawna groncie ad in-
star chałupki z chrustu zagrodzona, polepiona pod słomą sklicona... (V.
G., T. XIV., ст. 622 об.). — Церква в Колодівці (Колодівці?): ...Tituli S. Michaelis
Archangeli na groncie zdawna poświętnym z drzewa ladaiakiego pod słomą polepiona ad
instar Domku iakiego wystawiona, w srodku powałę drewniano ma-
iąca, iak dawno pobudowana i od kogo Benedykowana non constat... (V. G., T. XIV.,
ст. 623 об.).

DR. MYCHAJŁO DRAGAN

UKRAIŃSKIE CERKWIE DREWNIANE

(Streszczenie).

Dzięki osobliwemu charakterowi form oraz wielkiemu bogactwu za-
bytków i typów, ukraińskie cerkiewne budownictwo drewniane już
oddawna zwraca uwagę badaczy sztuki. Literatura naukowa, odnosząca
się do zagadnienia ukraińskiego budownictwa drewnianego, jest już dość
obfita, -- ale dotychczas nie dała ona ostatecznie przekonującej od-
powiedzi w kwestii genezy i rozwoju form tego budownictwa. Zdaje się
żadne zagadnienie w historii sztuki nie wywołało tyle sprzecznych są-
dów, co ukraińskie budownictwo drewniane. Wiązano je z budownic-
twem hinduskim, chińskim, norweskim, ormiańskim, polskim i zachodnio-
europejskim we wszystkich jego przemianach stylowych.

W badaniach nad ukraińskim budownictwem drewnianym zasłu-
guje na specjalną uwagę stanowisko J. Strzygowskiego i W. Załozec-
kiego. Strzygowski widzi we formach ukraińskiej cerkwi drewnianej
nierozzerwane tradycje starej północnej kultury aryjskiej. Formy kwa-
dratowe przestrzeni, trójkwadratowe i krzyżowe formy rzutów poziomych
oraz połączenie formy kwadratowej z okrągłą (ośmioboczną) wyrosły,
zdaniem jego, z charakteru budowlanego drzewa i potrzeb kultu maz-
daicznego. Formy te są bardzo popularne w budownictwie ukraińskim
i Strzygowski przypuszcza, że nie zostały one zapożyczone z połud-
niowej chrześcijańskiej architektury monumentalnej, jedynie z Północy,
gdzie tradycje drewnianych budowli sięgają czasów przedhistorycznych.
Niestety Strzygowski nie zna dostatecznie ukraińskiego budownictwa
drewnianego, w pracach swych powołuje się nieraz na dane mijające się
z prawdą, przy czym nie uwzględnia warunków historyczno-kultural-
nych -- i dlatego zapatrywania jego pozornie przekonujące, mają
wartość badawczą tylko częściowo; pobudzają bowiem do krytyki i do
nowych ujęć, a zarazem otwierają rozleglejsze perspektywy dla tego
niezmiernie skomplikowanego zagadnienia. Ale same wyniki dociekań
Strzygowskiego odnośnie budownictwa ukraińskiego są improwizowane
bez dowodów rzeczowych. Niewątpliwie budownictwo ukraińskie w nie-

których formach architektonicznych nawiązuje do tradycji przedchrześcijańskich, ale czy właśnie te formy, które podniósł Strzygowski, były pogańskimi kultowymi — na to na razie pozytywnej odpowiedzi dać nie można. Wszystkie dane bowiem, którymi rozporządzamy, przemawiają za tym, że ukraińskie budownictwo drewniane w kształtowaniu przestrzeni nie zachowało żadnych form architektonicznych, których treść funkcjonalna mogłaby znaleźć wytłumaczenie w kultowych rytuałach pogańskich, natomiast wyraźnie wskazują na to, że cerkiewne budownictwo drewniane wyrosło na podłożu ludowego budownictwa mieszkalnego. Mimo wszystko zasługa Strzygowskiego polega na tym, że zwrócił on uwagę na ukraińskie budownictwo drewniane i starał się je wciągnąć w krąg podstawowych zagadnień historii sztuki.

Załozeckij stoi na wręcz odmiennym stanowisku. Całe ukraińskie cerkiewne budownictwo drewniane wyprowadza on z historycznej architektury chrześcijańskiej południowej i zachodniej Europy, stwierdzając, iż nie posiadało ono swej własnej linii rozwojowej, a jedynie naśladowało w skromny i prymitywny sposób formy architektury monumentalnej nie tworząc żadnych własnych pomysłów. Stanowisko Załozeckiego jest dość aprioryczne. Bo jakkolwiek poddaje on wyczerpującej analizie poszczególne elementy cerkiewnego budownictwa drewnianego, zapożyczone z architektury monumentalnej, nie wyczerpuje jednak całego bogactwa form, zawartego w cerkiewnym budownictwie drewnianym, które pod względem konstrukcyjno-plastycznym jest bardziej skomplikowane, aniżeli to przyjmuje Załozeckij i nie da się w całości wprowadzić z chrześcijańskiej architektury murowanej.

W rzeczywistości prawda jest pośrodku. Ukraińskie cerkiewne budownictwo drewniane z jednej strony zachowało niektóre przedhistoryczne ludowe tradycje budowlane, przede wszystkim w technice i we formach pewnych typów cerkwi drewnianych, z drugiej zaś uległo silnym wpływom architektury monumentalnej różnych ośrodków kulturalnych, działających na Ukrainę w ciągu jej rozwoju historycznego.

Obłitość lasów na Ukrainie w czasach przedhistorycznych była podstawą budownictwa drewnianego. Już wtedy wykształciła się różnorodna technika budowlana i niektóre związane z nią formy konstrukcyjne. Po zaprowadzeniu zaś na Ukrainie chrześcijaństwa cerkiewne budownictwo zaczęło czerpać z gotowych i od wieków ustalonych form budownictwa drewnianego, przystosowując je do nowych potrzeb kultowych. Tą drogą wiele elementów technicznych, konstrukcyjno-przestrzennych i plastyczno-dekoracyjnych przeniknęło z ludowego budownictwa mieszkalnego do cerkiewnego. Pamiętać należy, że większość drewnianych cerkwi powstawała po wsiach, gdzie cały ruch budowlany był w rękach ludu, będącego twórcą i jedynym piastunem lokalnych tradycji budowlanych. Otóż zdobycze ludowej praktyki budowlanej

przetrwali w budynku drewnianym. Forma jednostki przestrzennej, układ ścian, nakrycie budynku — wszystko to rezultat wysiłku budowniczych wiejskich. Skromne warunki ekonomiczne wsi i związane z nimi małe wymagania kulturalne i artystyczne nie pozwoliły początkowo rozwinąć się ludowemu budownictwu. Dla starej wsi ukraińskiej wystarczała może nieco staranniej i bogaciej zbudowana trójdziałowa chata ukraińska, która w danym wypadku rozmieszczeniem swoich przestrzeni zupełnie odpowiadała wymaganiom liturgji. Ta okoliczność miała duże znaczenie dla dalszego rozwoju budynku cerkiewnego, kiedy to poczęły coraz silniej przenikać wpływy architektury murowanej.

Nowa religia przyszła na Ukrainę z Bizancjum i razem z nią przyszło budownictwo murowane stylu bizantyńskiego. A ponieważ obok Konstantynopola działały — przedewszystkiem w architekturze — wpływy z Armenii i Gruzji, należy przypuścić, że tamtejsze architektury zaważyły na rozwoju drewnianej cerkwi ukraińskiej. Kolonie handlowe narodów południowych i wschodnich rozsypane na Ukrainie przygotowały w ciągu wielu wieków grunt do rozpowszechnienia nowych form budowlanych na ziemiach ukraińskich.

Form architektury murowanej nie naśladowano niewolniczo, ale dostosowywano do wymogów konstrukcyjnych związanych z materiałem i techniką budownictwa drewnianego, i dzięki temu oryginalne zdobycze ukraińskiego budownictwa ludowego przechowały się niekiedy całkiem wyraźnie w cerkiewnym budownictwie drewnianym. Nie można jednak form cerkwi drewnianej uważać za formy murowane sprymityzowane techniką obróbki drzewa. Ukraińskie budownictwo drewniane wykazuje często własny repertuar form rozprzestrzeniający się na całym obszarze etnograficznym, repertuar różniący się od form architektury murowanej. Jest to zjawisko w dziejach sztuki powszechne, że infiltracja obcych elementów artystycznych do pewnego środowiska nie jest tak potężną, ażeby mogła całkowicie stłumić własny zasób form artystycznych, a gdy środowisko jest artystycznie twórczym i oryginalnym, muszą mu się te obce wpływy bezwzględnie podporządkować. Tak się też miała sprawa z wpływami murowanej architektury na ukraińskie cerkiewne budownictwo drewniane.

Ukraińskie budownictwo drewniane też ma swoją własną linię rozwojową, przede wszystkim w coraz to więcej efektywnym wypracowaniu wyglądu zewnętrznego poszczególnych typów budynku cerkiewnego. Wpływy stylów historycznych zostały podporządkowane tej linii rozwojowej nawet wtedy, kiedy dawały ogólną koncepcję formy budynku cerkiewnego. Ludowi budowniczo wie przejmując schemat z architektury historycznej przetwarzali go w duchu wymogów artystycznych i konstrukcyjnych, właściwych budownictwu drewnianemu. Co więcej, nawet ukraińskie cerkwie murowane były nieraz uzależnione od kształ-

towania rozwojowego cerkwi drewnianej. Rzadko spotkać można na Ukrainie cerkwie murowane we formie klasycznie czystej któregośkolwiek stylu historycznego. Te elementy, po których od razu można odróżnić ukraińską cerkiew murowaną, a jeszcze bardziej drewnianą od świątyń chrześcijańskich innych narodów, wchodzi w skład repertuaru rodzimych form ukraińskiego budownictwa drewnianego.

Najwcześniejsze wpływy, pod którymi kształtowały się na Ukrainie ogólne formy cerkiewnego budynku, pochodzą z Bizancjum i Armenii, do tego bowiem kręgu cywilizacyjnego należała w swych początkach kultura ukraińska.

Wpływy sztuki zachodniej zaczynają przenikać dopiero w następstwie bliższych związków politycznych Ukrainy z państwami zachodnioeuropejskimi. Wyraźniejszych śladów stylu romańskiego nie można się doszukać w cerkiewnym budownictwie drewnianym, które w swych początkach przyswajało sobie wyłącznie bizantyńskie formy budowlane.

Dopiero gotyk odegrał pewną rolę w ukraińskim budownictwie drewnianym, ale tylko na południowo-zachodnich kresach terytorium etnograficznego (Zakarpacie), i to rolę drugorzędną. Wpływ gotyki przejawia się w wieżach niekiedy zupełnie mechanicznie nakładanych na zachodnią partję budynku cerkiewnego, utrzymanego całkowicie w formach tradycyjnych. Ani rzutu poziomego, ani większych szczegółów dekoracyjnych, ani echa systemu okiennego stylu gotyckiego ukraińskie cerkwie nie posiadają, a ogólne proporcje mas stylu gotyckiego znajdujemy tylko w paru cerkwiach drewnianych Zakarpacia. Zostaje tylko pytanie otwarte, czy ten gotyk cerkwi drewnianych posiada swoje tradycje od czasów gotyckich, czy jest to wpływ gotyku niehistorycznego czasów nowszych. Na Rusi Halickiej można wyczuć pewien wpływ późniejszego gotyku polskiego, a to tylko w paru wypadkach w ostrych wierzchołkach niektórych cerkwi. Brak wyraźniejszego gotyku w budownictwie ukraińskim jest zjawiskiem całkiem zrozumiałym, wyrósł on integralnie w kulturze Europy zachodniej, a kulturze Wschodu był wtedy obcy i daleki.

Również renesans nie odegrał większej roli w ukraińskim budownictwie drewnianym. Parę jego murowanych zabytków na Rusi Halickiej nie mogło mieć takiej siły, by wycisnąć swe piętno na ustalonym układzie form budownictwa drewnianego. Niektóre zaś jego elementy przyszyły dopiero z barokiem.

Dopiero barok odegrał poważniejszą rolę w ukraińskim budownictwie murowanym i drewnianym. Ukraina przebudzona w epoce baroku XVII. w. do nowego życia państwowego dała budownictwu szerokie możliwości rozwoju. Bujnie przejawiał się barok przede wszystkim w budownictwie murowanym, ale i drewniane obficie korzystało z re-

pertuaru jego form artystycznych. Ten silny wpływ baroku nie zniszczył jednak dawnego dorobku budownictwa drewnianego, albowiem zmiany w ukraińskim budownictwie drewnianym spowodowane wpływem baroku, jakkolwiek były duże, nie posiadały charakteru zasadniczego. Nie uległy zmianie poszczególne typy budynku cerkiewnego, które były już silnie zakorzenione w tradycji. Barok przejawiał się tylko w częściach dekoracyjnych i w malarskim traktowaniu form. Został on wpleciony w stare formy cerkwi drewnianej, zasilił drzemiące w nich zarodki formowania barokowego i przekomponował wszystkie formy cerkwi ze stanowiska efektów światła i cieni (ośmioboki w zrębach ścian i pięterka wierzchołków). Tylko na zachodnich kresach terytorium etnograficznego Ukrainy powstały formy architektoniczne bardziej zbliżone do zachodnio-europejskich wzorów baroku.

Następujące po baroku style zachodniej Europy nie osiągnęły większej siły działania. Barok właściwie tak dużo nowej ożywczej siły, że nie zaprzestał przez dłuższy czas przewodzić dalszemu rozwojowi budynku cerkiewnego prawie do dnia dzisiejszego. Ten długi okres działania baroku był zgodny z ogólnym charakterem twórczości ludowej nie zezwalającej na szybką przemianę form stylowych. Szybkemu tempu przemian stylowych na Zachodzie ukraińska sztuka ludowa nie mogła dotrzymać kroku, dlatego style następujące po wielkim wzlocie baroku pozostawiły tylko drobne swoje ślady, najsilniejsze jeszcze chyba z epoki rokoka.

Otóż jak z powyższych wywodów wynika zasadniczy wpływ na budownictwo drewniane Ukrainy pochodził z Południa i ze Wschodu. Wpływy zachodnie tylko kształtowały w szczegółach formy składowe i wzbogacały kompozycję budynku. Koncepcja głównych typów budynku cerkiewnego była uzależniona tylko od budownictwa bizantyńskiego i ormiańskiego przy równoczesnym współdziałaniu tradycji ludowego budownictwa drewnianego. Na rozwój cerkiewnego budynku drewnianego wpływały — i to w stopniu silnym — także specyficzne warunki geograficzne i historyczne. Rozległa przestrzeń Ukrainy, odmienny charakter geofizyczny i nieustanna fluktuacja ustrojów polityczno-społecznych, wpływały na ukształtowanie się w obrębie cerkiewnego budownictwa drewnianego wielu typów i ich odmian o wybitnym zabarwieniu lokalnym. Nad wszystkimi jednak dominował typ cerkwi trójdzielnotrójkopułowej, który posiadał najwięcej elementów zaczerpniętych z tradycji ludowego budownictwa drewnianego. Ten główny typ cerkwi ukraińskiej nadawał zasadniczy kierunek rozwojowi wszystkich innych typów. Style historyczne nie zdołały zmienić zasadniczej formy budynków cerkiewnych. Tradycja lokalna była zawsze tą podstawą, na której rozwijały się bez przerwy formy budynku cerkiewnego od skromnych prymitywnych typów bezkopułowych do trójkopułowych w cerkwiach trój-

158 działowych i od jednokopułowych do dziewięciokopułowych w cerkwiach krzyżowych. Po ustaleniu tych poszczególnych typów dalszy rozwój przejawiał się w opracowaniu coraz więcej złożonego wyglądu każdego z typów budynku cerkiewnego przez mnożenie piąterek czworobocznych i ich kombinacji w kopułach jednego budynku. Ten rozwój kopuł jest typową i oryginalną cechą ukraińskiego drewnianego budownictwa cerkiewnego.

Pomimo wpływów architektury historycznej drewniane budownictwo nie straciło starego charakteru sztuki Północy, w której czynnikiem głównym był ornament — jako podstawa, a nie jako dekoracja. Rozwój form budynku cerkiewnego w większej części był wynikiem dążenia do ornamentalnego jej ukształtowania. Zwiększanie ilości piąterek można wyjaśnić dążnością do rytmicznego powtarzania motywu w ornamentcie, a usamoistnianie przestrzeni z tendencją do nakrywania każdej poszczególnej przestrzeni kopułą, jest to „horror vacui” w kompozycji ornamentu. On to właściwie doprowadził trójdzielną cerkiew jednokopułową do trójkopułowej, a jednokopułową krzyżową do dziewięciokopułowej. Sam proces naśladowania odbywał się zgodnie z charakterem sztuki ludowej, w której przy naśladowaniu wzorów istniał stosunek ideoplastyczny.

W dziejach budownictwa drewnianego narodów europejskich budownictwo ukraińskie tworzy odrębną grupę. Jednak jej poznanie nie może przyczynić się do zrozumienia prototypów budownictwa zachodnio-europejskiego, jak to usiłuje wykazać Strzygowski. Jest ono wynikiem specjalnych warunków kulturalnych ziemi ukraińskiej, a główne jego znaczenie jest zamknięte granicami osiedlenia etnicznego. To nie przeszkadza przyznać, że ukraińskie budownictwo drewniane jest rzeczywiście najbardziej interesującą i najbogatszą grupą w obrębie budownictwa drewnianego Europy.

To, że budownictwo ukraińskie wypowiedziało się w nietrwałym materiale drewnianym, a nie w kamieniu, nie daje jeszcze podstaw do tego, ażeby go uważać za jakiś niższy rodzaj sztuki. Wartość artystyczna danego utworu nie jest chyba zależna od gatunku materiału.

Jeżeli można żałować, że ukraińskie budownictwo cerkiewne posługiwało się nie kamieniem tylko drzewem, to jedynie z tego względu, że nietrwały ten materiał ulegał w ciągu wieków ustawicznemu niszczeniu i tą drogą zaginęły na zawsze bezcenne skarby ukraińskich cerkwi drewnianych. Ale z drugiej strony posługiwanie się przy budowaniu cerkwi drzewem — co oczywiście było podyktowane obiektywnymi warunkami przyrodniczymi — miało olbrzymie znaczenie dla wykształcenia się odrębnych cech stylowych, charakterystycznych dla ukraińskiego budownictwa cerkiewnego.

Dzięki temu stare przedchrześcijańskie tradycje budowlane mogły 159
być bez większych przeszkód kontynuowane w budownictwie cerkiew-
nym, a przebogaty dorobek artystyczny nie tylko nie przepadł na marne,
ale nadal rozwijał się i wzmacniał, przystosowując się do nowych potrzeb
kultowych i z nim związanych przemian ideologiczno-artystycznych,
jakie przyniosło ze sobą chrześcijaństwo na ziemi Ukrainy.

Dzięki wysokiemu poziomowi artystycznemu budownictwa drewn-
nianego naród ukraiński zajął odrębne miejsce w dziejach architektury
europejskiej.

